

Janky Béla

Szolidaritás és jóléti preferenciák

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

Témavezető: Dr. Lengyel György

Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem

Szociológia Ph.D. program

Szolidaritás és jóléti preferenciák

Ph.D. értekezés

Janky Béla

Budapest, 2002

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítése során rendkívül sok segítséget kaptam tanáraimtól és kollégáimtól. Mindenekelőtt köszönettel tartozom témavezetőmnek, *Lengyel Györgynek*, aki úgy hagyott jelentős mértékű szabadságot a kutatási kérdések megfogalmazásában, hogy közben nagyon komoly segítséget nyújtott annak érdekében, hogy a válaszok kidolgozása mind tartalmi, mind formai szempontból megfeleljen a tudományosság követelményeinek. Hálás vagyok *Szántó Zoltánnak*, aki a metaelméleti alapok áttekintéséhez nyújtott pótolhatatlan segítséget. Az elsők között illeti köszönet *Kopasz Mariannt* is, aki a IV.5. fejezet társszerzőjeként szakmai tudásával, alapos munkájával és fontos ötleteivel is hozzájárult a tanulmány elkészüléséhez.

Hálával tartozom *Czakó Ágnesnek* és *Gál Róbertnek* a tanulmány tézistervezetének alapos bírálataiért. Ezek az eredeti kutatási kérdések átgondolására készítették, és közvetett módon új irányt adtak a kutatásnak. Köszönöm *Takács Károlynak* az elméleti fejezet egy korábbi változatához fűzött rendkívül részletes és hozzáértő megjegyzéseit, melyek rámutattak az áttekintés és az érvelés számos hiányosságára.

Továbbá köszönettel tartozom Medgyesi Mártonnak, aki a tanulmányhoz kötődő egyik publikációhoz fűzött értékes megjegyzéseket. Az empirikus vizsgálatokhoz kötődő kérdőívek végső formájának kialakításában részt vett *Tóth István György*, akit ezért köszönet illet.

Egyéves ösztöndíjjal támogatta a tanulmány elkészülését a *Soros Alapítvány* Belföldi Doktorandusz Ösztöndíj Programja. Szerény oktatási teherrel járó alkalmazással segítette munkámat a *BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke* 1999-ben, és a *BME Szociológia és Kommunikáció Tanszéke* 2000-ben. A szakirodalom feldolgozásában segített a *Rézler Gyula Alapítvány* bloomingtoni-, valamint az *Erasmus Program* groningeni ösztöndíja. Az empirikus vizsgálatok olyan felmérésekhez kapcsolódtak, melyeket a *Pénzügyminisztérium* valamint a *Gazdasági Minisztérium* támogatott. Köszönet illeti a *TÁRKI Rt-t*, amiért a szóban forgó felmérésekben mód nyílt tanulmányunk egyes szempontjainak figyelembevételére.

Az idézett sokrétű szakmai segítség mellett rendkívül fontos volt számomra feleségem türelme és támogatása, amely nélkül nem készülhetett volna el ez a munka. Doktori tanulmányaim végén szeretnék köszönetet mondani szüleimnek is, akiknek nyitott gondolkodásra és tisztességes munkára vonatkozó útmutatásait próbáltam szem előtt tartani a dolgozat elkészítése során.

A tanulmányt *Bertalan László* emlékének ajánlom, akinek oktatói tevékenysége fontos szerepet játszott abban, hogy e dolgozat megírásával kísérletet tettem a kutatói pályán való elindulásra. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy nem is reménykedhetem abban, hogy az alábbi tanulmány megfeleljen az általa támasztott mércéknek.

Áttekintő tartalom

I. BEVEZETÉS	12
II. METAELMÉLETI ALAPOK: A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE ÉS AZ EMPIRIKUS TÁRSADALOMKUTATÁS	25
II.1. Elmélet és empiria viszonya	25
II.2. RDE és a kvantitatív adatelemzés	31
III. SZOLIDARITÁS ÉS JÓLÉTI PREFERENCIÁK: ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK	44
III.1 Bevezető megjegyzések	44
III.2 A mások javát szolgáló döntések motivációs háttere	46
III.3. A méltányossági elvek gyökerei és formái	59
III.4. Társadalomszerkezet, méltányossági elvek és a jóléti preferenciák	69
III.5. Az alternatívák észlelése és a preferenciák mérése: A módszertani problémák	78
IV. A JÓLÉTI PREFERENCIÁKRA VONATKOZÓ EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK	91
IV.1. Bevezető megjegyzések	91
IV.2. A korábbi vizsgálatok tapasztalatai	92
IV.3. Adócsalásra vonatkozó attitűdök és a szolidaritási normák	96
IV.4. A vélemények struktúrája és a szolidaritási normák	108
IV.5. Intézményi preferenciák és az alternatívák következményeinek észlelése	129
V. ÖSSZEGZÉS	139
FÜGGELÉK	143
IRODALOMJEGYZÉK	159

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS	12
I.1. A vizsgált jelenségek	12
I.2. Metaelméleti kérdések	14
I.3. Társadalmi struktúra, méltányossági elvek és a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciák	15
I.4. Az alternatívák észlelése és a jóléti preferenciák mérése	20
I.5. A tanulmány szerkezete	23
 II. METAELMÉLETI ALAPOK: A RACIONÁLIS DÖNTÉSEK SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETE ÉS AZ EMPIRIKUS TÁRSADALOMKUTATÁS	 25
II.1. Elmélet és empiria viszonya	25
II.1.1. Exploratív- vs. konfirmatív elemzés	25
II.1.2. Elméletorientált- vs. jelenségorientált kutatás	27
II.1.3. Oksági- vs. cselekvéseméleti elemzés	28
II.2. RDE és a kvantitatív adatelemzés	31
II.2.1. Bevezető megjegyzések	31
II.2.2. Terminológiai kérdések, kutatási stratégiák és elemzési szintek	32
II.2.3. Motivációs feltevések	35
II.2.4. Az alternatívák észlelése	38
II.2.5. A szocializáció folyamata racionális döntéseméleti keretekben	39
II.2.6. Az RDE-megközelítés terjedése a közgazdaságtantól a politikai szociológiáig	41
 III. SZOLIDARITÁS ÉS JÓLÉTI PREFERENCIÁK: ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK	 44
III.1 Bevezető megjegyzések	44
III.2 A mások javát szolgáló döntések motivációs háttere	46
III.2.1. Az önérdek és egyéb motivációs tényezők megkülönböztetése	46
III.2.2. A cselekvés önértéke	48
III.2.3. Az altruizmus	50
III.2.4. A méltányossági elvek	52
III.2.4.1. Néhány alapkérdés	52
III.2.4.2. Cselekvés-alapú explikációk	53
III.2.4.3. Elosztás-alapú explikációk	54
III.2.5. Az egyes motivációs tényezők a jóléti preferenciákban	56
III.3. A méltányossági elvek gyökerei és formái	59
III.3.1. A méltányossági elvek evolúciós háttere	59
III.3.1.1. A viszonyosság elve az ismétlődő interakciókban	59
III.3.1.2. Választás a Pareto-hatékony egyensúlyok közül	62
III.3.2. A méltányossági elvek formái	64
III.3.2.1. Univerzális- illetve társadalomfüggő sajátosságok	64
III.3.2.2. A társadalomfüggő sajátosságok dimenziói	66

III.4. Társadalomszerkezet, méltányossági elvek és a jóléti preferenciák	69
III.4.1. A társadalomszerkezet egyes sajátosságai és a szolidaritási normák	69
III.4.2. Társadalomszerkezet és jóléti preferenciák: a tézisek	72
III.4.2.1. A vizsgált összefüggések	72
III.4.2.2. A feltételezett hatásmechanizmusok	73
III.5. Az alternatívák észlelése és a preferenciák mérése: A módszertani problémák	78
III.5.1. A problémák	78
III.5.1.1. Státus quo torzítás	78
III.5.1.2. Az informáltság hatása	79
III.5.2. Az észlelési problémák kezelése	81
III.5.2.1. Nem piaci javak értékelésének módszerei	81
III.5.2.2. A módszer alkalmazási nehézségei	83
III.5.3. Összetett intézményi alternatívák és az állampolgári preferenciák: Egy döntési séma	85
IV. A JÓLÉTI PREFERENCIÁKRA VONATKOZÓ EMPIRIKUS VIZSGÁLATOK	91
IV.1. Bevezető megjegyzések	91
IV.2. A korábbi vizsgálatok tapasztalatai	92
IV.3. Adócsalásra vonatkozó attitűdök és a szolidaritási normák	96
IV.3.1. Bevezető megjegyzések	96
IV.3.2. A függő változó	96
IV.3.2.1. A lehetséges alternatívák	96
IV.3.2.2. A "hipokrita" válaszok problémája	97
IV.3.2.3. Az attitűdskálák kérdése	100
IV.3.3. A magyarázó változók	102
IV.3.4. Az eredmények	104
IV.4. A vélemények struktúrája és a szolidaritási normák	108
IV.4.1. Bevezető megjegyzések	108
IV.4.2. A függő változók: a szociális attitűdök	109
IV.4.2.1. Az operacionalizálás alapkérdései	109
IV.4.2.2. A méltányossági elvek egyes dimenziói és az attitűdök	110
IV.4.2.3. A jóléti preferenciák	113
IV.4.2.4. A jóléti preferenciák együttese	117
IV.4.3. A magyarázó változók	120
IV.4.3.1. A modell alapvonalai	120
IV.4.3.2. Az erős vs. gyenge szolidaritás súlyát befolyásoló tényezők	121
IV.4.3.3. Az érintettséghez kapcsolódó tényezők és egyéb változók	122
IV.4.4. Az eredmények	124
IV.4.4.1. Általános tapasztalatok	124
IV.4.4.2. A méltányossági elvek dimenziói és az attitűdök	124
IV.4.4.3. A jóléti preferenciák szerkezetének magyarázata	126
IV.5. Intézményi preferenciák és az alternatívák következményeinek észlelése	129
IV.5.1. Bevezető megjegyzések	129
IV.5.2. A függő változók	130
IV.5.3. A magyarázó változók	131
IV.5.3.1. Anyagi érdekeken kívüli megfontolások mérése reziduális módszerrel	131

IV.5.3.2. A változók	133
IV.5.4. Az eredmények	134
V. ÖSSZEGZÉS	139
FÜGGELÉK	143
1. függelék A diszkrét függő változós regressziós elemzés döntéshelméleti megközelítése	143
2. függelék A cselekvési folyamat motivációs modellje	145
3. függelék A méltányossági egyensúly Rabin modelljében	149
4. függelék Bolton és Ockenfels modellje méltányossági normákra	150
5. függelék A jóléti preferenciákat magyarázó modellek – további táblázatok	151
6. függelék Anyagi érdekeken kívüli megfontolások mérése reziduális módszerrel	155
7. függelék Egészségbiztosítási preferenciák: A "proxy" változók és magyarázó modelljeik	156
IRODALOMJEGYZÉK	159

Táblázatok jegyzéke

1. Táblázat. Az egyes intézményi alternatívákhoz kötődő következmények	88
2. Táblázat. Az egyéni attitűdök és az azokat meghatározó jellemzők – előzetes feltevéseink	89
3. Táblázat. A jövedelemadó be nem fizetéséről valamint a hamis adatok alapján történő segélyigényletről alkotott vélemények. Az egyes tevékenységeket különböző mértékben helytelenítők aránya.	98
4. Táblázat. A jövedelemadó be nem fizetését valamint a hamis adatok alapján történő segély- igénylésről alkotott vélemények. A két tevékenység együttes megítélése	99
5. Táblázat. Az adó be nem fizetését különböző mértékben helytelenítők aránya három felmérés adatai alapján	101
6. Táblázat. A jogtalan segély-igénylest különböző mértékben helytelenítők aránya három felmérés adatai alapján	102
7. Táblázat. A modellben szereplő változók	104
8. Táblázat. Az adócsalás elítélésének esélyét magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	106
9. Táblázat. Az adócsalás elítélésének esélyét magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell	107
10. Táblázat. A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenniük vagy az egyéni teljesítményeket jobban meg kellene becsülni? A vélemények megoszlása egy tízfokú skálán, ahol az egyes teljes egyetértést jelent az előbbi, a tízes pedig az utóbbi állítással.	112
11. Táblázat. Hogyan vélekedne arról, ha egy cigánnyal kellene együtt dolgoznia? A válaszok megoszlása	113
12. Táblázat. Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy Magyarországon túl nagyok a jövedelmi különbségek? A válaszok megoszlása	114
13. Táblázat. Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy az állam feladata a jövedelmi különbségek csökkentése? A válaszok megoszlása	115
14. Táblázat. Egyetértene-e a mozgássérültek segélyeinek nagyobb támogatásával abban az esetben is, ha ezáltal az adók növekednének? A válaszok megoszlása	117
15. Táblázat. Egyetértene-e a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának nagyobb támogatásával abban az esetben is, ha ezáltal az adók növekednének? A válaszok megoszlása	117
16. Táblázat. Az állami újraelosztásról és a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának támogatásáról alkotott vélemények együttes megoszlása.	119
17. Táblázat. A mozgássérültek segélyéről és a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának támogatásáról alkotott vélemények együttes megoszlása.	119
18. Táblázat. A modellekben szereplő magyarázó változók	123
19. Táblázat. Az egyenlőséget a teljesítménnyel szemben preferáló véleményt magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell	125
20. Táblázat. A cigányokkal szembeni idegenkedést magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.	126
21. Táblázat. Az állami redistribúció támogatását és a menekültek jobb egészségügyi ellátásának elutasítását magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell	127
22. Táblázat. A mozgássérültek segélyeinek támogatását és a menekültek jobb egészségügyi ellátásának elutasítását magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.	128
23. Táblázat. Egészségügyi intézményi választások	131
24. Táblázat. Az egészségbiztosításra vonatkozó intézményi választások modelljeiben szereplő magyarázó változók	134
25. Táblázat. A biztosítók versenyére vonatkozó intézményi választás regressziós modellje. Az összes feltételezett magyarázó tényezőt tartalmazó LOGIT-modell.	136
26. Táblázat. A többlétszolgáltatásokat garantáló kiegészítő biztosítással kapcsolatos intézményi választás regressziós modellje. Az összes feltételezett magyarázó tényezőt tartalmazó LOGIT-modell.	137
27. Táblázat. Az egyenlőség vs teljesítmény kérdésében alkotott véleményt magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	151
28. Táblázat. A cigányokkal szembeni attitűdöket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	151
29. Táblázat. Az állami redistribúcióról és a menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott vélemények együttesét magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	152
30. Táblázat. A mozgássérültek segélyeiről és a menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott vélemények együttesét magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	152
31. Táblázat. A menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott véleményeket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	153
32. Táblázat. A menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott véleményeket magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.	153

33. Táblázat. A mozgássérültek segélyeiről alkotott véleményeket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	153
34. Táblázat. A mozgássérültek segélyeiről alkotott véleményeket magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.	154
35. Táblázat. Az állami redistribúcióról alkotott véleményeket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell	154
36. Táblázat. Az állami redistribúcióról alkotott véleményeket magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.	154
37. Táblázat. A kockázatvállalási hajlandóság modelljének eredményei	157
38. Táblázat. A kiadások növelésével szembeni attitűd modelljének eredményei	157
39. Táblázat. A magas és az alacsony jövedelmek adóterhei közötti különbségre vonatkozó preferenciák modelljének eredményei	157
40. Táblázat. A hálapénzt fedező kiegészítő biztosítással kapcsolatos intézményi választás regressziós modellje	158

Ábrák jegyzéke

1. Ábra. A társadalmi struktúra egyes sajátosságai és a jóléti preferenciák között feltételezett kapcsolatok általános sémája	75
2. Ábra. A társadalmi struktúra egyes sajátosságai és a közteherviselési szabályok betartására vonatkozó preferenciák között feltételezett kapcsolatok általános sémája	76
3. Ábra. A társadalmi struktúra egyes sajátosságai és a jóléti preferenciák szerkezete között feltételezett kapcsolatok általános sémája	77
4. Ábra. A döntési séma két alternatíva és tisztán önérdék-követő egyén esetén.	146
5. Ábra. A kiterjesztett döntési séma két alternatíva esetén.	147
6. Ábra. A Fogoly-dilemma és a "Ki a gyáva nyúl" típusú játékok	149

I. Bevezetés

I.1. A vizsgált jelenségek

Az alábbi tanulmányban a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciákat vizsgáljuk. Azt elemezzük, hogy milyen tényezők határozzák meg az egyének egy-egy kérdésben elfoglalt álláspontját valamint a vélemények mögött általánosan meghúzódó megfontolásokat.

A jóléti állam intézményrendszerével kapcsolatos kérdések a társadalomkutatók érdeklődésének homlokterében álltak az utóbbi évtizedekben. A témával foglalkozó közgazdászok figyelme elsősorban a hatékony intézményi formák kialakítására irányult. A hatékonyság megteremtése azonban nem értelmezhető pusztán technikai feladatként. A jóléti intézményekre vonatkozó normatív közgazdasági elméletek is kiemelik a morális princípiumok szükségességét, így a jóléti állam átalakításával elméleti alapon foglalkozó közgazdászok etikai-világnézeti alapelvekre építik ajánlásaikat.¹ A különböző morális alapokon végzett optimalizációs eljárások ugyanis egymástól igen eltérő következtetésekre vezethetnek. A jóléti ellátások rendszerét más megközelítésből szemlélő szociológusok és szociálpolitikai szakemberek egy része ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az egyes intézményi formák hatékonysága nem ítélt meg az adókat fizető és a jóléti ellátásokat élvező állampolgárok preferenciáinak ismerete nélkül. A hatékonyságot vizsgáló elemzések mögött meghúzódó etikai-világnézeti axiómákat össze kell vetni a társadalomban uralkodó morális értékekkel.

A modern jóléti államok intézményrendszerei olyan komplex folyamatok eredményeként nyerték el jelenlegi formájukat, amelyek eredményeképp a kialakult intézményi formák sajátosságait nem lehet közvetlenül visszavezetni az adott társadalom tagjainak jóléti preferenciáira. Ugyanis különböző, egymással konfliktusban álló csoportérdekek eltérő mértékű érvényesülése nyomán alakulnak ki az egyes intézmények, és ebben a folyamatban nem egyforma súllyal esik latba az egyes társadalmi rétegek véleménye. Továbbá a preferenciák becsatornázása során figyelembe vett megfontolások is torzulhatnak az állampolgárok által eredetileg megfogalmazott véleményéhez képest. Ezzel együtt, a demokratikus társadalmakban a jóléti intézmények nem függetleníthetők az állampolgárok véleményétől.²

Nyugat Európában és Észak-Amerikában a 80-as évektől kezdődően születtek nagyobb számban jóléti preferenciákat vizsgáló tanulmányok. Hazánkban a 90-es évek közepére vált különösen intenzívvé a tudományos párbeszéd a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári vélemények vizsgálataival kapcsolatban. Az alábbi tanulmány is épít az ekkor megkezdett kutatások tapasztalataira.

¹ A hazai jóléti reformok kapcsán lásd: *Kornai* (1998).

² A jóléti intézmények és a társadalmi viszonyok kapcsolatának elemzéséhez lásd pl.: *Esping-Andersen* (1999 [1996]).

Az állami újraelosztás révén számos, egymáshoz lazán kapcsolódó terület részesül juttatásokban. Jóléti rendszer alatt tanulmányunkban elsősorban a társadalombiztosítás és a szociális ellátás intézményrendszerét értjük. A társadalombiztosítás rendszeréhez kapcsoljuk az egészségügyi ellátást, a nyugdíjrendszert és a munkanélküli segélyezést. Szociális ellátáson az alábbiakban a társadalom többségéhez képest kedvezőtlenebb anyai helyzetű csoportok célzott támogatását értjük. Az elemzésnek nem célja a létező jóléti intézményrendszer sajátosságainak vizsgálata.

A jóléti preferenciákat egymástól eltérő megközelítésben vizsgálják a különféle társadalomtudományi diszciplínák és aldiszciplínák. A *társadalompolitika* által feltett kérdés az, hogy miképpen értelmezhetők a jóléti intézményekről kinyilvánított preferenciák. Ebből a szempontból fontos lehet egyrészt az, hogy mennyire tekinthetők stabilnak illetve befolyásolhatónak a preferenciák, és milyen rendszert alkotnak a különböző kérdésekben elfoglalt vélemények. Emellett tudniuk kell a társadalompolitikai szakembereknek azt is, hogy a közvélemény-kutatások során kinyilvánított vélemények mennyire tekinthetők az adott kérdésekre vonatkozó valós preferenciáknak. A szociálpolitika által feltett kérdésekre a szociológiai elmélet és a társadalomkutatási módszertan eredményei adhatnak választ.

A *szociológiai elmélet* többek között azt a kérdést vizsgálhatja, hogy milyen társadalomszerkezeti faktorok húzódnak meg a vélemények mögött. Ehhez kapcsolódóan tárgyalja az elmélet, hogy a vélemények mely aspektusai lehetnek érzékenyebbek a társadalomszerkezeti hatásokra, és melyek tekinthetők többé-kevésbé általánosnak a vizsgált populáció körében.

Az *empirikus társadalomkutatás* módszertani kérdései közé tartozik, hogy a közvélemény-kutatások mennyire képesek feltárni az állampolgárok jóléti preferenciáit. Másképp fogalmazva azt vizsgálja a metodológia, hogy mit mérnek a kutatók a jóléti preferenciákra vonatkozó empirikus kérdőíves felmérésekben. Ehhez kapcsolódik az a – szorosan vett metodológiai problémákon túlmutató –, kérdés, hogy az állampolgárok milyen mértékben képesek átlátni a jóléti intézmények rendszerét, és a hozzá kapcsolódó dilemmákat.

Tanulmányunk nem foglalkozik társadalompolitikai dilemmákkal: a szociológiai elmélet és az empirikus társadalomkutatás módszertana által felvetett kérdéseket tárgyalja. Tehát a kutatási eredmények társadalompolitikai következményeinek áttekintése nem tárgya a dolgozatnak. Továbbá a jóléti preferenciák vizsgálata során nem elsősorban a különböző kérdésekben elfoglalt vélemények, hanem az álláspontok kialakulását befolyásoló tényezők érdekelnek minket. Nem célunk tehát egyetlen intézmény támogatottsági szintjének vizsgálata sem.

A véleményeket befolyásoló tényezők közül magától értetődő annak vizsgálata, hogy mely csoportoknak áll érdekében egy-egy intézmény támogatása. A tanulmány eltekint ennek az egyébként lényeges kérdésnek a tárgyalásától. A preferenciák egy szűkebb aspektusát vesszük szemügyre. Azt vizsgáljuk, hogy az önérdék-követésen túlmutató motivációs tényezők milyen módon befolyásolhatják a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciákat. Elsősorban a *méltányossági elvek* szerepét elemezzük. Ehhez kapcsolódóan vizsgáljuk meg a társadalomszerkezet szerepét. Azt elemezzük, hogy a társadalmi struktúra egyes sajátosságai miképpen befolyásolhatják e méltányossági elveket – és rajtuk keresztül a jóléti preferenciákat. A strukturális jellemzők közül a *kisközösségek kohéziója* áll kutatásunk középpontjában. Az elméleti szakirodalom eredményeire támaszkodva bemutatjuk, hogy a méltányossági elvek milyen megfontolások alapján és milyen formában tekinthetők a jóléti

preferenciák szempontjából releváns motivációs tényezőknek. Megvizsgáljuk továbbá, hogy a kisközösségi kohézió milyen kapcsolatban áll e morális megfontolások egyes dimenzióival. Amellett érvelünk, hogy a szolidaritás méltányossági elveken keresztül érvényesülő hatása nem magától értetődő: a kisközösségek kohéziója egyszerre növelheti és csökkentheti egy adott jóléti intézmény támogatottságát. Hipotézisünk szerint ugyanakkor a méltányossági elvek előre jelezhető módon befolyásolják a különböző kérdésekről alkotott vélemények együttesének a szerkezetét. Feltételezzük, hogy az erős rokoni-szomszédsági kötelekeket fenntartó társadalmi rétegek jóléti preferenciái az átlagosnál gyakrabban mutatnak "paradox" szerkezetet: az újraelosztás erőteljes általános támogatása együtt jár bizonyos marginális csoportok juttatásainak éles elutasításával.

A közvélemény-kutatások módszertanához kapcsolódóan két kérdést vizsgálunk meg. Egyrészt a módszertani szakirodalomra támaszkodva áttekintjük, hogy milyen módon lehet mérni az állampolgári preferenciákat ilyen összetett dilemmákkal kapcsolatban. Emellett azt tárgyaljuk, hogy mennyiben képesek az egyének átlátni egy-egy konkrét intézmény őket érintő aspektusait és a hozzájuk kötődő morális kérdéseket. Az egészségbiztosítás intézményrendszerére vonatkozó preferenciák empirikus vizsgálata során keresünk arra választ, hogy összetett alternatívák esetén is észlelik-e az állampolgárok az egyes döntésekhez kapcsolódó következményeket.

I.2. Metaelméleti kérdések

A tanulmányban bő terjedelemben foglalkozunk a kutatáshoz kapcsolódó metodológiai kérdésekkel. A részletes áttekintést az indokolja, hogy az általunk alkalmazott módszerek nem magától értetődőek a disszertációnkban tárgyalt kérdések vizsgálatakor. Ugyanis a *racióális döntések elméletének (RDE)* közelítésmódját felhasználva vizsgáljuk a jóléti preferenciák társadalomszerkezeti hátterét. A szóban forgó módszer és téma összekapcsolására kevés példát találunk. Az RDE alkalmazása gyakori a politikai szociológiához illetve rokon területeihez köthető kutatásokban. Ugyanakkor az ilyen típusú elemzések nagy többsége a döntéseket motiváló tényezők közül elsősorban a közvetlen önérdék szerepére koncentrálnak, illetve amennyiben az ideológiai beállítottságot is vizsgálja, azt teljes mértékben exogén tényezőnek tekinti. Ezzel szemben az alábbi elemzésben az önérdéken kívül eső motiváló tényezőkre helyezzük a hangsúlyt, és vizsgálni kívánjuk e megfontolások sajátosságait befolyásoló társadalomszerkezeti tényezőket. A társadalmi struktúra és a jóléti preferenciák kapcsolatának kutatására számos példa van. Azonban ezek a tanulmányok ritkán támaszkodnak az RDE paradigmájára.³

Csontos (1996) meghatározása szerint a racionális egyének cselekedeteik során meghatározott célok elérésére töreksenek, továbbá információik és tapasztalataik alapján döntenek el, hogy mely eszközök a legalkalmasabbak a szóban forgó célok elérésére. Harsányi (1976) amellett érvel, hogy mindaz racionális viselkedés, amely megfelel bizonyos formális kritériumoknak; a

³ A társadalmi struktúrához kapcsolódó kérdések cselekvéseméleti közelítésmódjáról ad elemzést Szántó (1999).

cél-eszköz modell a racionális döntés egy speciális esete. Az RDE paradigmáján belül megkülönböztethetjük a tartalmas és kevésbé tartalmas döntési modelleket (*Hechter és Kanazawa, 1997*). A kevésbé tartalmas modellek csupán néhány axiómát fogalmazznak meg a cselekvők preferenciarendezésének tulajdonságaival kapcsolatban. A tartalmas modellek ellenben specifikálják a szereplők alapvető céljait és értékeit. Empirikus vizsgálataink tartalmas modellek alkalmazását igénylik. Szükség van tehát arra, hogy a cselekvők motivációira vonatkozó előfeltevéseket fogalmazzunk meg.

Harsányi (1969) úgy véli, hogy a közgazdaságtan sikereinek titka részben a cselekvési modelljében alkalmazott egyszerű ám termékeny feltételezéseiben rejlik. Az egyik ilyen feltevés, hogy a gazdasági önérdék az egyetlen cselekvőket motiváló tényező. A szélesebb társadalomtudományi alkalmazás során azonban más motivációs tényezőkkel is számolnunk kell. Az RDE-t alkalmazó szociológusok egyetértenek abban, hogy a gazdasági önérdék marad minden RDE-modell megingathatatlan kiindulópontja (*Abell, 1992; Hechter és Kanazawa, 1997*). Ugyanakkor nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy milyen kiegészítő motivációs feltevéseket érdemes beépíteni a közgazdasági alkalmazásokon túllépő modellekbe. Tanulmányunk egyik célja a kutatott területhez illeszkedő, elméletileg megalapozott motivációs axiómák megtalálása.

Empirikus igénnyel fellépő kutatásokban olyan feltevéseket kell megfogalmazni az egyének céljaival és lehetőségeivel kapcsolatban, melyek a döntések megfigyelhető korlátozó feltételeihez köthetők (*Blossfeld és Prein, 1998*). Az RDE modellekben a döntési korlátok közé tartoznak a társadalomszerkezeti sajátosságok. Cáfolható hipotézisek megalkotásához nincs szükség a célok és korlátok döntést befolyásoló mechanizmusainak pontos specifikálására (*Harsányi, 1969*). Azonban a cselekvő számára releváns tényezők és a mérhető korlátozó feltételek összekapcsolásához az általános döntési modellből nem levezethető áthidaló feltevésekre van szükség (*Esser, 1998*). Ez azt jelenti, hogy az empirikus ellenőrzésnek alávetett modellek az elméleti hipotéziseket nem önállóan, hanem az áthidaló feltevésektől el nem választható módon tesztelik. *Abell (1992)* szerint amennyiben modellünk a tesztelés során nem állja ki a próbát, a preferenciákról alkotott feltevéseinket kell vizsgálat alá vonni. Az elmélethez jobban ragaszkodó stratégia ilyenkor inkább az áthidaló feltevések módosítását implicálja. Azonban éppen az utóbbi módszer alkalmazásának következtében válik az empirikus kutatás feltáró jellegűvé. A megfelelő áthidaló feltevések kialakításakor ugyanis elsősorban az elérhető empirikus eredményekre támaszkodik a kutató.

Az alábbi tanulmányt is az imént idézett kettősség jellemzi. Az elméleti alapokon megfogalmazott téziseket formálisan teszteknek vetjük alá, de az elemzések során az áthidaló feltevések módosításával vagy elvetésével védjük az elmélet magját.

I.3. Társadalmi struktúra, méltányossági elvek és a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciák

Tanulmányunk egyik alapkérdése, hogy mi készteti az egyéneket arra, hogy olyan intézmények fenntartását támogassák, melyek működéséből nem származik személyes hasznuk. A probléma vizsgálata során választ keresünk arra a kérdésre is, hogy miért jelenik meg ez a késztetés erősebben egyes társadalmi csoportok bizonyos intézményekre vonatkozó preferenciáiban.

Az alábbi elemzésben *önérdek-követőnek* nevezzük azt a magatartást, amely szándékai szerint a személyes anyagi eszközök növelésére irányul, illetve amely a személyes fizikai jólét maximalizálására törekszik. Az *önérdeken kívül eső motivációs elemek* eredményeképp az egyén hajlandó jólétének szintjét önként csökkenteni. A jóléti preferenciákkal összefüggésben ez utóbbi elemek három típusát említi különösen gyakran a szakirodalom:

- A *döntések önértékébe vetett hit* következményeképp bizonyos viselkedésformák önmagukban értékkel bírnak függetlenül attól, hogy a szóban forgó tevékenységek végzése és következményeik milyen hatással vannak a cselekvőre és más személyekre.⁴
- Az *altruizmus* által motivált egyén cselekvése által érintett egyes személyek jólétét veszi közvetlenül tekintetbe.⁵
- Az *önérdeken kívül eső megfontolások* harmadik csoportja a cselekvések másokra gyakorolt hatását veti össze az egyén számára jelentkező következményekkel. Ennek figyelembevételkor többnyire a hozzájárulási és részesedési arányok optimálisnak tekintett referenciapontjához viszonyít a cselekvő. A motivációs tényezők e csoportját *méltányossági elveknek*⁶ nevezzük.⁷

Ritkán alkalmazzák és tesztelik az RDE alapokon végzett kutatásokban a méltányossági elvek jóléti preferenciákat befolyásoló szerepét. Az elméleti kutatások ellenben azt mutatják, hogy a biológiai-kulturális koevolúció az idegenekkel történő interakciókra vonatkozóan ilyen típusú normák belsővé válását segítette elő.⁸ Az utóbbi években született néhány szintetizáló szándékú empirikus tanulmány, amely laboratóriumi kísérletek széles körének tapasztalataira alapozva ugyanerre a következtetésre jut.⁹ Elemzéseinkben ennek megfelelően kiemelt figyelmet szentelünk a méltányossági elvek hatásának. E motivációs tényező döntést befolyásoló mechanizmusai a társadalmi struktúrával meglévő kapcsolatuk tekintetében érdekelnek minket.

A méltányossági elvek definiálhatók cselekvés-orientáltak. Példa erre *Sugden* (1984) explikációja, amely a viszonzosság elvét fogalmazza meg egy olyan közjószág-előállítás dilemmában, ahol az *önérdek* által diktált döntés a potyautas viselkedés. A meghatározás

⁴ A feltevés általános megfogalmazásához lásd: *Weber* (1986 [1922]), *Elster* (1989); egy friss hazai formalizálási kísérlethez: *Huoranszki* (1999); a jóléti preferenciákhoz köthetően: *Andreoni* (1990).

⁵ Az RDE-keretekben történő, sokat hivatkozott társadalomtudományi megfogalmazáshoz lásd: *Becker* (1974); jóléti rendszerek kialakításával kapcsolatos elmélethez kötődően *Hochman és Rodgers* (1969); a szerteágazó RDE irodalom áttekintéséhez: *Hausman és McPherson* (1993).

⁶ A *méltányosság* a *fairness* angol terminus szakirodalomban elfogadott fordítása. A méltányossági elvek kifejezéssel szinonimaként használjuk a *méltányossági normák* kifejezést, amely a közvetlen fordítása a szakirodalomban alkalmazott *fairness norms* terminusnak.

⁷ Általános igényű megfogalmazásokhoz lásd pl.: *Rabin* (1993), *Fehr és Schmidt* (1999), *Bolton és Ockenfels* (2000); jóléti rendszerre vonatkozóan: *Binmore* (1998a, 1998b).

⁸ Lásd pl.: *Binmore* (1998a), *Hoffmann* (2000), *Sigmund, Fehr és Nowak* (2002).

⁹ Lásd: *Fehr és Schmidt* (1999, 2001), *Bolton és Ockenfels* (2000).

szerint G egyének egy csoportja, melynek i egy tagja. Tegyük fel, hogy i -től eltekintve G minden tagja legalább e mennyiségű erőfeszítést tettek a szóban forgó közjószág előállításának érdekében. Ha i szerint az optimális erőfeszítés szintje legalább e , akkor i kötelességének érzi, hogy legalább e nagyságú erőfeszítést tegyen a közjószág előállításának érdekében.¹⁰ A méltányossági elveket az érintettek javakból történő részesedésének szempontjából is megfogalmazhatjuk. *Fehr és Schmidt* (1999) szerint a cselekvők preferenciáit a méltánytalansággal szembeni egocentrikus ellenérzés jellemzi. Ez nem az elosztás csoport-szinten értelmezhető igazságtalanságaival szembeni érzékenységet jelent. Az egyének saját helyzetüket vetik össze másokéval. A cselekvőkben a számukra kedvezőtlen elosztással kapcsolatos ellenérzés mellett a kedvező elosztási eredménnyel szembeni averzió is létezik.¹¹

A méltányossági elvek, mint koordináló mechanizmusok kialakulásának szempontjából kiemelt jelentősége van az ismétlődő *társadalmi dilemma szituációknak*.¹² Ezekben a helyzetekben ugyanis az egyéni racionalitás konfliktusban áll a kollektív racionalitással. A témával kapcsolatos első kutatások középpontjában a kétszemélyes, ismételt foglyok dilemmája típusú játékok álltak. A szituációra vonatkozó első – főként szimuláción alapuló – evolúciós kutatások eredményei azt mutatták, hogy az ún. "Szemet-szemért" (Tit-for-Tat) stratégia különösen sikeres az ismételt Fogoly-dilemma típusú játékban (*Axelrod*, 1984). Ez a stratégia levezethető bizonyos méltányossági elvekből, hiszen következetes reciprocitáson alapul. Kooperálást ír elő az első döntési pontban, és a másik szereplő előző alkalommal tett lépésének ismétlését implikálja a további fordulók során. Ugyanakkor a "Szemet szemért" stratégia kiemelt szerepére vonatkozó feltevéseket számos kritika érte elméleti oldalról.¹³ Mindazonáltal a legkülönbözőbb körülmények között megfigyelhető, hogy a reciprocitáson nyugvó stratégiák egyes típusai széles körben terjednek el a modellezett populációkban (*Hoffmann*, 2000; *Sigmund, Fehr és Nowak*, 2002). A feltételes kooperáció azonban nem csupán "Szemet szemért" elvet jelenthet.

A biológiai és a kulturális evolúció absztrakt modelljei tehát azt sugallják, hogy a méltányossági elvek komoly szerepet játszhatnak a társas viselkedés szabályozásában. Ugyanakkor az eddig tárgyalt kutatások kiindulópontjaként szolgáló egyszerű dilemma-helyzetekben a kölcsönösen kooperatív stratégiák körében csak egy Pareto-hatékony egyensúlyi kombináció létezik, vagy ha több van, azok a kifizetések szempontjából egyenértékűek. Azonban a jóléti preferenciák szempontjából kiemelt jelentősége van azoknak a helyzeteknek, ahol a szóban forgó morális megfontolásokat elfogadó egyének különböző szintű kifizetést biztosító, eltérő mértékben és irányban aszimmetrikus kooperatív egyensúlyok között választhatnak. Ezek azok a helyzetek, ahol megjelenik az elosztás problémája. A számos egyszerűsítő feltevést alkalmazó absztrakt modellek arra utalnak, hogy hosszú távon leginkább az egyenlő elosztás elve maradhatott fenn az alkuhelyzetek lehetséges szabályai közül (*Binmore*, 1998b). Azonban az elosztási dilemmák általános elméleti modelljei alapján nem fogalmazható meg konkrét szituációkra vonatkozóan, hogy milyen elosztási szabályok érvényesülésére van a legnagyobb esély. Az egyének konkrét dilemmák

¹⁰ Egyéb cselekvés alapú meghatározáshoz lásd: *Rabin* (1993).

¹¹ Az elosztás alapú meghatározásokhoz lásd még: *Bolton és Ockenfels* (2000).

¹² A társadalmi dilemmák kutatásának viszonylag friss áttekintéséhez lásd: *Kollock* (1998).

¹³ Lásd pl.: *Boyd és Larberbaum* (1987), *Nowak és Sigmund* (1993), *Binmore* (1998a).

méltányos megoldásáról alkotott elképzelései a szocializáció termékei, így az egyes helyzetekre vonatkozó konkrét szabályok társadalmilag meghatározottak.¹⁴ Mindazonáltal néhány, az elméleti modellekből levezethető általános szabályszerűség a társadalmi meghatározottságra vonatkozóan is létezhet. Számunkra kulcsfontosságú az a hipotézis, miszerint elsődlegesen a családon és kisközösségen belüli kooperáció sajátosságai adják a mintát a társadalom szélesebb körében érvényesülő szabályokhoz. Amennyiben egy kisebb csoportban gyakran és sokféle helyzetben kényszerülnek arra, hogy egymás segítségére siessenek, akkor a kiscsoport tagjai hajlamosabbak úgy gondolni, hogy a nagytársadalom problémáit is nagyobb mértékű újraelosztással és bőkezűbb szociálpolitikával szükséges megoldani (Lindenberg, 1988; Binmore, 1998a).

A tanulmány egyik célja, hogy körülhatárolja azon társadalmi tényezők egy részét, amelyek elméletileg előre jelezhető módon befolyásolják a méltányossági elvek sajátosságait. Ehhez szükség van a szóban forgó motivációs tényező két dimenziójának megkülönböztetésére.

- a) *Szükséglet-orientáltság vs. teljesítmény-orientáltság dimenziója.* A konkrét méltányossági elvek egyik alapvető aspektusát jelentik a jogosultságok és kötelezettségek tartalmi sajátosságai. Az egyes társadalmi kontextusokban rendelkezésre álló tapasztalatok függvénye lehet, hogy egy adott szükséghelyzetben lévő egyén segítségre való igényét jogosnak tekintik-e, illetve mit várnak el a jogosultságért cserébe. Azaz a méltányossági norma a jogosultság tekintetében mennyire tekinthető szükséglet-orientáltnak, illetve mekkora súlyt helyez a hozzájárulás követelményére.
- b) *Kirekesztés vs. befogadás dimenziója.* A méltányossági elvek másik fontos aspektusa a szóban forgó viselkedési szabályok által érintett egyének köre. E dimenzió mentén az különbözteti meg az egyes normákat, hogy kivel szemben szükséges alkalmazni őket, és kik azok, akikre vonatkozóan nincsenek morális korlátok.

Tanulmányunkban a társadalmi struktúrának csupán egy, elméleti szinten egyszerűen leírható aspektusát vizsgáljuk. Ebben a dimenzióban a struktúrát azzal jellemezhetjük, hogy milyen intenzitású kapcsolatokkal kötődnek az emberek az őket közvetlenül körülvevő szűkebb közösséghez. Lindenberg (1988) a társas viselkedési szabályok által teremtett kötöttségek két alaptípusát különítette el. *Erős szolidaritás*nak nevezte a kisközösségekben kialakuló szoros kötődések rendszerét, és *gyenge szolidaritás*nak a csoporthatárokat kevésbé értelmező és individualistább morális kötelekeket. Az erős szolidaritás súlyának és sajátosságainak kialakulásában a közös fogyasztásnak van kiemelt jelentősége. Ennek során cselekvéseik intenzív koordinációjára kényszerülnek a közösség tagjai, ami gyakran döntési lehetőségeik jelentős korlátozásával járhat. A közös fogyasztás elsődleges (de nem kizárólagos) forrásai az anyagi szűkösség valamint a bizonytalanság. Az erős szolidaritás a gyengével szemben általában nagy hangsúlyt helyez a pillanatnyi önérdek visszaszorítására és a kölcsönös segítségnyújtásra. Ugyanakkor az erős szolidaritás normái éles különbséget tesznek az egyént körülvevő szűkebb környezet és az idegenek között.

Tanulmányunk egyik fő kérdése, hogy milyen kapcsolat létezhet a családi-rokoni közösségek kohéziója és a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciák között. Az elméleti kutatások álláspontja szerint a jóléti preferenciákat befolyásoló méltányossági elvekben szereplő

¹⁴ Vö. pl.: Roth és szerzőtársai (1991), Weimann (1994), Burlando és Hey (1997), Binmore (1998a), Fehr és Schmidt (1999), Ockenfels és Weimann (1999), Bolton és Ockenfels (2000), Henrich és szerzőtársai (2001).

jogosultságok és kötelezettségek az egyén számára adott erős szolidaritási normák elosztási elveit tükrözik vissza.¹⁵ A tanulmányban amellet évelünk, hogy ez a tézis finomításra szorul. A szolidaritási normák jellegzetességei ugyanis eltérő módon befolyásolhatják a méltányossági elvek különböző aspektusait. Nem lehet általános érvénnyel kijelenteni a családi-rokonsági normák egyes sajátosságairól, hogy azok bizonyos jóléti intézmények támogatását valószínűsítik.

A primordiális kapcsolatok erőssége növeli annak esélyét, hogy az egyén személyes viszonyrendszerére vonatkozóan kialakuló méltányossági elvek nagyobb hangsúlyt helyeznek a szükségletekre és általában az egyenlőségre. Azaz kisebb szerepe van a hozzájárulásnak abban, hogy kinek mekkora rész juthat az elosztható javakból. Ebből következően az erős kohézióval jellemezhető kisközösség tagja nagyobb eséllyel támogatja az állam újraelosztó tevékenységét a legkülönbébb területeken. Az erős szolidaritás dominanciája ugyanakkor azt is jelenti, hogy a szűk környezetén kívül álló személyek kevésbé fontos szerepet töltenek be a morális elvekben. Azaz kevésbé erős a morális nyomás arra vonatkozóan, hogy az idegenekkel szemben is méltányosan viselkedjen a cselekvő. A méltányossági elvek ezért az erős kohézióval rendelkező közösségekben nagyobb eséllyel mutatnak kirekesztő jelleget. Tehát az ilyen típusú morális elvek alapján véleményt formáló egyének kevésbé hajlandóak olyan juttatásokat támogatni, melyek számukra társadalmi értelemben távoli csoportokat céloznak meg.

Az ismertetett előfeltevések nyomán fogalmazzuk meg tanulmányunk egyik alapvető hipotézisét. Az *1. Hipotézis* szerint a kisközösségi kohézió mértéke egymással ellentétes irányú hatást fejt ki a jóléti preferenciákat befolyásoló méltányossági elvek két dimenziójában. Nem határozható meg egyértelműen az elmélet szintjén, hogy egy adott jóléti intézmény esetében milyen irányú a két hatásmechanizmus eredője. Nem állítható tehát, hogy az erős szolidaritás dominanciájával jellemezhető közösségek tagjai a jóléti újraelosztás minden elemének lelkes támogatói lesznek, vagy ellenkezőleg az átlagosnál elutasítóbban viszonyulnak a jóléti támogatásokhoz. Az eddig megfogalmazott, általános tételek nem alkalmasak a jóléti preferenciák minden területét átfogó predikciók kidolgozására.

A korábban megfogalmazott elméleti feltevések egy további empirikus hipotézist implikálnak. A *2. Hipotézis* szerint a kisközösségi kohézió jóléti preferenciákra gyakorolt hatása abban az esetben jelezhető előre, ha az állampolgárok elé kerülő alternatívák következményei csak a méltányossági elvek egyik dimenziójában különböznek érdemben. Feltételezésünk szerint ide tartozhatnak a közteherviselés szabályainak betartására vonatkozó morális megfontolások. Feltételezhető ugyanis, hogy ebben a kérdésben elsősorban a hozzájárulás szabályának betartása vagy be nem tartása közötti dichotóm választásról van szó, melynek során az elosztási arányok dilemmája nem merül fel.

Elemzésünk során egy harmadik empirikus hipotézist is megfogalmazunk. A *3. Hipotézis* azt állítja, hogy amennyiben két jóléti intézmény hasonló jogosultsági logikán alapul, de egymástól jelentősen eltérő a juttatások kedvezményezettjeinek köre, akkor az erős szolidaritás elvei által jobban befolyásolt állampolgárok érzékenyebbek a két intézmény által megcélzott csoport eltérésére. Azaz nagyobb az esélye annak, hogy míg a döntéseiket befolyásoló tényezők eredőjeként támogatnak egy, a társadalom szélesebb rétegeit érintő intézményt, addig a hasonló jellegű, de marginális csoportokat célzó juttatásokat elutasítják.

¹⁵ Lásd: *Lindenberg* (1988), *Binmore* (1998a).

Az első hipotézis negatív állítást tartalmaz, és éppen az empirikus vizsgálatok korlátjaira hívja fel a figyelmet. A második és harmadik hipotézisben feltételezett összefüggések azonban elvileg ellenőrizhetők. Az operacionalizálás folyamata azonban nem triviális. Megfelelő empirikus modell építése számos további áthidaló feltevést igényel. Tanulmányunkban kísérletet teszünk e hipotézisek operacionalizálására és tesztelésére. Azonban az előzetes feltevéseket részben megerősítő eredmények nem tekinthetők az elméleti séma döntő jelentőségű alátámasztásának. Ugyanis kísérleti mérésekről van szó, ahol az operacionalizáláshoz szükséges áthidaló hipotézisek kidolgozása során részben exploratív jellegű elemzést végeztünk.

Két empirikus elemzést végeztünk az elméleti hipotézisek alapján. Az első vizsgálat során az adócsalás megítélését meghatározó tényezőket vettük szemügyre a TÁRKI 2000. évi Háztartás Monitor felmérésének másodelemzésével. Tanulmányunk 2. Hipotézisének megfelelően azt feltételeztük, hogy az intenzív primordiális kapcsolatrendszerre utaló sajátosságok az adócsalás erőteljesebb elutasítását valószínűsítik. A szóban forgó hatásmechanizmussal összefüggésben modellbe illesztett változók többsége érdemi hatással volt az adócsalás megítélésére. Azonban a vizsgálat során nem tudtunk kiszűrni néhány komoly alternatív hipotézist. Az első kutatás tapasztalatainak figyelembe vételével végeztük a második empirikus elemzést, melyben a tanulmány 3. Hipotézisének ellenőrzésére tettünk kísérletet. Ez a vizsgálat csak részben tekinthető másodelemzésnek, mivel a 2001 nyarán végzett empirikus felmérésben részben érvényesülhettek hipotézisünk szempontjai. Az elemzésben egy marginális csoport (a külföldi menekültek) egészségügyi ellátásával kapcsolatos attitűdöket hasonlítottuk össze szélesebb körű egészségbiztosítás jellegű juttatásokkal (mozgássérültek segélyei), illetve az állami újraelosztás általános megítélésével. Az eredmények jórészt összhangban vannak feltevéseinkkel, azaz az erős szolidaritás normáinak dominanciája "paradox" jóléti preferenciákat valószínűsít: nagyobb eséllyel jut erős támogatás az általános juttatásoknak úgy, hogy közben a menekültek jobb ellátását elutasítják. Mindazonáltal a változók hatásmechanizmusaira vonatkozó alternatív hipotézisek kizárására itt sem kerülhetett sor, és további, pontosabb méréseket tartunk szükségesnek.

I.4. Az alternatívák észlelése és a jóléti preferenciák mérése

A jóléti rendszer átalakításával kapcsolatos vitákban számos alkalommal hivatkoznak az állampolgárok szociális attitűdjeire. A jóléti rendszerre vonatkozó preferenciák feltárása céljából végzett empirikus vizsgálatok eredményeit a legkülönbözőbb álláspontok alátámasztására használják.¹⁶ Demokratikus társadalmakban ez természetes jelenség, a hazai viták nem egyedülállóak a világban. Ugyanakkor a politikai- és a tudományos élet egyes szereplői komoly ellenérveket fogalmaznak meg az állampolgári preferenciákra vonatkozó kutatások társadalompolitikai alkalmazásával szemben. A kritikák egy része kétségbe vonja, hogy a jóléti intézményekkel kapcsolatos, gyakran igen összetett problémák megoldásában

¹⁶ Egy ilyen típusú hazai vitához lásd: *Csontos, Kornai és Tóth* (1996), illetve *Ferge* (1996b), *Molnár* (1997), *Hetényi* (1997)

segítséget nyújthatnak a többnyire alulinformált választópolgárok által megformált vélemények. Más kritikusok e preferenciák mérésének nehézségeire teszik a hangsúlyt, kiemelve, hogy a kérdezés módja és kontextusa önmagában is jelentős hatással van a kérdezési szituációban kinyilvánított véleményre. Az empirikus felmérések során tudnunk kell, hogy kérdezési technikáink képesek-e feltárni az intézményekkel kapcsolatos preferenciákat, és egyáltalán léteznek-e valójában az általunk feltételezett attitűdök, vagy csupán a kérdezési szituációban ad hoc módon kapott válaszokat értelmezzük a közvélemény adott témával kapcsolatos beállítottságaként? A probléma vizsgálatának egyik módja, hogy a szóban forgó attitűdök kérdezési módtól és kontextustól való függőségét vizsgáljuk. A másik lehetőség, hogy a válaszok megoszlásának struktúráját vesszük szemügyre: azon társadalmi csoportokban nagyobb-e egy-egy javaslat támogatása, amelyek tagjaitól elméleti feltevések alapján ez várható.

A jóléti preferenciákat vizsgáló kutatók egy része kétségbe vonja, hogy az empirikus felmérések során felkeresett válaszadók konzisztens preferenciák alapján fejtik ki álláspontjukat. Feltevésük szerint az állampolgárok, miközben a magasabb ellátás mellett szavaznak, a szükséges adózási következményeket nem kívánják vállalni.¹⁷ A modern jóléti államokban végzett közvélemény-kutatások többnyire valóban azt mutatták, hogy sok költségvetési tétel esetében támogatja többség a kiadások növelését, ugyanakkor rendkívül nagy az ellenállás az adók párhuzamos növelésével szemben¹⁸. Ugyanakkor a közvélemény látszólagos irracionálisága mögött sok esetben a kutatási módszerek és az értelmezés elégtelensége áll. Azok a vizsgálatok, melyek nem csupán felületesen elemezték az állampolgárok preferenciáinak konzisztenciáját, azt találták, hogy csak a lakosság egy kis részére jellemző a belső konzisztencia nélküli véleményalkotás.¹⁹

Egy kevésbé pesszimista megközelítés szerint a jóléti intézményekre vonatkozó attitűdök létező preferenciákon alapulnak. Azonban ezek a vélemények egymásnak sokszor ellentmondó megfontolások figyelembevétele és súlyozása után alakulnak ki. *Zaller és Feldman* (1992) kérdőív-válaszadási modelljében a vélemények kialakulása egy folyamat, melyet érdemben befolyásol, hogy milyen megfontolások számbavételére nyílik lehetősége a kérdeztnek. A kérdezési szituációban rendelkezésre álló rövid idő és a kérdésfeltevés módjának eredményeképp az attitűdök szempontjából fontos megfontolások erősen szelektív mintája alapján dönt a válaszadó. A kérdőív-válaszadási modell szerint annál nagyobb a bizonytalanság és esetlegesség a válaszokban, minél távolabb van a feltett kérdés a hétköznapi életben megfontolás tárgyává tett problémáktól, illetve minél ellentmondásosabbak az adott kérdéssel kapcsolatban lévő megfontolások. A kérdezés során főleg az összetett, és a kért nap nap problémái tükrében marginális dilemmák vizsgálatakor befolyásoljuk a válaszadó számára éppen elérhető megfontolások körét. A jóléti rendszerrel kapcsolatos vélemények vizsgálatakor tehát különös hangsúlyt kell helyoznunk a kérdezés módszertanára.

A kutatási tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy más területeken sikeres kérdezési formák nem feltétlenül alkalmazhatók az állam által nyújtott szolgáltatásokkal kapcsolatos igények mérésére. A feltételes értékelés (contingent valuation vagy CV) módszerét és néhány vele rokon eljárást alkalmaznak közjavak, állam által kínált javak vagy egyéb, piacon általában

¹⁷ Lásd pl.: *Modigliani és Modigliani*, (1987).

¹⁸ Lásd pl.: *Sanders* (1988), *Hansen* (1998).

¹⁹ Lásd: *Taylor-Gooby* (1985), *Welch* (1985), *Sanders* (1988), *Hansen* (1998).

nem elérhető jószágok értékelésére.²⁰ A módszer arra a feltevésre épül, hogy csak akkor kaphatunk reális képet a jóléti preferenciákról, ha a megkérdezetteket valós döntési helyzetekkel szembesítjük. Ez azt jelenti, hogy a kérdőívben világossá tesszük, hogy az egyes jóléti intézkedések adott esetben magasabb közterhekkel vagy más juttatások csökkentésével járnak együtt. Jelenleg még nincs széleskörű konszenzus a módszer használhatóságának megítélésében, és a CV-t hasznosnak tartó szakemberek között sincs egyetértés a technikai részleteket tekintve. Mindazonáltal született néhány általánosan elfogadott ajánlás, melyet kutatásunk során figyelembe vettünk. *Portney* (1994) ezek közül a következményekre ügyelő kérdésfeltevés mellett felhívja a figyelmet arra, hogy a ún. "népszavazási" formátum képes a preferenciák legkevesbé torzító számbavételére.

A módszertani szakirodalom eredményei biztatóak a tekintetben, hogy milyen eséllyel tudunk érvényes vizsgálatokat végezni a jóléti intézmények témakörében. Ugyanakkor az empirikus kutatások során többnyire leegyszerűsített, viszonylag könnyen átlátható dilemmákban kéri ki a válaszadók véleményét. A kérdések tipikus esetben egy-egy területre szánt forrásokra kérdeznek rá. Az ilyen kérdések esetében egyértelmű, hogy kik a (potenciális) kedvezményezettek, és kiket terhelnek a költségek. A jóléti intézményrendszernek azonban számos olyan területe van, ahol az egyes intézményi megoldások csak áttételesen vagy kevésbé egyértelműen befolyásolják az egyének jóléte szempontjából lényeges tényezőket. Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy egy összetett kérdésben modellezzük az állampolgárok számára lényeges következményeket, és megvizsgáljuk, hogy figyelembe veszik-e a válaszadók az egyes alternatívák választásával járó költségeket és hasznokat. Ezzel kapcsolatban fogalmazzuk meg tanulmányunk 4. *Hipotézisét*. Eszerint a jóléti preferenciák empirikus vizsgálatai során összetettebb intézményi alternatívák esetében is érdemben befolyásolja a válaszokat az egyének számára elérhető juttatások nettó nagysága, a juttatások és terhek társadalmi szintű megoszlása és ezek szintjének kockázata. Ezzel összefüggésben a válaszokat befolyásolja az egyének kockázattal szembeni attitűdje és az újraelosztásról alkotott általános véleménye is.

A mérés problémáinak vizsgálata nem általános szinten történik. Az empirikus kutatás során a jóléti intézményrendszeren belül egy területet emelünk ki: az állampolgárok egészségbiztosítási rendszerrel kapcsolatos preferenciáinak feltárását végezzük. A vizsgálat alapja a TÁRKI-ban folyó "Állam és polgárai" kutatás 1999 tavaszán végzett empirikus felmérése. A több biztosítós rendszer és a kiegészítő biztosítások lehetősége áll a felmérés eredményeit feldolgozó elemzés középpontjában. Leegyszerűsített döntési sémánkban a választást meghatározó tényezők két típusát vizsgáljuk: a döntések következményeit valamint az észlelt következmények egyéni értékelését. Feltevéseinkben tekintetbe vesszük, hogy miképpen érinthetik a különböző korú, társadalmi helyzetű és egészségi állapotú választókat az egyes intézményi megoldások. Emellett megpróbáltuk beépíteni modellünkbe az egyes alternatívák értékelését befolyásoló egyéni sajátosságokat.

Hipotézisünk alapján azt várjuk, hogy a jövedelem, az egészségi állapot és az életkor határozzák meg az egyes intézményi *alternatívák következményeit* az egyének számára. Feltesszük továbbá, hogy a válaszolók képesek e következmények figyelembe vételére. Empirikus elemzésünk során az egészségi állapot és az életciklus vonatkozásában

²⁰ A módszer átfogó ismertetéséhez lásd: *Mitchell és Carson* (1989). A módszerrel kapcsolatos főbb kritikák összefoglalását adja *Hausman* (1993).

megfogalmazott feltevéseinket visszaigazolják az adatok. A jövedelem intézményi preferenciákra gyakorolt hatása ugyanakkor nem mutatható ki.

A tanulmány azt állítja, hogy a következmények értékelésében megmutatkozó egyéni különbségek szintén tükröződnek az intézményi preferenciákban. Feltevésünk szerint a döntések *egyéni következményeinek értékelése* az egyén kockázatvállalási hajlandóságának függvénye. Másfelől a döntések *társadalmi szintű következményeinek értékelésére* hatással van a válaszadó politikai értékrendszere, pontosabban annak bizonyos elemei, mint például a jövedelmi egyenlőtlenségek, vagy az állami szerepvállalás kívánatos mértékéről vallott felfogás. Ebben a tekintetben eredményeink jórészt összhangban vannak előzetes feltevéseinkkel.

I.5. A tanulmány szerkezete

Az alábbi disszertáció három nagyobb részből áll. Az első részben még nem foglalkozunk a kitűzött kutatási témák tárgyalásával, hanem azt vizsgáljuk meg hogy miképpen közelíthetünk e jelenségekhez. A második részben találhatóak azok a szakirodalmi áttekintések és elméleti elemzések, melyek alapján megfogalmaztuk tanulmányunk fő téziseit. A harmadik részben szembesítjük az elméleti alapokon felállított hipotéziseket néhány empirikus felmérés adataival.

A tanulmány első részében tisztázni kívánjuk, hogy milyen modellezési logika alapján végezzük elméleti és empirikus elemzéseinket. A metaelméleti alapok tárgyalása során egyrészt azt vizsgáljuk meg, hogy milyen stratégiákat alkalmazhatunk az elméletek és az empirikus vizsgálatok összekapcsolására (*II.1. fejezet*). Szándékunk, hogy felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kutatás logikája nem egyszerűsíthető le tisztán deduktív vagy induktív elemzési sémákra. Úgy próbálunk elméletileg megalapozott vizsgálatot végezni, hogy közben explicit módon felhívjuk a figyelmet azokra pontokra, ahol elsősorban az empirikus adatokra támaszkodva teszünk állításokat. A metaelméleti alapokat tárgyaló rész második fejezetében a racionális döntések elméletével (RDE) foglalkozunk (*II.2. fejezet*). A szociológiai kutatásokban ritkán alkalmazzák az RDE közelítésmódját, miközben elemzésünkben kulcsszerepet játszik. Indokolt tehát ismertetni, hogy véleményünk szerint milyen lehetőségek és korlátok állnak az RDE alapokon nyugvó elemzések előtt.

A tanulmány következő részében a kutatási témához kötődő elméleti vizsgálatokat végzünk. Elsőként azt tekintjük át, hogy az önérdéken kívül milyen motivációs tényezők befolyásolhatják az állampolgárok jóléti preferenciáit (*III.2. fejezet*). A vizsgálat szempontjából az áttekintett motivációs tényezők közül az ún. méltányossági elvek szerepét tartjuk a legfontosabbnak. A következő fejezetben részletesebben definiáljuk e morális megfontolást, és megvizsgáljuk, hogy miért szerepelhet az egyéni preferenciákról alkotott feltevésekben (*III.3. fejezet*). Az említett két fejezet a szakirodalom rendszerező igényű feldolgozásán nyugszik. Ezekre az eredményekre támaszkodva fogalmazzuk meg a társadalomszerkezet, a méltányossági elvek és a jóléti preferenciák kapcsolatára vonatkozó hipotéziseinket (*III.4. fejezet*). Az elméleti kutatás sem kerülheti meg a jóléti preferenciákkal

kapcsolatban az észlelési és mérési problémák kérdését. Az elméleti rész végén ezekre térünk ki, és a módszertani szakirodalom eredményeinek ismertetése mellett a korábban tárgyalt RDE modellek alkalmazhatóságára vonatkozó hipotézist is megfogalmazunk (*III.5. fejezet*).

A tanulmány utolsó része három empirikus vizsgálat eredményeit ismerteti. Előtte azonban rövid áttekintést nyújtunk a jóléti preferenciákhoz kötődő olyan empirikus kutatásokról, melyek tanulmányunk szempontjából különösen relevánsak (*IV.2. fejezet*). Az első vizsgálatban az adócsalás megítélésének egy modelljét teszteljük (*IV.3. fejezet*). A következő fejezetben a preferenciák szerkezetére vonatkozó hipotézist vesszük szemügyre (*IV.4. fejezet*). Az utolsó elemzés – melynek társszerzője Kopasz Marianna –, azt vizsgálja, hogy összetettebb intézményi dilemmák esetében is lehetséges-e az RDE-modell alkalmazása (*IV.5. fejezet*). A három empirikus vizsgálat három különböző felmérés adataira támaszkodik. Továbbá eltérő módon végeztük az egyes kutatásokban az operacionalizálási folyamatot. Ezzel együtt egy egységes kutatási program részeinek tekinthetők.

II. Metaelméleti alapok: A racionális döntések szociológiai elmélete és az empirikus társadalomkutatás

II.1. Elmélet és empiria viszonya

II.1.1. Exploratív- vs. konfirmatív elemzés

A tanulmányban szereplő empirikus kutatás megközelítésmódját tekintve részben exploratív, részben pedig konfirmatív jellegű. Az exploratív vagy feltáró jellegű empirikus vizsgálat során a kutató nem rendelkezik egy előzetes modellel a szóban forgó jelenség természetét illetően. Az adatokban rejlő információkból következtet meglévő összefüggésekre. Konfirmatív elemzés esetén egy elméleti modell tesztelése folyik. Az adatok tükrében vizsgálják, hogy a tudományos elméletekből levezetett modell-specifikáció valóban jól magyarázza-e az aktorok viselkedését.

Tisztán exploratív- illetve konfirmatív elemzés ritkán fordul elő az empirikus társadalomtudományi vizsgálatokban. A legkevésbé strukturált feltáró vizsgálatok esetén is használnak előzetes feltevéseket a szóban forgó társadalmi jelenséget befolyásoló tényezők köréről (és hatásmechanizmusuk jellegéről). Egy kérdőíves felmérés esetén maga az összeállított kérdőív tartalmazza az előzetes koncepciókat függetlenül attól, hogy ezeket tudatosan fogalmazzák-e meg vagy sem.

Ugyanakkor a konfirmatív jellegű társadalomtudományos kutatások modelljei is figyelembe veszik az éppen vizsgált adatbázisban rejlő információkat. Az elméleti modellek tesztelését végző munkákban alapvetően két módon jelenik meg az exploratív elemzés. Egyrészt a társadalomtudományos modellek többsége meglehetősen alacsony szinten specifikálja az általa vizsgált változók közötti összefüggéseket. Többnyire az okként szereplő tényező változásakor az okozatban várható változás *irányára* lehet csak következtetni a modellekből. A kvantitatív empirikus vizsgálatokban alkalmazott többváltozós regressziós elemzések során arra keresik a választ a kutatók, hogy hatással vannak-e (adott előjellel) bizonyos változók a megfigyelt viselkedésre? A tesztekkel csupán a feltételezett hatás meglétét ellenőrzik. A másik lehetőség arra, hogy modellek tesztelését végző vizsgálatokban megjelenjen exploratív jellegű elemzés, az ún. adatbányászás alkalmazása.²¹ A statisztikai elméletben (elsősorban az ökonometriában) adatbányászásnak nevezik azt a tevékenységet, amikor a kutató az adatok elemzése során sokféle modellspecifikációt próbál ki, és a tényeket legjobban magyarázó változatot bocsátja a tudományos közvélemény rendelkezésére. Formálisan ezeket a modelleket tesztelik, ugyanakkor a tesztek során nem veszik figyelembe, hogy az elmélethez

²¹ Az adatbányászás fogalmát többféle jelentéssel is használják. Az itt tárgyalt fogalom értelmezési köre nem azonos azzal az eljárássoporttal, melyek alkalmazása során változók közötti nem triviális összefüggéseket próbálnak feltárni komplikáltabb statisztikai módszerek segítségével.

köthető számos változat került kipróbálásra, növelve annak esélyét, hogy - akár véletlenül -, az elméletet megerősítő eredményeket kapjunk.

Ahogy a legutóbb említett jelenségből is kiderült, létezik egy tendencia az empirikus kutatásokban arra, hogy a konfirmatív elemzésekben rejlő exploratív elemeket (és az exploratív vizsgálatokban rejtőző preconcepciókat) ne tárgyalják explicit módon. Az alábbi tanulmányban arra törekszünk, hogy világossá tegyük, hogy elemzéseink mely elemei szolgálhatnak elméletek megerősítéseként, és hol támaszkodunk pusztán az adatokra a következtetések levonásakor.

Az általunk végzett kutatás a racionális döntéselmélet (RDE)²² alapfeltevéseiből indul ki. Ezt a paradigmát sok sikerrel alkalmazták közgazdasági jellegű kutatásokban és viszonylag sikeres a politikatudományban is. Ugyanakkor számos kritika érte és éri a szociológiai alkalmazásokat, illetve azok lehetőségének felvetését.

Meggyőződésünk, hogy az RDE sok társadalmi jelenség magyarázatában nyújthat segítséget, olyanokéban is, melyek nincsenek szoros összefüggésben a gazdálkodás, a gazdaság kérdéseivel. Egyetértünk azokkal, akik egy általános cselekvésselméleti modell kifejlesztésének lehetőségét látják az RDE megközelítésben. Ugyanakkor látjuk azt is, hogy egy ilyen általános modell alkalmazásának komoly korlátjai vannak. Az egyének és csoportok viselkedését meghatározó preferenciák és információk a történeti, geográfiai stb. kontextustól függően rendkívül nagy változatosságot mutatnak. Az elmélet jelenlegi szintjén messze van attól, hogy predikcióval szolgáljon arról, hogy egy adott történeti kontextusban miképpen kell alakulnia az értékeknek és ismereteknek. Az empirikus kutatás ugyanakkor nem nélkülözheti ezeket a konkrét helyzetre vonatkozó információkat (*Lindenberg, 1998; Simon, 1993*). Pusztán az RDE általános előfeltevéseire támaszkodva nem lehet a jelenségeket jól magyarázó modelleket építeni. Ezt az érvet a legkülönbébb formában gyakran hozzák fel az RDE szociológiai alkalmazásait ellenző kutatók. Mindazonáltal úgy véljük, hogy minden általános elmélet hasonló jellegű problémákkal küzd.

Az alábbi elemzésben azt szeretnénk áttekinteni, hogy a jóléti rendszerrel kapcsolatos magyarországi vélemények vizsgálatához mennyiben tud hozzájárulni az RDE, és milyen kérdésekre kell más elméletekben, kutatási tapasztalatokban vagy saját adatainkban keresni a választ. A fejezet célja az, hogy megtaláljuk az empirikus modellekben alkalmazható releváns változók körét és a modellekbe történő bevonásuk megfelelő módját.

Az elméleti alapok ismertetése során nem (legalábbis nem kizárólagosan) a tesztelésre kerülő hipotézisek kifejtésére kerül sor. Egyrészt olyan előfeltevéseket ismertetünk, melyeket adottnak fogadunk el, és az empirikus vizsgálatokban nem vetjük alá teszteknek. Másrészt az elmélet korlátjainak számbavételét követően különféle, egymással esetleg versengő feltevéseket mutatunk be, amelyek teljesüléséről előre nem fogalmazunk meg állításokat. Mindezek mellett sor kerül tesztelésnek alávetett feltevések megfogalmazására is.

²² Az alábbiakban a szöveg gördülékenységének megőrzése végett többnyire (de nem mindig) az RDE rövidítést használjuk.

II.1.2. Elméletorientált- vs. jelenségorientált kutatás

Minden (kvantitatív) empirikus szociológiai kutatás tervezésekor a kutatónak döntést kell hozni (explicite vagy implicite) abban a kérdésben, hogy milyen mértékben fókuszáljon a vizsgált terület sajátos jelenségeire és mennyiben támaszkodjon általánosabb elméletek elnagyoltabb predikcióira. Egy konkrét szakterület (a gazdaságsszociológia) kapcsán *Lengyel* (1996) tett különbséget a kétféle lehetséges stratégia között, míg a metaelméleti szakirodalomban *Lindenberg* (1998a) elemzi ezt a distinkciót. Terminológiáját alkalmazva elméletorientált és jelenségorientált kutatási programokról beszélhetünk.²³ Az elméletorientált kutatás előnye, hogy a vizsgált területeken elért eredményeket össze lehet kapcsolni a társadalom más szféráiban szerzett tapasztalatokkal, és ezáltal a jelenségek mélyebb megértésére nyílik mód. Továbbá ilyen stratégia alkalmazásával gyorsabban haladhatunk ismeretlen területek felfedezésében. Ugyanakkor az általános elméletek szükségképpen pontatlanabbul írják le egy-egy részjelenség sajátosságait, és bizonyos esetekben félrevezető lehet mechanikus alkalmazásuk. A jelenségorientált kutatások egy adott vizsgálati terület összefüggéseinek pontos leírására törekednek, ám ezekből nehéz következtetéseket levonni más szférákban zajló eseményekre. Az adott jelenségre koncentrálnak a kutató elméleti beállítottságú kollégájánál jobban látja, hogy a vizsgált szituációban a szereplők miképpen látják saját helyzetüket, milyen lehetőségek és korlátok határozzák meg viselkedésüket. Ekképpen jobban tudja magyarázni az adott egyének döntéseit. Ugyanakkor az ilyen jellegű kutatások tapasztalataiból nehéz általánosítható következtetéseket levonni. *Lindenberg* a két megközelítés hiányosságainak áttekintését követően arra a következtetésre jut, hogy az elméleti és gyakorlati orientáltságú szakemberek együttműködése biztosíthatja a legjobb feltételeket a hatékony kutatómunkához.

Ugyanaz a kutatás bizonyos szemszögből nézve lehet elméleti, a részletekkel nem foglalkozó, más szemszögből viszont lehet, hogy partikuláris jelenségek nem általánosítható tapasztalatait feldolgozó vizsgálatnak látszik. A kutató tehát nem két alternatíva között dönt, hanem egy kontinuum mentén választja ki a számára optimális megoldást.

A többváltozós statisztikai elemzéseket végző szociológus terminológiáját tekintve arról van szó, hogy a bevezetőben említett adatbányászás során mennyire törekszünk arra, hogy modellünk minél jobban illeszkedjen az éppen vizsgált minta adataihoz. Megkereshetjük azokat a változókat, és modellspecifikációkat, melyek mellett a lehető legnagyobb mértékben magyarázzuk a mintában szereplő emberek viselkedését. Ekkor azonban csökkentjük annak esélyét, hogy egy másik mintában is hasonlóan működő modellhez jussunk.

A modern államok jóléti rendszereivel kapcsolatos állampolgári preferenciák vizsgálatai közül a közgazdászok által irányított kutatásokban gyakrabban találkozhatunk általánosabb modellekkel. A szociológusok kutatásai között többször fordulnak elő az adott kontextusban jelenségorientáltnak minősíthető vizsgálatok.

²³ *Lengyel* (1996) paradigmatis és problémorientált kutatásról beszél.

II.1.3. Oksági- vs. cselekvéseméleti elemzés

Coleman (1986) klasszikussá vált cikkében tett különbséget a cselekvéseméleti alapokkal rendelkező empirikus kutatások és azon vizsgálatok között, ahol csak a viselkedést befolyásoló strukturális sajátosságokat vizsgálták – az emberi döntésekben játszott szerepük pontos tisztázása nélkül. A kétféle kutatási stratégia különbsége mögött a szociológia elméleti fejlődésének korai időszakaira visszavezethető általános elméleti ellentétek állnak (Weber, 1986 [1922]). A cselekvéseméleti álláspont szerint az emberi viselkedés úgy modellezhető, hogy az egyének alternatívák közül döntenek kognitív és külső korlátok figyelembevételével. A másik irányzat álláspontját leegyszerűsítve úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az individuumok viselkedését társadalmi erők határozzák meg ahhoz hasonlóan, ahogy a részecskék mozgását befolyásolják a rájuk ható erők.

A jóléti preferenciákat vizsgáló kvantitatív empirikus munkákat tekintve azt mondhatjuk, hogy az *oksági modellekben* elsősorban a cselekvők társadalmi státusa és demográfiai jellemzői határozzák meg az újraelosztással kapcsolatos értékeiket, illetve az elosztási következményekkel járó politikai döntéseiket.²⁴ A tesztelt empirikus modellekben a végső magyarázó változók többnyire (de nem mindig) a szocioökonómiai- illetve demográfiai jellegzetességek. Az elosztási értékek, amennyiben megjelennek, vagy az előbbieket következményei, vagy közvetítők a politikai választás befolyásolásában.²⁵ A változók egymásra hatását empirikusan általában útmodellek formájában vizsgálják. Ezzel szemben a *cselekvéseméleti modellekben* az egyének adott preferenciái jelentik a kiindulópontot (Baron és Hannan, 1994: 1116-1117.). A döntéseméleti megközelítést alkalmazó vizsgálatok többnyire számolnak mind a racionális motiváción alapuló közvetlen egyéni érdekkeltséggel, mind pedig az altruizmusra vagy normakövetésre épülő újraelosztási preferenciákkal.²⁶

A két kutatási irány között a gyakorlatban korántsem olyan élesek a különbségek. Az oksági megközelítést alkalmazó modellek felépítésekor is gyakran történik hivatkozás az egyéni anyagi érdekkeltségre mint potenciális döntési faktorra. Az osztályszavazási modellek ugyanúgy nagy figyelmet szentelnek a kérdésnek, mint az újraelosztási értékek empirikus vizsgálatai. A döntéseméleti érvelés bizonyos esetekben explicit módon is megjelenik a hipotézisek megfogalmazásakor (Evans, 1993; Kelley és Evans, 1993: 79.).²⁷ Másfelől viszont minden döntéseméleti megközelítést alkalmazó modellben jelen vannak bizonyos társadalmi-demográfiai háttérváltozók, anélkül, hogy a döntési mechanizmushoz való viszonyukat

²⁴ Az elosztási attitűdök ilyen jellegű vizsgálatára példa: Robinson - Bell (1978), Kelley - Evans (1993), Ritzman - Tomaskovic-Devey (1992), Szirmai (1986); a pártválasztás és státus elemzésére lásd: Evans (1993), Manza - Hout - Brooks (1995), a két kérdés szimultán kutatása: Gijssberts (1999).

²⁵ Lásd: Gijssberts (1999), Szirmai (1986), Robinson - Bell (1978); ellenpélda: Kelley - Evans (1993).

²⁶ Lásd: Heijden - Nelissen - Verbon (1997), Carson - Oppenheimer (1984), Holmes (1990).

²⁷ A racionális döntésemélet metodológiai irodalma kiemelt figyelmet szentel a racionális modellek nem szisztematikus, és néha rejtett alkalmazásának (Harsányi, 1969: 517.; Baron - Hannan, 1994: 116.; Blossfeld - Prein, 1998: 13.).

tárgyalnak.²⁸ A legtöbb statisztikai tesztelésre összeállított modell, a kiindulópontként használt megközelítéstől függetlenül sok tekintetben hasonlít egymáshoz (Coleman, 1986: 1329.; Hechter és Kanazawa, 1997: 193.). Pontosabban szólva, a modellek közötti különbségeknek csak egy része írható az eltérő elméleti háttér rovására. Az eltéréseket ugyanakkor nem szeretnénk alábecsülni. Az oksági modelleket alkalmazó vizsgálatok a legtöbb esetben kevés teret szentelnek az egyéni érdekeltséget meghatározó változók és a döntés kapcsolatának kifejtésére, ami a modell specifikálásában is tetten érhető. Emellett többnyire eltekintenek a morális megfontolások önálló motiváló szerepének vizsgálatától is. A döntési modellek ugyanakkor viszonylag kevés háttérváltozó szerepét vizsgálják. A strukturális háttérváltozók szerepeltetése a döntéseméleti alapokon nyugvó modellekben egyfajta kompromisszum. A kutatóknak sok esetben nincs megfogalmazott feltevésük a változók döntésekben játszott szerepéről, azonban tapasztalati alapon tudják, hogy nagy a magyarázóerejük. Ezért a racionális cselekvéseméleti megközelítést alkalmazó empirikus kutatások egyik lényegi feladata, hogy minél több strukturális változót illesszenek be döntési modelljeikbe.²⁹

A jóléti rendszerre vonatkozó véleményekkel összefüggésben egyrészt az RDE-t tekintjük. Az oksági megközelítés irodalmából a szocializációs elméleteken nyugvó modelleket vesszük figyelembe. E két csoport valamelyikébe sorolható a témával foglalkozó vizsgálatok nagy része.

Az RDE alapú modellekben az egyének preferenciái adottak. A döntéshozók az egyes alternatívákhoz kapcsolódó várható költségek és hasznok figyelembe vételével választanak. A kutató a modellezés során arról fogalmaz meg feltevéseket, hogy milyen tényezők befolyásolják a szóban forgó cselekvők által realizált hasznosságérzetet. A szocializációs elméletek alapfeltevése szerint elsősorban a társadalmi környezet befolyásolja az egyének véleményét és viselkedését. Ez esetben az empirikus vizsgálat előtt arra vonatkozóan kell

²⁸ Létezik olyan vizsgálat is, ahol explicit módon hivatkoznak mind a strukturális elméletekre, mind pedig a döntéseméleti megközelítésre, és éppen a két metódus (és a hozzájuk csatlakozó jellemző változók) empirikus relevanciájának párhuzamos tesztelését végzik (Quinn - Martin - Whitford, 1999).

²⁹ A megkülönböztetést felvázoló Coleman csakúgy, mint a rá hivatkozó szerzők többsége a cselekvéseméleti megközelítést az RDE paradigmával azonosította. Ugyanakkor az oksági megközelítés jellemzésekor felmerül, hogy olyan kutatási stratégiáról van szó, mely valójában nélkülözi a megalapozott elméleti háttérrel. Ha ezt elfogadjuk, akkor az előző fejezetben ismertetett Lindenberg-féle tipológia hasonló dimenzió mentén osztályozza a kutatásokat, mint Coleman klasszifikációja. (Ne feledjük, hogy Lindenberg maga is az RDE híve, tehát az elméleti megközelítés számára elsősorban RDE látásmódot jelent). Úgy véljük, hogy a kétféle osztályozás a felületes látszat ellenére nem azonos dolgokról szól. Pár bekezdéssel korábban, a cselekvéseméleti megközelítés ismertetésekor tudatosan kerültük az olyan megfogalmazásokat, melyek kizárólagosan az RDE-re illeszthetők. Lehetséges olyan, pl. pszichológiai elméletek alapján cselekvési modellt szerkeszteni, melyek az RDE-étől eltérő döntési mechanizmusokat tételeznek fel, és bizonyos esetekben eltérő predikciókat adnak a szituációk kimenetelére vonatkozóan. Mindemellett, ahogy utaltunk is rá, az oksági megközelítést alkalmazó modellezés nem feltétlenül empirikus összefüggések elméleti megalapozottság nélküli keresését jelenti. A meggyőződések és a viselkedés befolyásolásának, a szocializációs folyamatnak a kutatása komoly elméleti háttérrel rendelkezik. Továbbá számos középszintű elméletre hivatkozhatnak az oksági modelleket tesztelő kutatók.

feltevéseket megfogalmazni, hogy azok az egyes személyek és társadalmi intézmények, akikhez illetve melyekhez az egyén kapcsolódik, miképpen hatnak gondolkodására. Az egyének preferenciái a szocializációs modellekben endogén változóként jelennek meg.

Mindkét megközelítés a döntési és véleményalkotási folyamat empirikusan tetten érhető jelenségeit modellezi. Emellett mind a két elemzési mód alkalmas kiindulópont lehet a teljes döntési folyamat leírására, azaz a két modellezési eljárás beágyazható egymásba. A szocializációs megközelítés alapján mondhatjuk, hogy a kialakult preferenciák alapján racionális döntés születik, ám a preferenciák kialakulását a társadalmi háttér befolyásolja. Az RDE alapján feltehetjük, hogy a preferenciák változatlanok, ám a döntések következményei bizonytalanok, és a társadalmi környezetből szerzett ismeretek nyomán módosulhatnak az egyes döntésekhez tartozó várható hasznok és költségek.

A gyakorlatban a kérdés az, hogy milyen tényezők jelentősebbek a döntésben: a érdekekhez kapcsolható következmények vagy a véleményalkotásban szerepet játszó társadalmi tényezők. Az adott szituáció jellegzetességi alapján lehet kiválasztani a megfelelő megközelítésmódot és modellt.

Ahogy korábban említettük, a szocializációs elméleteket vizsgáló empirikus kutatóknak azokat a társadalmi csoportokat és intézményeket kell számba vennie, melyekhez a vizsgált cselekvők valamilyen módon köthetők. Az RDE elemzésekben tehát azt kell megvizsgálni, hogy a cselekvők a lehetséges *döntéseik eredményeként* milyen következményekkel kell, hogy számoljanak, míg a szocializációs modellekben a fő kérdés az, hogy a *döntés elé kerülő* szereplők milyen társadalmi csoportokba tartoznak.

Számos szituációban egyes társadalmi csoportok tagjai egymáséihoz hasonló következményekkel számolhatnak bizonyos döntések következményeképp. Ilyenkor nehéz egymástól elválasztani a – többnyire nagy magyarázóerejű – demográfiai változók hatása mögött meghúzódó különféle motivációs tényezőket (*Sears és szerzőtársai* 1980: 677). Például a jóléti rendszerrel kapcsolatos vélemények vizsgálataiban általában elfogadott feltevések szerint a kor, a nem és a szocioökonómiai változók többsége mind az önérdekkel, mind (a szocializáción keresztül) az ideológiai tényezőkkel kapcsolatban áll (*Blomberg és Kroll* 1999: 322–324; *Edlund* 1999: 345–346; *Sanders* 1988: 317; *Sears és szerzőtársai* 1980: 671–672). Az önérdek követése gyakran a szocializáció közvetítésén keresztül érvényesül, különösen akkor, ha a szóban forgó egyéni érdek egymáshoz kapcsolódó cselekvők valamely csoportjában egyúttal közös érdek is.

Az alábbi elemzésekben az RDE feltevéseit fogadjuk el kiindulópontként. Ez nem jelenti azt, hogy nem vesszük figyelembe a szocializáció hatásait, csupán azt, hogy ezt az RDE elméleti keretein belül tesszük. Arra törekszünk, hogy figyelembe vegyük magyarázó változóink szocializációval és önérdekkel kapcsolatos aspektusait is.

II.2. RDE és a kvantitatív adatelemzés

II.2.1 Bevezető megjegyzések

A racionális döntések elméletének szociológiai alkalmazásával foglalkozók általában az irányzat egyik megkülönböztető sajátosságaként emelik ki, hogy követői elsősorban illusztratív jellegű empirikus vizsgálatokat folytatnak, és kerülnek a reprezentatív mintákon alapuló kvantitatív elemzéseket (*Green és Shapiro*, 1994: 6.; *Blossfeld és Prein*, 1998: 5.,8.; *Opp*, 1998: 204; *Tardos*, 1998: 8.). Az alábbi fejezet az RDE alapú kvantitatív társadalomkutatás lehetőségeit és korlátait vizsgálja.³⁰

Amikor a *racionális döntések elméletéről* beszélünk, valójában elméletek és modellek meghatározott családját értjük alatta (*Hechter és Kanazawa*, 1997: 194.; *Blossfeld és Prein*, 1998: 5.). *Csontos* Lászlót idézve, az RDE egyfelől bizonyos szubsztantív és formális modellek összessége, másfelől egy metodológiai paradigma. A modellek közé a döntésemélet, a játékelmélet, a közösségi döntések elmélete, valamint a különböző társadalomtudományok ökonómiai ihletésű modelljei tartoznak. A paradigma pedig az a közös platform, amely a fenti modellek alkalmazásait más kutatási irányoktól megkülönbözteti (*Csontos*, 1996: 326.).³¹

Elemzésünk során a racionális döntések *szociológiai* elméletének két lényeges sajátosságát emeljük ki. Az egyik jellegzetesség az interakciók struktúrájának kitüntetett vizsgálata (*Abell*, 1991: xii.; klasszikus példa: *Marwell, Oliver és Prein*, 1988).³² A másik megkülönböztető elem az elmélet általános érvényű motivációs és kognitív továbbfejlesztésére irányuló azon törekvés, hogy a szociológia által tárgyalt — és a közgazdaságtan valamint a politikatudomány által elhanyagolt —, viselkedésbefolyásoló mechanizmusok tárgyalhatók legyenek a hasznosságmaximalizáló modell keretein belül (a nagyobb szabású kísérletekhez lásd: *Boudon*, 1989, 1996; *Lindenberg*, 1989).³³ Itt elsősorban a másodikként említett kutatási

³⁰ A fejezet ugyanakkor nem vállalkozik az irányzathoz köthető empirikus szociológiai kutatások áttekintésére, csupán bizonyos statisztikai eljárások bemutatása során hivatkozunk néhány empirikus munkára. A konkrét elemzések iránt érdeklődő olvasók több áttekintő tanulmányból tájékozódhatnak az alkalmazásokról (*Friedman és Hechter*, 1988; *Baron és Hannan*, 1994; *Hechter és Kanazawa*, 1997; *Miller*, 1997; *Zafirovski*, 1999). A fejezet egy korábbi változata megjelent *Janky* (2000a, 2001a) tanulmányaiban.

³¹ Más szerzők szerint ugyanakkor a racionális döntések elmélete (rational choice theory) és a döntésemélet (decision theory) két, jól elválasztható kutatási irányt képviselnek (*Hechter - Kanazawa*, 1997: 192-193.). Gondolatmenetünk szempontjából az ilyen típusú definíciós különbségeknek nincs különösebb jelentősége.

³² Néhány kutató szerint a racionális döntések elméletének egyenesen explicit makroelméletre van szüksége az ad hoc áthidaló feltevések elkerülése végett (*Blossfeld - Prein*, 1998: 9.).

³³ Nem szeretnénk a paradigma szociológiai irányzatának sajátosságát túlbecsülni, hiszen többek szerint a racionális döntéseméleti kutatások egy része épp a lehető legnagyobb általánosságra törekszik (*Green - Shapiro*, 1994: x., 6.; *Blossfeld - Prein*, 1998: 6.).

irány egyes eredményeit tekintjük át. A középpontban azok az empirikus elemzések állnak, ahol az elméletből levezetett állításokat statisztikai módszerekkel tesztelik a célpopuláció (vagy annak egy mintája) viselkedése vagy véleményalkotása alapján. A téma kimerítő tárgyalása helyett a legalapvetőbb kérdésekre koncentrálnunk, és az RDE modell alkalmazásával kapcsolatos általános dilemmákat és ajánlásokat ismertetünk.

A fejezetben elsőként a különböző racionális modellekhez kapcsolódó lehetséges empirikus kutatási stratégiákat tekintjük át, majd az elemzési szinteknek a modellépítésre és az eredmények értékelésére gyakorolt hatását vizsgáljuk. Ezután az RDE motivációs feltevéseit, és ezek kvantitatív elemzések számára lényeges következményeit vesszük szemügyre. A negyedik alfejezetben a döntési modellek észlelési problémákat figyelembe vevő kiterjesztéseivel foglalkozunk. A következőkben azokkal az RDE feltevésekkel gyakran szembeállított hipotézisekkel foglalkozunk, melyekben a szocializáció hatására hivatkoznak. Végül a függelékben egy regressziós modellezési logikát ismertetünk, amely közvetlenül a hasznosságelméletre és a döntések következményeinek szereplők általi számbavételére épül.

II.2.2. Terminológiai kérdések, kutatási stratégiák és elemzési szintek

A racionális döntések fogalmának sokféle explikációja létezik a szakirodalomban. Ez részben az RDE modellek fejlődésének természetes következménye. Ugyanakkor egymással párhuzamosan is többféle definíciót alkalmaznak a különféle kutatási területeken. Az értelmezési sokszínűség gyakran félreértések forrása. Az RDE-t érő kritikák egy része, éppen ilyen félreértésekre vezethető vissza.

A racionális döntés hétköznapi fogalma az újabb és újabb explikációk nyomán jelentősen átalakult, ugyanakkor a kutatók egy része továbbra is az eredetihez közel álló definíciót használ. Az eredeti jelentéshez áll közel Csontos László meghatározása, mely szerint az RDE racionalitásposztulátuma alapján tanácsos azt feltételeznünk, hogy az egyének cselekedeteik során meghatározott célok elérésére törekcszenek, továbbá információik és tapasztalataik alapján döntenek el, hogy mely eszközök a legalkalmasabbak a szóban forgó célok elérésére (Csontos, 1996: 329.). Harsányi (1976: 92-93.) amellet érvel, hogy a racionális döntések közgazdászok által használt tudományos fogalma ennél tágabb. Eszerint racionális viselkedés az, amely megfelel bizonyos formális kritériumoknak. A cél-eszköz modell ennek speciális esete.

A definíciós különbségek nem csupán fogalmazásbeli pontosítások következményei. Az RDE keretein belül egymástól jelentősen eltérő modelleket alkalmaznak a különböző kutatásokban. A különbségek legfontosabb dimenziójában a döntéshozatali mechanizmus és a mögöttes álló motivációk modellezésének részletezettsége alapján helyezhetők el az egyes modellek. Az RDE szociológusok tartalmas és kevésbé tartalmas döntési modelleket különböztetnek meg (Hechter és Kanazawa, 1997: 194.).³⁴ A kevésbé tartalmas modellek nem foglalkoznak a partikuláris célokkal és értékekkel, csak néhány előfeltevést fogalmaznak meg a cselekvők

³⁴ Az angol nyelvű szakirodalom "thick" és "thin" modellekről beszél.

preferenciarendezésének tulajdonságaival kapcsolatban. A tartalmas modellek ellenben specifikálják a szereplők alapvető céljait és értékeit. Egyik típus szociológiai alkalmazása sem problémamentes. Az RDE hívei általában törvényjellegű és cáfolható állításokon nyugvó magyarázatokra törekszenek (*Kelle és Lüdemann*, 1998: 113.). A kevésbé tartalmas modellek (némi leegyszerűsítéssel élve)³⁵ univerzális, ám empirikus kutatásokban nehezen hasznosítható állításokat tartalmaznak az emberi viselkedésre vonatkozóan. A tartalmas modellek következtetéseit teszteknek vethetjük alá, ám az RDE-ben egyetlen konszenzuálisan elfogadott motiváló tényező, a személyes anyagi jólét alapján igen korlátozott predikcióink érvényességi köre (*Kelle és Lüdemann*, 1998: 113-114.). A legkevésbé tartalmas modellek elsősorban a döntések logikájának leírására szolgálnak, meglehetősen kevés empirikus tartalommal. A leginkább tartalmas modellek egy adott területen jellemző magatartási minták empirikus leírásaként szolgálhatnak.³⁶

Az empirikus kutatásokban felépített modellekre vonatkozóan az alábbi korlátok figyelembevételét tanácsolják:

- a) Mindenképpen feltevéseket kell megfogalmazni az egyének céljaival kapcsolatban. Még hozzá olyanokat, melyeket a döntések megfigyelhető korlátozó feltételeihez tudunk kötni (*Blossfeld és Prein*, 1998: 14.). Amennyiben modellünk a tesztelés során nem állja ki a próbát, a preferenciákról alkotott feltevéseinket kell vizsgálat alá vonni (*Abell*, 1992: 203-204).³⁷
- b) Nincs szükség azonban a célok egymáshoz viszonyított súlyának specifikálására (*Harsányi*, 1969: 520.). Ameddig nem áll rendelkezésünkre megalapozott elmélet erre vonatkozóan, az adatokból következtethetünk az ismeretlen paraméterekre. Ettől még a célok meglétére vonatkozó állításaink cáfolhatóak maradnak.³⁸

Az itt kifejtett szempontok figyelembe vételével születik a tesztelésnek alávetett racionális döntési modellek túlnyomó többsége. Ezeken a kereteken belül is többféle empirikus kutatási stratégia létezik.

1. Lehetséges az alternatívák és következményeik tökéletes számbavételén és többnyire (de nem feltétlenül) az anyagi önérdeken alapuló ún. *normatív döntési modellek használata*. A normatív RDE modell nem morális, hanem technikai jellegű utasításokat tartalmaz (*Szántó*, 1992: 118.). Azt mutatja meg, hogy az objektíve adott lehetőségek mellett melyik

³⁵ Természetesen kettőnél több explikációja létezik a racionális döntés fogalmának, különböző szintű tartalomssággal és tesztelhetőséggel.

³⁶ Az RDE-vel kapcsolatos, korábban említett félreértések létrejöttében szerepet játszhat az, hogy a tartalmas és kevésbé tartalmas modell-családokon belül is számtalan lehetőség van a feltevések pontos listájának összeállítására, és kis definíciós különbségek komoly különbségeket okozhatnak a következtetések terén. Ez magától értetődő a tartalmas modellek esetében, de a tisztán döntéslogikai elemzések között is komoly különbségek adódhatnak. Sokszor viták tárgyát képezi ez utóbbi körben is, hogy mi tekinthető racionálisnak egy-egy döntési szituációban (lásd pl. *Aumann*, 1995, *Bicchieri*, 1993, *Binmore*, 1995).

³⁷ Az RDE-t alkalmazó kutatók tehát egyes modelljeik tesztelése során nem vizsgálják az elméleti paradigma érvényességét. Ez a tudomány világában nem példa nélküli, és ugyanakkor védhető kutatási stratégia (*Kelle - Lüdemann*, 1998: 115.).

³⁸ Bizonyos minimális mintaelemszám felett.

döntés a legkedvezőbb céljaink szempontjából.³⁹ Az ilyen modellek többnyire könnyen tesztelhető formába önthetők, főleg, ha motivációs feltevéseink az anyagi önérdékre korlátozódnak. Nagyfokú racionalitás esetén közvetlenül magyarázatokra is használhatók, egyébként viszonyítási alapként lehet kezelni őket (Szántó, 1992: 118.). A tapasztalt viselkedés előre jelzettől való eltérése alapján következtethetünk másféle célok meglétére vagy az alternatívák és következmények korlátozott (vagy torzított) számbavételére. Ez a kutatási stratégia fogyatékoságai ellenére talán a legelterjedtebb a szociológiai alkalmazások között (is).

2. A racionális döntések szociológiai elmélete kiemelt figyelmet fordít arra, hogy tökéletesítse a cselekvések modelljét. Történtek előrelépések ebben az irányban, és kétségtelen, hogy a paradigma fejlődésének lényegi elemét alkotják ezek a kiegészítések (Lindenberg, 1992; Blossfeld és Prein, 1998: 5.). Egy másik kutatási stratégia tehát *tartalmasabb, az empirikus adatokhoz potenciálisan jobban illeszkedő modellek alkalmazása*. Az RDE jelenlegi szintjén igen nehéz feltételezéseiben és eszközeiben takarékos, általánosan használható, ugyanakkor az egyes helyzetekben nagy magyarázóerejű modelleket alkotni. A tapasztalat azt mutatja, hogy az ilyen stratégiát követő empirikus kutatásokban a vizsgált terület sajátosságaihoz igazodóan terjesztik ki a döntési modell feltevéseit. Ily módon adataikhoz jól illeszkedő, ám korlátozott hatókörű elméletekhez jutnak.⁴⁰

A kézikönyvek evidenciájához tartozik, hogy az RDE-t a módszertani individualista társadalomtudományi paradigmák közé soroljuk (pl. Szántó, 1998a). Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy nehéz pontosan és az RDE-hez jól illeszkedően definiálni a fogalmat (Orthmayr, 1997: 4., 23., 26.).⁴¹ Létezik olyan vélemény, amely szerint az individualista megközelítéssel a mikrojelenségek középpontba állítása jár együtt (Tardos, 1998: 8.), ugyanakkor az RDE képviselői ezt nem fogadják el (Szántó, 1998b: 89-90.). Kétségtelen ugyanakkor, hogy az RDE keretében kevés szereplős interakciós struktúrák vizsgálata lényegesen egyszerűbb, mint a makroszintű jelenségek elemzése.⁴²

Tekintve a cselekvésemélet jelenlegi eredményeit, a témával foglalkozó szociológusok egyetértenek abban, hogy az eddig kifejlesztett modellek segítségével az egyéni viselkedés csak igen korlátozott mértékben jelezhető előre. Azonban sokan osztják azt a véleményt, hogy aggregált szinten számos, nehezen számba vehető hatás eltűnhet, és az egyszerűbb modellek

³⁹ Lásd Harsányinak (1976: 90.) a hétköznapi racionalitásfogalom egyik értelmezéséről adott megfogalmazását. Szántó Rapoport megfogalmazását tekinti mértékadónak. Eszerint a normatív döntésemélet azt vizsgálja, hogy miképpen viselkednének az emberek, ha tökéletesen racionálisak lennének (Szántó, 1992: 118.). A racionalitással kapcsolatos fogalmi zavarok elkerülése érdekében itt kerültük ezt a megfogalmazást.

⁴⁰ A két idézett kutatási stratégia kombinálható is egymással. A modellépítés kiindulópontja ekkor az önérdéken és az objektíve adott lehetőségeken alapuló döntés feltételezése. Amennyiben az empirikus tesztelés során ez nem állja ki a próbát, akkor fokozatosan bonyolítjuk a modell motivációval és észleléssel kapcsolatos feltevéseit (Abell, 1991: xi.).

⁴¹ A társadalomtudományi individualizmusnak több, egymással nem mindig összeegyeztethető típusa lehetséges (Orthmayr, 1997: 5-6.), így a paradigma individualizmusával kapcsolatos kérdés némileg összetettebb.

⁴² Jó példa erre az RDE-t régóta sikerrel alkalmazó közgazdaságtan, ahol a makroökonómia döntéseméleti alapjainak lerakása sokáig váratott magára.

jól magyarázhatják a jellemző döntéseket (*Hechter*, 1994:326.,328.; *Hechter és Kanazawa*, 1997:194-195.; *Goldthorpe*, 1998: 43-44.). Ez természetesen csak az eredeti modelltól való nem szisztematikus egyéni eltéréseket okozó tényezők esetében igaz. Ha valamiért a torzításokban nem véletlenszerűen eloszló hatást tapasztalhatunk, azt be kell építeni modellünkbe.⁴³

A mérés szempontjából makroszintű elemzés nem feltétlenül jelenti sokszereplős, bonyolult interakciós struktúrájú modell vizsgálatát. A legtöbb elemzés éppen azokon a területeken születik, ahol kevés szereplőt érintő, vagy sok szereplőt homogén módon befolyásoló helyzetet vizsgálhatnak, ugyanakkor nagyszámú cselekvő érintett hasonló helyzetben.

II.2.3. Motivációs feltevések

Egyes vélemények szerint a közgazdaságtan viszonylagos sikereinek egyik titka a cselekvési modelljében alkalmazott egyszerű és plauzibilis, ugyanakkor széles körben használható feltételezéseiben rejlik (*Harsányi*, 1969: 518.). Például abban a feltevésben, hogy a gazdasági önérdék az egyetlen cselekvőket motiváló tényező. A szélesebb társadalomtudományi alkalmazás számára elégtelen ez a modell, és más motivációs tényezőkkel is számolnunk kell. A cél azonban a modell kiegészítése során is az, hogy viszonylag egyszerű (és mérhető következményekkel járó) tételek hozzáadásával a lehető legtöbb új jelenség magyarázatára nyíljon mód (*Harsányi*, 1969: 519.).

A cselekvésemélettel foglalkozó szociológusokban felmerülhet a kérdés, hogy a komplexebb modellben lényegi szerepet kapjon-e a gazdasági önérdék, hisz a primátusa védelmében gyakran felsorakoztatott evolúciós érvek gyengébbek, mint amilyennek látszanak. A kapcsolódó kutatási területek eddigi eredményei alapján nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy a természetes szelekció vagy a kulturális evolúció mondjuk altruista preferenciák dominanciáját segítette elő. Mindazonáltal úgy tűnik, a racionális döntések szociológiai elméletének kutatói egyetértenek abban, hogy a gazdasági önérdék kell, hogy maradjon bármilyen modell megingathatatlan kiindulópontja, és a cselekvéseméleti vizsgálatnak a kiegészítések megtalálásán kell fáradoznia (*Abell*, 1992: 200-201.; *Hechter és Kanazawa*, 1997: 194.).

Ahogy látni fogjuk, nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy pontosan milyen kiegészítő motivációs feltevésekkel kell élnünk az RDE-n alapuló szociológiai vizsgálatainkban. Ha figyelmünket egy-egy témakörre vagy szerzőre összpontosítjuk, az összetettebb modellel kapcsolatos egyetértés jeleit tapasztalhatjuk. Különösen igaz ez az elméleti, legfeljebb illusztratív empiriát alkalmazó munkákra. Azonban ha példának okáért összehasonlítjuk a politika világát, a gazdasági kapcsolatokat, illetve a családi viszonyokat vizsgáló elemzéseket, azt tapasztaljuk, hogy önmagukban kompakt, ám egymástól egészen eltérő kiegészítő feltételezésekkel élő modelleket alkalmaznak. Az csak a kisebb probléma (ha probléma valójában), hogy ezek párhuzamos elfogadása egy "általános" cselekvési modellben, annak

⁴³ Ilyen torzítások tárgyalására lásd: *Frei - Eichenberger*, 1989.

meglehetősen komplexitásához vezet. Ám a különféle motivációs mechanizmusok együttes alkalmazása kiüríthatja a modellt, teret engedve az ad hoc magyarázatoknak. Annál is inkább, mivel bizonyos helyzetekben egymásnak ellentmondó (és így együttesen akár az összes modellezett lehetőséget lefedő) következtetésekre vezetnek a különféle feltevések.

Az alábbiakban a teljesség igénye ismertetjük a legfontosabb kiegészítő feltevéseket, kiemelve azok empirikus használhatóságát.⁴⁴

1. Az egyik, elméleti munkákban sokszor alkalmazott feltevés szerint nem következmény-centrikus morális megfontolások léteével kell számolnunk a cselekvés modellezése során. Az ehhez hasonló elgondolások mélyen gyökereznek a szociológia elméletében (*Weber*, 1986 [1922]), és vannak neves hirdetői a kortárs kutatók között is (*Elster*, 1989). Ugyanakkor az empirikus kutatás szempontjából számos problémát vetnek fel az ilyen típusú feltételezések. Egyrészt beépítésük a hasznosságmaximalizáló modellbe messze nem megoldott kérdés.⁴⁵ Másrészt az ilyen motivációk mérésekor gyakran kényszerülhetünk a kérdezettek attitűdjeivel kapcsolatos állításaikra hagyatkozni, ami sokkal problematikusabb, mint a gazdasági következmények mérése. Mindemellett, úgy tűnik, tisztán elméleti kritika is éri az utóbbi időben a nem konzekvencialista etika lehetségeségét feltételező teóriákat a morálfilozófia területén (*Hausman - McPherson*, 1993: 705.). Az RDE-n alapuló kvantitatív empirikus kutatások gyakorlatilag nem használják ezt a fajta kiegészítést.
2. A következő, gyakran előforduló feltételezés szerint a saját jólétet maximalizáló alapvető cél mellett létezik egy mások jólétének javítására irányuló motivációs tényező is (pl. *Becker*, 1974; további hivatkozások: *Hausman és McPherson*, 1993: 687.).⁴⁶ Az ilyen típusú kiegészítések könnyen beépíthetők a cselekvési modellekbe, és tesztelhető empirikus feltevések megfogalmazása is viszonylag egyszerűen megoldható feladat alkalmazásuk során. Kényes pontja a modellépítésnek az altruizmus⁴⁷ számára releváns személyek kiválasztása. A tapasztalat azt mutatja, hogy ebben a kérdésben már komoly különbségek léteznek az egyes vizsgálatok között attól függően, hogy milyen területen folyik az elemzés. A családok vizsgálatánál a rokonok felé irányuló altruizmus evolúciós elmélettel is védhető feltevését alkalmazzák (pl. *Becker*, 1974). A karitatív viselkedés elemzésekor gyakran felteszik a modern nagyméretű társadalmak ismeretlen személyei felé irányuló jóakarat létezését (*Hochman és Rodgers*, 1969). A hivatkozásokból is jól látható, hogy a szociológiai témák felé is érdeklődő közgazdászok alkalmazzák leggyakrabban kiegészítő motivációként az altruizmus valamilyen formáját. Amilyen könnyen alkalmazható és népszerű ez a kiegészítési mód, annyi kritika éri empirikus

⁴⁴ Ezekről a motivációs feltevésekről később részletesebben is lesz szó.

⁴⁵ Egy érdekes kísérlet bemutatását lásd.: *Huoranszki* (1999).

⁴⁶ Harsányi János már sokszor idézett, a racionális döntésemélet kiterjesztésének lehetőségével (is) foglalkozó tanulmányában szintén ebbe a kategóriába sorolható kiegészítő feltételezésekkel élt (*Harsányi*, 1969: 521-522.). Arra figyelniünk kell a feltételezés pontos megfogalmazásakor, hogy nem mások általános, csupán anyagi jólétét tanácsos a modellbe foglalni, máskülönben paradox helyzetekkel találhatjuk szembe magunkat predikcióink kapcsán (*Elster*, 1989).

⁴⁷ Az altruizmus fogalmának többféle, az itt ismertetettől eltérő definíciója és csoportosítása létezik a társadalomtudományokban.

érvényességét (*Andreoni*, 1990; *Kahneman és Knetsch*, 1992; *Sugden*, 1982; laboratóriumi kísérleteken alapuló kritikákhoz: *Rabin*, 1998: 17-18.). Elsősorban az ismeretlenekkel kapcsolatos altruizmus feltevése került az empirikus cáfolatok keresztútjába.⁴⁸

3. A harmadik típus szerint a másokhoz viszonyított helyzet valamilyen típusú megítélése a kiegészítő motiváció alapja. Ez lehet egyrészt státuskeresés (*Frank*, 1985), másrészt konformitás (*Gould*, 1993; *Bernheim*, 1994; *Akerlof*, 1997). A szociológiai cselekvéseméletben kidolgoztak egy mindkettőt figyelembe vevő modellt (*Lindenberg és Frei*, 1993),⁴⁹ általános megfogalmazásának mégis az ún. méltányossági normákat (fairness norms)⁵⁰ tekinthetjük (*Sugden*, 1984; *Rabin*, 1993; *Binmore*, 1998; *Fehr és Schmidt*, 1999; *Bolton és Ockenfels*, 2000). A racionális modell ilyen típusú kiterjesztéséhez viszonylag jól kell ismerni a vizsgált egyének személyes környezetének sajátosságait a megfelelő hipotézisek megfogalmazásához. A modell kvantitatív empirikus alkalmazásai, annak elméleti megalapozottsága ellenére sem túlságosan elterjedtek az RDE hívei körében.

A fentiekén kívül többféle feltételezés él az irányzat keretein belül az alapvető motivációkkal kapcsolatban. Az empirikus munkákban a 2. pontban tárgyalt altruista preferenciák beépítése a legelterjedtebb — már amennyiben alkalmaznak valamilyen kiegészítést a motivációkkal kapcsolatban. A széles körben hasznosítható modellek kifejlődését minden bizonnyal

⁴⁸ Az altruizmus feltételezésével kapcsolatos kritikák egy része alternatív ajánlást tett. Annak a feltevésnek a modellbe való beépítését támogatták, miszerint inkább az adás (adakozás) vágya hajtja az embereket, mint a kedvezményezettek jóléte (*Andreoni*, 1990; *Kahneman - Knetsch*, 1992). Ez a módosítás némi visszatérést jelent az 1. pontban tárgyalt megközelítés egyes lehetséges értelmezéseinek irányába.⁴⁸ Megtartja ugyanakkor azt a feltevést, hogy eredményében a normának mások jólétét kell növelnie. Ennek a feltevésnek a következtetései sok esetben viszonylag jól tesztelhetők. Bár a kedvezményezettek jóléte (és más potenciális adományozók jelenléte) kikerült a figyelembe vett tényezők közül, az egyén saját anyagi helyzetének továbbra is vannak következményei az adakozó hajlam működésére vonatkozóan. Nem szabad elfeledkeznünk róla, hogy a kollektív cselekvésekben való részvétel önértéke szintén ennek a motivációs tényezőnek egyik fajtája. Vannak olyanok, akik kritizálták az olyan típusú motivációs tényezők használatát, melyek a megmagyarázandó (és a tudomány számára fejtorést okozó) cselekvést magával a cselekvés iránti vágygal magyarázzák (*Abell*, 1992: 200). Az valóban igaz, hogy a naív magyarázatok jellegzetességével bír az ilyen megoldás. Ettől azonban nem válik feltétlen hamissá az elmélet, legfeljebb a preferenciák kialakulásának kutatására ösztönzi a kutatót. Egy másik komoly kritika azt a kérdést fogalmazhatja meg, hogy miért kizárólag jóindulatú preferenciákat feltételezünk mások vonatkozásában.

⁴⁹ Eszerint a fizikai jólét mellett az ember hasznosságát az ún. társadalmi jólét befolyásolja, amelynek három meghatározó tényezője van: a státus, a megerősítés valamint az érzelmi kötődés. Az utóbbi elgondolás teljesebb és elegánsabb, ugyanakkor ez az összetettebb séma konkrét modellekben ritkán található meg. Alkalmazásához lásd: *Nieboer* (1998).

⁵⁰ A méltányossági norma fogalma kulcsszerepet játszik tanulmányunkban. Sajátosságaival később a többi motivációs tényezőnél részletesebben foglalkozunk. A "fairness" terminus fordítása a filozófiai szakirodalom magyarítását követi. Ezt termékenynek tartjuk a szociológiai alkalmazásokban is annak ellenére, hogy így keverhetővé válik az utóbbi diszciplínában gyakran előforduló "equity" fogalmával.

elősegíthetik majd a preferenciák kialakulásával foglalkozó, elsősorban evolúciós alapú elméletek.⁵¹

II.2.4. Az alternatívák észlelése

A mérést végző társadalomtudós számára lényeges annak ismerete, hogyan látják valójában a cselekvők döntésük korlátozó feltételeit, és ez hogyan viszonyul az objektíve mérhető változókhoz. Ennek a kérdéskörnek formalizálható modellek keretében történő vizsgálata kevesebb eredményt tud felmutatni, mint a motivációk elemzése, és a meglévő modellek alkalmazásaira nehéz példákat találni. Mindemellett minden empirikus kutatás során szükséges valamilyen formában kezelni a szóban forgó kérdést.

Az alternatívák észlelésével foglalkozó RDE kutatások a szociológia területén többnyire nem jutottak túl problémafelvetés és a tesztelhető modellek világától messze eső elvont érvek szintjén. A hiányosságok gyökere az RDE modell alapvető sajátosságaiban rejlik. Míg a motivációk tekintetében nyitott a modell a legkülönbébb feltevések beépítésére, az alternatívák észlelésének és feldolgozásának processzusára nincs kialakított formális keret az adott modellezési paradigmában.

A közgazdaságtanon belül is született alternatív modell az ilyen jellegű problémák kezelésére (*Simon*, 1982),⁵² de elsősorban a pszichológián belül szenteltek kiemelt figyelmet a racionális döntés kognitív korlátainak.⁵³ Ám ezek az eredmények is elsősorban az alapmodell elégtelenségére hívják fel a figyelmet: laboratóriumi kísérleteket mutatnak be, melyek cáfolják az elmélet bizonyos feltevéseit. Egyrészt kevés kutatás vállalkozik arra, hogy formálisan tárgyalható, empirikusan alkalmazható alternatívát mutasson be, másrészt a meglévő, pszichológia által kínált módosításokat alig használják empirikus szociológiai vizsgálatokban. A pszichológia empirikusan hasznosítható eredményei közül az objektív és a szubjektív valószínűség kapcsolatának megállapítására, és a kockázat kezelésére vonatkozó feltételezéseket kell kiemelnünk (*Kahneman és Tversky*, 1979). A Kahneman és Tversky nevéhez fűződő kilátásmélet valóban sok hasznos fogódzót adhat az empirikus társadalomtudós számára.

A szociológiai cselekvéseméleten belül elsősorban *Boudon* (1989, 1996) és *Lindenberg* (1989) foglalkozott az alapmodell átfogó módosítási lehetőségeivel. Az utóbbi a kerethatás (framing effect) figyelembevételére konkrét modellt szerkesztett, ám ez nem terjedt el eddig az alkalmazásokban. Tekintve az elméleti fejlődés jelenlegi szintjét, az empirikus kutatások

⁵¹ Bár nem szabad figyelmen kívül hagyni a kulturális meghatározottságot, akár a legalapvetőbb értékek esetében sem: *Hechter* (1994: 326).

⁵² A korlátozott racionalitást feltételező modellek szituációs logikai elemzésekbe történő beépítéséhez lásd: *Langlois – Csontos* (1993).

⁵³ *Rabin* (1998) ad áttekintést a legfőbb eredményekről.

megtervezéséhez nyújtandó iránymutatások helyett csak két, a problémakezelés fogalmi kereteit megadó terminus ismertetésére vállalkozunk.

Az egyik a szubjektív racionalitás fogalma, melynek használata elengedhetetlen az észlelés szempontjából kifinomult modellek alkotásakor (*Boudon*, 1989; *Abell*, 1992: 98.). A racionális döntést (legalábbis elvi szinten) nem mindig célszerű objektív tényezőkhez kötni, mert hibás következtetésekre juthatunk pl. a motivációk tekintetében. A szubjektív racionalitás fogalmi keretében az egyén számára rendelkezésre álló információk alapján értékeljük viselkedését.

A másik, empirikus kutatók számára lényeges terminus az áthidaló feltevések (bridge assumptions) fogalma (*Esser*, 1998; további hivatkozások: *Kelle és Lüdemann*, 1998). Az empirikus modelleknek a tesztelhetőség érdekében rendelkezniük kell a döntés szempontjából releváns magyarázó változók valamilyen véges készletével (*Opp*, 1998: 207.). Ehhez szükségesek az RDE alkalmazója számára az áthidaló feltevések, melyek összekötik a társadalmi struktúra makroszintjének jellemzőit az egyén által észlelt szituációval (*Esser*, 1998: 94-95.), azaz a szubjektív racionalitás modelljének méréséhez viszik közelebb a kutatót. Az ilyen hipotézisek elsősorban a döntés három aspektusára vonatkoznak. Ezek a cselekvők számára elérhető alternatívák, a választást meghatározó feltételek, valamint az alternatívák következményeinek értékelése. Az áthidaló feltevések alkalmazásával explicitté teszi az empirikus elemző, hogy ad hoc hipotézisekkel egészíti ki az elméleti igényességre törekvő RDE-t, illetve adott esetben más szociológiai paradigmák eredményeit építi be feltevéseibe.

Az alternatívák észlelésének sajátosságaival kapcsolatos mérési problémák kezelése tehát nehezen megoldható a racionalista elmélet kompaktságának megbontása nélkül. Szükségesnek látszik (a kutatás témájának megfelelően) más paradigmák keretei között született feltevések átvétele. Az alternatívák észlelésével kapcsolatban is hangsúlyozzuk, hogy rendkívül fontos a modellező számára a vizsgálati területén végzett, kevésbé elméletorientált tematikus kutatások eredményeinek alapos ismerete (*Lindenberg*, 1998a: 69). Ezek visznek ugyanis közelebb az adott helyzetekben releváns döntési korlátok feltérképezéséhez.

II.2.5. A szocializáció folyamata racionális döntésméleti keretekben

Az alábbiakban a fentieknél némileg részletesebben szólunk a szocializáció folyamatának RDE alapú megközelítéséről.⁵⁴ A fejtegetés nincs közvetlen kapcsolatban kutatásunk gondolatmenetének fő áramával. Ugyanakkor segítheti a modellépítés egyes fázisainak megértését.

Az RDE alapfeltevései szerint a cselekvők *állandónak tekintett preferenciáik alapján*, saját érdekeiket követve hozzák meg döntéseiket. Az RDE számára kihívást jelentő kérdés az, hogyan magyarázzuk a kinyilvánított preferenciák gyakran tapasztalható változását, valamint azt, hogy számos esetben az egyének látszólag saját, jól felfogott érdekeiket figyelmen kívül hagyva hozzák meg döntéseiket. A kihívás jelentőségét növeli, hogy e jelenségekre

⁵⁴ A szocializáció szociológiai elméleteinek magyar nyelvű áttekintéséhez lásd: *Somlai* (1997).

(preferenciaváltozás, és az önérdékkel szembeni cselekvés) a szocializációs elméletek kész válaszokkal szolgálnak. Az RDE paradigmáján belül mozogva két fő csoportba tudjuk osztani a döntésekben bekövetkező változások okait.

- a) Az egyszerűbb eset az, amikor egy adott cselekvéshez kapcsolódó következmények megváltoznak, azaz a látszólagosan azonos viselkedés megváltozott feltételek melletti döntés eredménye. A preferencia-változást regisztráló empirikus kutató ilyenkor tévesen értelmezi azonosként a valójában különböző döntéseket. Ha példának okáért azt tapasztaljuk, hogy csökken valamely jóléti intézmény támogatottsága, az nem jelenti feltétlenül azt, hogy az állampolgárok jóléti rendszerrel kapcsolatos preferenciái változtak. Lehetséges, hogy az adott intézmény működése nem kielégítő, illetve bizonyos társadalmi változások nyomán kevésbé látják hasznát az egyének.

A következmények változásának két változatát különíthetjük el. Egyrészt lehetséges, hogy csupán az élettelen környezet által meghatározott korlátozó feltételek változtak meg. Előfordulhat ugyanakkor, hogy a szóban forgó egyénekkal kapcsolatban álló szereplők viselkedésének (vagy személyének) valamilyen változása módosítja az egyes döntésekhez kapcsolható következményeket. A problémát tárgyalva *Binmore* (1998: 358.) ízlés és érték (taste, value) között tesz különbséget. Az ízlés egyéni, és az RDE modell feltevései alapján állandó. Az érték csak egy közösség szintjén értelmezhető, és a szóban forgó csoport interakciós struktúrájának, az ott kialakult konvencióknak a függvénye. Látnunk kell, hogy a természeti és társadalmi peremfeltételek a valóságban nem választhatók szét mindig tisztán. Ugyanakkor a megkülönböztetésnek heurisztikus értéke van.

- b) A döntések változását az objektíve megfigyelhető következmények változatlansága mellett is megfigyelhetjük. Az RDE keretei között értelmezve a helyzetet, ilyen esetben a cselekvők egyes döntéseik következményeivel kapcsolatos ismeretei változhattak meg. Más szóval a viselkedés változása mögött tanulási folyamat húzódik meg. A tanulás kezelhető az RDE paradigmáján belül az ún. preferencia-meggyőződés modell segítségével (preference-belief model), ahol nem szükséges feladni a preferenciák állandóságának alapfeltevését. Ugyanakkor a szocializáció RDE alapú értelmezéséhez ki kell lépni a hagyományos kinyilvánított preferencia elmélet keretei közül (*Binmore*, 1998: 360.). A változó információk vonatkozhatnak a természeti környezet sajátosságaira, ugyanakkor lehetséges, hogy az egyének a velük interakcióban lévő cselekvők szándékaival és ismereteivel kapcsolatban jutnak új információkhoz. A társadalmi tanulás RDE modelleken alapuló elemzése ma még jobbra inkább csak lehetőség, mintsem kutatási gyakorlat, bár absztrakt szinten már folynak vizsgálatok e területen is (lásd pl. *Chwe*, 2000). Vannak olyan RDE-hez köthető modellek is, amelyek már konkrétan empirikus predikciókat nyújtanak a szocializációs folyamat meghatározó tényezőire vonatkozóan, ám ezek jelenlegi formájukban még nem tartalmazzák az állandó preferenciák elméletileg fontos alapfeltevését (pl. *Gál és Geritz*, 2002).⁵⁵

A szocializáció önérdékkel szembeni cselekvésre ösztönző hatásának RDE alapú modellezése *Simon* (1990) nevéhez fűződik, aki evolúciós érvek és a korlátozott racionalitás elméletének felhasználásával magyarázta a (tanult) altruista viselkedés létrejöttét. Simon kiindulópontja,

⁵⁵ Ez utóbbi modell egyébként közel van ahhoz, hogy az állandó preferenciák feltevésével együtt tudjon empirikusan értelmes állításokat tenni, ugyanis itt következmények összehasonlításán alapul a vélemények változása.

hogy számos esetben csak korlátozott ismereteink lehetnek az előttünk álló alternatívák következményeiről. (Ez az állítás egybecseng az imént említett preferencia-meggyőződés modell feltevésével.) Ebben a helyzetben fontos, túlélési előnyt nyújtó képesség a tanulásra való hajlam, amelynek segítségével társaink tapasztalatait is be tudjuk építeni saját cselekvéseinkkel kapcsolatos döntési mechanizmusunkba (Simon, 1990: 1666). A tanulásra kevésbé hajlamosak evolúciós hátrányban voltak az emberiség fejlődésének korai szakaszaiban. Ugyanakkor éppen a következményekkel kapcsolatos hiányos informáltság miatt a társadalmi minták átvételére hajlamos egyének számukra káros viselkedési formákat is megtanulhatnak, és fenntarthatnak, ha a káros következmények később sem válnak világossá (vagy legalábbis a cselekvéssel összekapcsolhatóvá). Ameddig a tanulási hajlam által élvezett evolúciós előny meghaladja a káros minták átvétele miatt okozott károkat, addig az önérték elleni cselekvésekre is ösztönző szocializálhatóság túlélheti a természetes szelekciót.

A szocializáció RDE alapú megközelítésének rövid ismertetésére azért volt szükség, hogy világossá tegyük: az empirikus modellekben használt szocializációs hipotézisek alkalmazása nem feltétlenül jelenti az RDE paradigma elvetését. Az empirikus vizsgálatokban alkalmazott feltevések közötti választás az adott terület jellegzetességeinek függvénye. Amennyiben a vizsgált szituációban az egyének erősen támaszkodnak környezetük véleményére, a szociológia társadalmi háttérváltozók hatásával kapcsolatos eredményeire érdemes támaszkodni még akkor, is ha a szóban forgó elemzés kiindulópontja az RDE volt. A tanulással kapcsolatos jelenlegi RDE modellek többsége ugyanis még túl általános szinten mozog ahhoz, hogy konkrét empirikus következtetéseket vonhassunk le belőle. Ugyanakkor olyan helyzetben, ahol a szereplők tisztán látják érdekeiket, és annak megfelelően cselekednek, a szocializációs modellek támogatói is javíthatják elemzéseiket, ha explicite alkalmazzák az RDE feltevéseit.

II.2.6. Az RDE-megközelítés terjedése a közgazdaságtantól a politikai szociológiáig

Az RDE klasszikus cselekvési modellje a standard mikroökonómiai elemzésekben alkalmazott homo oeconomicus. A modell feltevéseinek kialakítása során az vezérelte a közgazdász kutatókat, hogy minél egyszerűbb módon magyarázhassák a gazdasági jelenségek lehető legszélesebb körét. A cselekvők viselkedésére és a környezet sajátosságaira vonatkozóan sok egyszerűsítéssel élő klasszikus modell a modern piacgazdaságok egyes piacain működik jó előrejelző erővel. Ennek a viszonylag egyszerű modellnek a széles alkalmazási lehetőségei nagyban előkészítették a közgazdaságtan e század második felében tapasztalt fejlődését.

Az RDE-t a szociológusok részéről érő kritikák egy jelentős része éppen ezt a klasszikus modellt célozza meg. Az idő előrehaladtával ez egyre kevésbé tartható stratégia, lévén a

klasszikus modellek nagymértékű fejlődésen mentek keresztül az utóbbi évtizedekben.⁵⁶ A valóságos helyzeteket s a viselkedést sok esetben csak igen nagy vonalakban leíró klasszikus modell egyszerűsítő feltevéseinek jelentős részét fokozatosan feloldották, így lehetővé vált a megközelítés szélesebb körben történő alkalmazása és a predikciók pontosítása is.⁵⁷ A klasszikus mikroökonómiai elmélet gazdasági témákon kívülre történő alkalmazása valójában már az eredeti korlátozó feltevésekkel dolgozó modellek idejében elkezdődött. Elsősorban a politikatudományban, a demokratikus intézményi keretek közötti választói és politikusi magatartás sajátosságait magyarázták RDE alapokon. A kezdeti kísérletek után (lásd pl. *Downs*, 1957) a nyolcvanas évekre vált általánosan elfogadott, lassan már-már uralkodó megközelítésmóddá az RDE (*Hechter*, 1998, *Green és Shapiro*, 1993). Az alapvető feltevések módosítása tette lehetővé, hogy a szociológia egyes területein is megjelenhessen az RDE megközelítésmódja (pl. *Becker*, 1974). Bár a szociológiában korántsem vált olyan népszerűvé az irányzat, mint a politikatudományban (*Hechter*, 1998).

A klasszikus modellt érő kritikák egy része a homo oeconomicus racionalitásposztulátumát tartotta a megközelítés egyik problémás elemének. A kritikusok túl tökéletesnek találták a modell racionalitását. Ez bizonyos szempontból akár igaz is lehet. Azonban más szempontból az ilyen típusú kritika nem helytálló. A mikroökonómia ember-modellje, mely az ún. parametrikus döntés szabályait alkalmazza, egy korlátozott racionalitást feltételező modell. A parametrikus döntési séma a cselekvő környezetében lévő viselkedésével paraméterként számol, és nem veszi figyelembe, hogy azoknak is saját céljaik vannak, és egyúttal döntéseik meghozatalakor esetleg bekalkulálják a szóban forgó cselekvő szándékait és várható viselkedését.

A fenti tényezők bekalkulálására egy jóval általánosabb modell, a játékelmélet képes. A játékelmélet nem specifikusan a gazdasági interakciók vizsgálatára alkalmas, hanem a társas viselkedés általános matematikai modellje. A modell által kínált eszköztár már a század közepén elérhetővé vált a társadalomkutatók számára (lásd *Neumann-Morgenstern*, 1944), azonban akkor még nem volt széleskörű kutatói igény az alkalmazására. Az ötvenes-hatvanas években egyrészt a közgazdasági kutatások periferiáján helyezkedett el a témakör. Emellett egyes politikatudományi elemzésekben jelent meg (pl. *Schelling*, 1960) a játékelmélet. Az áttörést a nyolcvanas évek hozta meg, és azóta domináns szerepe van gazdaságelméleti kutatásokban, és növekvő a jelentősége a politikatudományban is. Mindeközben a szociológiában nem sikerült gyökeret vernie az RDE megközelítésnek és a játékelmélet modellezési eszköztárának.

A kilencvenes években több alkalommal jelentek meg RDE megközelítést alkalmazó elemzések a legrangosabb szociológiai folyóiratokban (pl. *Gould*, 1993, *Chwe*, 1999, *Montgomery*, 1994, *Heckathorn*, 1996). A nyolcvanas évek vége óta saját folyóirattal rendelkezik az irányzat, és 1990-ben egy nagy elismertségre szert tett tankönyv jelent meg, mely az RDE szemüvegén keresztül tekinti át a szociológia főbb problémaköreit (*Coleman*, 1990). Ugyanakkor a szociológusok közül kevesen pártolják az RDE-t, és a megjelent cikkek

⁵⁶ Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy pl. a strukturalista elméleteket kritizáló, többnyire az RDE-t támogató kutatók is igen gyakran folyamodnak ahhoz a retorikai eszközhez, hogy a szóban forgó, kritikával illetett elméleti megközelítés korai, ma sok szempontból meghaladott állításait járják körbe.

⁵⁷ A csökkenő absztrakció tudományfejlődésben betöltött szerepéről lásd: *Lindenberg* (1992).

egy jó része nem is szociológusok, hanem közgazdász végzettségű és ilyen jellegű tanszékeken dolgozó kutatók tollából származik.

Ahogy általában a szociológián belül, úgy a jóléti rendszerrel kapcsolatos vélemények kutatásában sem játszik jelentős szerepet az RDE iskola. A megközelítésmódot explicit módon alkalmazó írások e szűkebb területen is részben közgazdászok munkái, és közgazdasági folyóiratokban jelennek meg (pl. *Heijden, Velissen és Verbon*, 1997, *Csontos, Kornai és Tóth*, 1998). Ugyanakkor számos tanulmány elemzési logikája és a közölt eredmények könnyen értelmezhetők az RDE keretein belül.

A szűken értelmezett önérdékkövetésre épülő magyarázó-sémák alkalmatlanok arra, hogy a jóléti rendszerrel kapcsolatos elemzésekben alkalmazzák őket. A javak újraelosztásával kapcsolatos preferenciák magyarázata megkívánja kiegészítő motivációs tényezők létének a feltételezését. Emellett a racionális döntést feltételező modellek alkalmazhatóságát korlátozhatja, hogy a közpolitika szintjén felvetett kérdések egy jelentős része nehezen átlátható a szavazópolgárok többségének számára. Ilyenkor tehát további kiegészítésekre szorul a modell a tekintetben, hogy meghatározza, mennyit és miképpen érzékelnek az egyének az eléjük kerülő alternatívák következményeiből.

Ahogy említettük, az általunk vizsgált témában kevés kutatás alkalmazza explicit (és következetes) módon az RDE megközelítésmódját. Ugyanakkor a létező elemzések közül számos kitér az önérdék felismerésének és követésének illetve általában a következetes döntéshozatal kérdésére. A közvetlenül vagy szocializációs hatásokon keresztül érvényesülő önérdék szerepe kimutatható ezekben a modellekben, de elsősorban azokban a kutatásokban, ahol kevés teret szenteltek a háttérben meghúzódó értékorientációk vizsgálatának (pl. *Blomberg és Kroll* 1999; *Edlund* 1999; *Eismeier*, 1982). A következetes preferenciák kérdésében megosztott a kutatók álláspontja, különféle kutatások egymástól eltérően értékelik az eredményeket. A konzisztencia kérdését tovább bonyolítja, hogy az empirikus felmérésekben tapasztalt észlelési problémák részben a kérdezői szituáció és a kérdőív tökéletlenségének tudhatók be.

III. Szolidaritás és jóléti preferenciák: elméleti és módszertani megfontolások

III.1 Bevezető megjegyzések

A metaelméleti alapokat tárgyaló első részben bemutattuk azokat a vizsgálatunk szempontjából is releváns tényezőket, amelyek nehezíthetik az RDE alkalmazását. Ezek közé tartoznak a bonyolult interakciós struktúrák, az önérdeken kívül eső motivációk, az észlelés korlátjai és a vélemények változásai. Az általunk vizsgált döntési helyzetek interakciós struktúrái egyszerűek, annak ellenére, hogy sok szereplő magatartását veszik figyelembe a döntéshozók. A társadalomszerkezeti sajátosságokat egyénekhez kapcsolt változóként tudjuk értelmezni. A motivációk tárgyalása során – ahogy majd látni fogjuk –, igazodni tudunk az RDE által megadott keretekhez. Az észlelés mechanizmusainak tisztán RDE keretekben történő kezelése nehézkes. Tanulmányunknak ebben a részében eltekintünk az észlelés döntést befolyásoló szerepének modellezésétől, és azt vizsgáljuk, minek kell történnie megfelelő informáltság esetén. A vélemények változása és a szocializáció az általános elmélet szintjén jól kezelhető, konkrét modellekbe illesztése azonban még ritkán fordul elő. Ugyanakkor elemzéseink során mellőzni tudjuk e mechanizmusok tárgyalását.

A tanulmány most következő része az önérdeken kívül eső motivációk, a társadalomszerkezet és a jóléti preferenciák kapcsolatát vizsgálja. Egyrészt azt tekintjük át, hogy milyen motivációs tényezők vezethetnek mások javát szolgáló intézmények támogatásához, és ezek milyen hatásmechanizmusokon keresztül befolyásolják a preferenciákat. Emellett az a kérdés áll az elemzés középpontjában, hogy a relevánsnak bizonyuló motivációs tényezők kapcsolatba hozhatók-e társadalomszerkezeti sajátosságokkal, akár makro-, akár mikro szinten. A később empirikus ellenőrzésnek alávetett hipotézisek a mikrotársadalmi struktúra és a jóléti preferenciák kapcsolatára vonatkoznak. Az elméleti elemzések után a jóléti preferenciák mérésével kapcsolatos módszertani problémákat tekintjük át, és az RDE modell empirikus alkalmazhatóságára vonatkozó hipotézist is megfogalmazunk. Ez utóbbi vizsgálat az észlelés direkt módon nem vizsgált kérdésében is nyújthat információkat.

Az alábbiakban elsőként (III.2. fejezet) áttekintjük azokat a szóba jöhető motivációs tényezőket, amelyek érdemi szerepet játszhatnak a jóléti preferenciákban, különösen az egyén számára várhatóan "veszteséges" intézmények támogatásában. A fejezet végén összegezzük az ismereteinket abból a szempontból, hogy milyen tényezők szerepével érdemes foglalkozni a hipotézisek kidolgozása során. Amellett érvelünk, hogy az ún. méltányossági elvek befolyásolhatják érdemben és társadalomszerkezeti jellegzetességekkel összefüggésben a jóléti preferenciákat. A következő fejezet (III.3.) a méltányossági elvek gyökereit és megjelenési formáit tárgyalja. Az utóbbi kérdésben e morális megfontolások két olyan dimenzióját emeljük ki, amelyek mentén szerintünk jól jellemezhetők a jóléti intézményekre vonatkozó méltányossági normák: a morális megfontolások szempontjából releváns

személyek körét, illetve a segítségnyújtást kiérdemlő élethelyzeteket.⁵⁸ Ezután (III.4. fejezet) ismertetjük hipotéziseinket arra vonatkozóan, hogy miként befolyásolják bizonyos társadalomszerkezeti sajátosságok a méltányossági normákat az említett két dimenzióban. Feltevéseink szerint a családi-rokonsági kötelékek e két dimenzióban kifejtett hatása egymással ellentétes irányban befolyásolja bizonyos jóléti intézmények támogatottságát. Ez nehezíti az előrejelzést az egyes tételekre vonatkozó preferenciákkal kapcsolatban. Ugyanakkor a feltételezett mechanizmusok jól magyarázzák a vélemények együttesének a szerkezetét. Hipotézisünk szerint az erős rokoni-szomszédsági köteléket fenntartó társadalmi rétegek preferenciái az átlagosnál gyakrabban mutatnak "paradox" szerkezetet: az újraelosztás támogatása együtt jár bizonyos marginális csoportok juttatásainak éles elutasításával. Az elméleti állítások kifejtését követően a jóléti preferenciák mérésével kapcsolatban felmerülő módszertani problémákat tekintjük át (III.5. fejezet). Ennek során ismertetünk egy kérdés-módszertani eljárást, amely alkalmas lehet a preferenciák mérésére komplex és nehezen megválaszolható kérdések esetében is. Végül egy konkrét intézményi dilemma kapcsán felvázoljuk a következményeket átlátó állampolgárok döntését meghatározó tényezők sémáját. A későbbi empirikus elemzésben majd ehhez viszonyítjuk a válaszadók viselkedését.

⁵⁸ Az elemzésben három dimenziót különítünk el, azonban csupán az említett kettő játszik kulcsszerepet gondolatmenetünkben.

III.2 A mások javát szolgáló döntések motivációs háttere

III.2.1. Az önérdék és egyéb motivációs tényezők megkülönböztetése

Az előbbieken szoltunk a racionális döntés fogalmának különféle explikációiról.⁵⁹ A különféle meghatározások valójában nyitva hagyják azt a kérdést, hogy mit nevezhetünk önérdék-követésnek és miként definiáljuk a más megfontolásokon alapuló cselekvést. Jelen dolgozat szempontjából kulcsfontosságú tisztázni, hogy mit tekintünk "önző" preferenciának és mit más jellegű motivációnak.

Előre szeretnénk bocsátani, hogy számos módja képzelhető el annak, hogy az önérdék-követő cselekvést elválasszuk a "nem önző" cselekvési formáktól. Tanulmányunk keretei között nem foglalkozunk részletesebben a különböző explikációs alternatívák előnyeivel és hátrányaival. Egy, a kutatásunk szempontjából hasznos distinkciót szeretnénk ismertetni. Azonban röviden kitérünk arra is, hogy milyen fontosabb alternatívák merülhetnek fel.

Létezik az önérdék-követés és az altruizmus elválasztásának egy evolúciós-biológiai indíttatású megfogalmazása. Eszerint az önérdék-követés az egyed saját túlélési illetve szaporodási esélyének növelését jelenti (Simon, 1990, 1993). Altruista magatartást folytat ellenben az egyed akkor ha saját túlélési rátermettségének a rovására segít másokat. A mi céljainknak ez az egyébként termékeny definíció nem felel meg.

Elsősorban a közgazdaságtan és a határterületein mozgó kutatásokban tekintik az egyéni anyagi érdeket az önérdék legjobb kifejeződésének. Ez sokkal jobban alkalmazható az általunk végzett vizsgálatokban. Ugyanakkor némileg szűk, de legalábbis nincs kellő mértékben kifejtve ahhoz, hogy elegendő legyen számunkra.

Részben pszichológiai gyökerű a szociológus *Lindenberg* (1984, 1993) motivációs modellje, amely szerint a fizikai jólét (jól-lét)⁶⁰ és a társadalmi jólét iránti vágy határozza meg preferenciáinkat. *Lindenberg* nem foglalkozik az önérdék és az ezen kívül álló motivációk kérdésével. Mindazonáltal a modell keretei között definiálhatjuk, hogy önérdék-követő az, aki e két dimenzióban (melyek további alcsoportokra bonthatók) szeretné növelni jólétét (jól-létét).

Vizsgálatainkban az imént ismertetett közgazdaságtani és pszichológiai gyökerű megközelítéseket egyaránt felhasználjuk. *Az alábbi elemzésekben önérdék-követőnek nevezzük azt a magatartást, amely szándékai szerint a személyes anyagi eszközök növelésére irányul, illetve amely a személyes fizikai jól-lét, esetünkben az egészségi állapot javítását, megőrzését célozza.*⁶¹

⁵⁹ Lásd a II.2.2. alfejezetet.

⁶⁰ Az eredeti angol terminus a "well-being".

⁶¹ A fizikai jól-lét fogalmába egyébiránt nem csupán a szűken értelmezett egészségi állapot tartozik. A kényelem és az ingerszint megfelelő állapota ugyanúgy ide sorolható.

Az önérdeken kívül eső magatartási elemnek értelemszerűen az tekinthető, amely valamilyen megfontolásból hajlandó ezek szintjét (önként) csökkenteni. Az önérdeken kívül eső motivációs tényezőket különféle nevekkal illetik az egymástól eltérő kutatási területeken. A jóléti kérdésekkel foglalkozó közgazdasági irodalomban gyakori, hogy a genetikai distinkcióhoz hasonlóan altruistának nevezik a nem önérdek-követő viselkedést. A szociológusok körében népszerűbb a normákra hivatkozni az egoista motiváción kívül eső hajtóerők megnevezésekor. Elemzéseinkben ezek a fogalmak a nem önérdek-követő cselekvés egyes típusainál kerülnek elő, így általános használatuk félrevezető lehet.⁶²

Minden cselekvés tartalmazhat önérdek-követési motivációt és egyéb megfontolásokat. A különböző motivációs elemek tipikus esetben egyszerre vannak jelen a cselekvést meghatározó tényezők között.

Az önérdek többféle módon játszhat szerepet abban, hogy egy jóléti intézményre vonatkozó döntési helyzetben a szavazó mások javát szolgáló, és saját magától forrásokat elvonó intézkedéseket támogasson.

- a) Előfordulhat, hogy az első megközelítésben mások segítségének látszó intézményi alternatíva valójában hozzájárul az egyén várható jólétének növekedéséhez is. Tipikus formája az ilyen intézményeknek a társadalombiztosítás és különösen az egészségbiztosítás. A legkülönbézetesebb országokban végzett közvélemény-kutatások tanúsága szerint az állampolgárok széles köre preferálja az állami egészségbiztosítás magas szintjét (*Rabusic és Sirovatka*, 1999), és külön jelentős támogatást élvez a mozgáskorlátozottak és más tartós betegség miatt hátrányos helyzetbe kerültek állami segítése. A támogatottság gyökerét kereshetjük bizonyos társadalmi normákban is. Ugyanakkor – nem tagadva e normák hatását –, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy ilyen esetekben az adott intézményi keretek között egyéni érdek is lehet az állami szerepvállalás támogatása a közteherviselésből nagyobb arányban részesedők számára is. A jóléti preferenciákkal foglalkozó kutatók egy része felteszi, hogy nem csupán az egészségi állapotban bekövetkező kedvezőtlen változások ellen kínálhatnak biztosítást a jóléti intézmények, de a társadalmi ranglétrán betöltött hely megingása is olyan kockázat, amely ellen az állami eszközökkel történő védekezés az önérdek-követő egyének érdekében is állhat.
- b) A társadalmi kapcsolatok bizonyos szerkezetei mellett szintén elképzelhető, hogy az adott helyzetben önérdekkel ellentétesnek látszó tevékenység egy tágabb kontextusban racionális cselekvésnek értelmezhető. Különösen fontos szerepe lehet ebben a vizsgált dilemmahelyzetekre jellemző interakciós viszonyok időbeli beágyazottságának (*Raub és Weesie*, 1990). A partnerekről a múltból szerzett információk, illetve annak a lehetősége, hogy a jövőben is lezajlanak majd ugyanolyan szerkezetű interakciók ugyanazokkal a szereplőkkel, az módosíthatja az adott helyzetben a racionális önérdek-követő magatartást, és lehetővé teszi a tiszta önzésen alapuló segítségnyújtást. Szerepet játszhatnak továbbá az ún. társadalmi szelektív ösztönzők (*Olson*, 1997 [1965]), melyekkel a partnerek nem anyagi jellegű büntetést mérhetnek vagy éppen jutalmazhatják a cselekvőket. A társadalmi

⁶² A nem önérdek-követő magatartás RDE alapú modelljeinek magyar nyelvű áttekintéséhez lásd: *Hámori* (1998). Tanulmányunkban az önérdeken kívül eső motivációs tényezőket gyakran a *morális megfontolások* terminus alá soroljuk. Az általunk tárgyalt motivációs elemek esetében ezt megfelelőnek tartjuk, ugyanakkor nem kívánjuk általánosságban ezzel az elnevezéssel illetni a nem önérdek-követő preferenciákat.

szelektív ösztönzők pontos státusának meghatározása nem könnyű feladat. Lehetséges teljességgel visszavezetni az interakciós struktúra olyan sajátosságaira, melyek lehetővé teszik, hogy önérdékkövető egyének racionális döntésként vállalják a büntető viselkedést – esetleg még akkor is, ha költséges (*Binmore, 1998*).⁶³ Ugyanakkor bizonyos helyzetekben legitim lehet a társadalmi szelektív ösztönzők olyan értelmezése, mely szerint a szereplők morális megfontolásai teszik lehetővé, hogy ezek az ösztönzők működhessenek.⁶⁴

Számunkra a társadalmi szelektív ösztönzőkkel kapcsolatos, részben terminológiai jellegű kérdések kevésbé fontosak. Általában kisebb a jelentősége vizsgálatainkban a társadalmi struktúra másokat segítő cselekvéseket ösztönző sajátosságainak. Ugyanis azokban a helyzetekben, amelyeket mi vizsgálunk, nincs lényeges szerepe a döntésekben ezeknek a strukturális jellegzetességeknek. Nincsenek olyan mechanizmusok, melyek lehetővé tennék, hogy a titkos szavazatát leadó vagy csupán véleményét magában megformáló (azt esetleg egy kérdezőnek feltáró) egyéneket környezetük döntésük miatt szankcionálja vagy jutalmazza.

A biztosítási megfontolásoknak azonban komoly szerepe lehet abban, hogy a szavazók egy része saját erőforrásainak terhére kíván segíteni másokon. A nemzetközi és hazai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a biztosítási karakterrel is rendelkező jóléti intézmények, különösen az egészséggel kapcsolatosak támogatottsága általában magasabb, mint a többi jóléti területé, és a támogatást meghatározó társadalmi tényezők is másként fejtik ki hatásukat (*Rabusic és Sirovatka, 1999*). Mindazonáltal a biztosítási jellegű intézményekre vonatkozóan is többnyire igaz az, hogy a magasabb közterheket vállalók számára előnyösebb lenne magánbiztosítás formájában védekezni az adott kockázati tényezővel szemben.⁶⁵

III.2.2. A cselekvés önértéke

⁶³ A szakirodalomban az "önző" magatartással szembeni büntetés felvállalásának dilemmája a "második rendű potyautas problémaként" (second order free rider problem) ismert (*Oliver, 1980*, további teoretikus vizsgálatokhoz: *Oliver, 1990; Heckathorn, 1996*). A probléma lényege, hogy a büntető cselekvés felvállalásának kérdése sokszor ugyanolyan struktúrájú dilemma-szituáció, mint az a helyzet, amely miatt büntetni kell)

⁶⁴ Morális megfontolások a potenciális büntetett és a büntető oldalán is jelentkezhetnek.

⁶⁵ Az állami intézményekre vonatkozó önérdék-követő preferenciák kapcsán érdemes megemlíteni azon tiszta közjavakat (védelem, közrend), melyek piaci alapokon nehézkesen vagy egyáltalán nem műköhetnek, és amelyek esetében nehéz meghatározni azt, hogy mely csoportok kapnak többet és melyek kevesebbet valamely jószágból. Önérdék-követő szavazókat feltételezve, ezekkel az intézményekkel szemben a magas státusúaknak relative kisebb ellenállást kellene tanúsítaniuk, összehasonlítva a jóléti állam más kiadásaival. A rendelkezésre álló nemzetközi tapasztalatok ezt megerősítik. Ugyanakkor alternatív magyarázatok is elképzelhetők a jelenség kapcsán. Vizsgálataink nem terjednek ki ezekre a közjószágokra.

Az, hogy valamely, mások javát szolgáló cselekvés motivációs alapja lehet a cselekvés önértékébe vetett hit, közkedvelt feltevés a klasszikus és a modern társadalomtudományi gondolkodásban (*Weber*, 1986 [1922]; *Elster*, 1989; *Andreoni*, 1990). A korábbiakban felvázolt döntési sémánkban a szóban forgó motiváció-típus azt jelenti, hogy a döntés meghozása hordoz önmagában értéket az egyén számára. Az irodalomban gyakran egyfajta belső parancsként értelmezik ezt a motivációt. Úgy tekintik, hogy vannak bizonyos döntési és viselkedési szabályok, melyekhez a normakövető cselekvő következetesen ragaszkodik. Ez a megközelítés elméletileg nem idegen a racionális döntéselmélet logikájától. Korábban utaltunk rá, hogy az RDE fejlődése során éppen abba az irányba haladt, hogy a racionális döntés definícióját általánosabban fogalmazza meg. *Harsányi* (1969) álláspontja szerint a tág értelmezés alapján a racionális viselkedés a szabályokhoz való következetes igazodást jelenti. A haszonmaximalizálás szabályának követése ennek speciális esete. Mindez lényegi tartalmát tekintve egybevág *Weber* cselekvéselméletével, mely a racionális cselekvés két típusát különíti el. Az egyik a klasszikus RDE modelljének megfelelő célracionális cselekvés, a másik a szóban forgó motiváción alapuló értékracionális cselekvés.

Mindezzel együtt problematikus a döntés önértékébe vetett hit beépítése az empirikus ellenőrzés igényével fellépő modellekbe. Egyrészt empirikus vizsgálatok során könnyű abba a hibába esni, hogy túlságosan partikuláris cselekvési formákat fogalmazunk meg, mint értékkel bíró viselkedéseket. Ezek illeszkedni fognak az általunk éppen vizsgált terület sajátosságaihoz, ugyanakkor többnyire alkalmatlanok lesznek arra, hogy más helyzetben is magyarázzák az egyéni cselekvést. A másik lehetőség, hogy általános útmutatások motivációs erejét feltételezzük. Az általunk vizsgált helyzetekben azonban e feltevések operacionalizálásakor gyakran állhat elő az a helyzet, hogy a későbbiekben tárgyalandó többi morális megfontolás modelljét kell alkalmazni a döntések elemzése céljából, tehát a belső parancsra vonatkozó feltevés nem nyújt újat a kutatás számára. (Például a "segítsd az elesetteket szükségleteik mértékének arányában" tartalmú parancs jó közelítéssel helyettesíthető az altruista motivációval a döntési modellben.) Szeretnénk hangsúlyozni, hogy a cselekvés önértékébe vetett hit és egyéb (pl. altruista) motivációk szétválaszthatatlansága elsősorban a minket érdeklő szavazási helyzetekben lehet jellemző. Akkor, amikor mások megsegítése nem a közsférán keresztül, hanem egyéni, önkéntes tevékenységek által zajlik, komolyan szétválhat a döntés értéke és pl. az altruizmus (*Andreoni*, 1990).

Az egyes döntések önértékébe vetett hit vizsgálatának egyik lehetséges előnye, hogy bizonyos helyzetekben más morális megfontolásokhoz képest közvetlenebb módon lehet információkat szerezni az egyes belső parancsok mibenlétéről. Ez elsősorban olyankor érvényes, amikor az egyének életére vélhetően komoly befolyással vannak bizonyos, a külső megfigyelő által is ismert morális kódexek. Tipikus esetben a vallási hovatartozás implikálhat bizonyos viselkedésformákat oly módon, hogy a megfigyelő viszonylag pontos predikciókat tud megfogalmazni a vallási közösségben élő szabályok mibenlétére és hatására vonatkozóan. A modern nyugati társadalmakban a vallási útmutatások viselkedést közvetlenül befolyásoló szerepe az élet legtöbb területén csekély, és más, jól körülhatárolható célcsoporttal és dogmarendszerrel rendelkező kódexek legfeljebb a társadalom kis létszámú szubkultúráiban léteznek, és az egyének többsége nem érintett (nem tekinti magát érintettnek) egyetlen ilyen kódex által sem.

III.2.3. Az altruizmus

Az altruizmus kérdésköre széles, nehezen áttekinthető téma a társadalomtudományokban. Az itt vizsgált motivációs tényezők közül talán a legnagyobb irodalmi háttérrel rendelkezik. Az altruista motiváció gyökereinek és hatásainak vizsgálatával több társadalomtudományi (és természettudományi) diszciplína foglalkozik. Itt kísérletet sem tehetünk a téma szerteágazó irodalmának akár részleges áttekintésére. A számunkra legfontosabb tapasztalatokat tekintjük át, igen röviden. Megvizsgáljuk, hogy az evolúciós modellek alapján milyen feltevéseket tekinthetünk megalapozottnak az altruista motivációval kapcsolatban. Arra is kitérünk, hogy milyen területeken használják a feltevést, és milyen, számunkra lényeges eredmények születtek az empirikus vizsgálatokban.

Korábban már utaltunk az altruizmus evolúció-elméleti logika segítségével történő definiálására. Ez a meghatározás azt állítja, hogy az altruista viselkedés az, amely mások sikerességét növeli azon az áron, hogy az egyed saját túlélési és szaporodási esélyeit csökkenti (*Simon, 1990*). Bár vizsgálatainkban nem ezt a definíciót használjuk, a motiváció biológiai gyökereinek elemzésekor előkerülhet az altruizmus ilyen értelmezése.

A racionális döntéselmélet alkalmazásakor, és különösen a közgazdaságtan által vizsgált jelenségek vizsgálatakor termékeny a fenti definíció egy módosított változata. Eszerint altruista az, aki saját fogyasztását csökkenti mások fogyasztás-növekedésének érdekében (*Becker, 1976*). Mindazonáltal az RDE kutatásokban általában kissé más megközelítésben definiálják az altruizmust. Eszerint az altruista preferenciáiba beépült mások jóléte. Azaz mások hasznosságának a növekedése az altruista hasznosságának a növekedését vonja maga után (*Hochmann és Rodgers, 1969; Becker, 1974; Warr, 1982*).⁶⁶ Az előbbi RDE meghatározás nem mond ellent az utóbbinak, csupán a következmények oldaláról tekinti a szóban forgó motivációs tényezőt.

Az evolúciós modellekkel foglalkozó biológus, közgazdász és játékelméleti kutatók régóta vizsgálják, hogy az altruizmus biológiai evolúció során beépülhetett-e a preferenciákba. A kutatási terület több évtizedes múltja ellenére még viszonylag alapvető kérdésekről zajlanak viták, és folyamatosan jelennek meg új közlemények az altruizmus kialakulásának lehetséges evolúciós mechanizmusaira vonatkozóan.

A legelső elméleti vizsgálatok a csoportselekcio fogalmának bevezetésével próbálták magyarázni az altruista preferenciák kialakulását. Ezek az elméletek azt állították, hogy bár az altruizmus egyénileg hátrányos, azok a csoportok, melyekben magasabb volt az altruisták száma jobb túlélési esélyekkel rendelkeztek a gördülékenyebb kooperáció, a "csoportérdek" jobb érvényesülése miatt. E gondolatkörben mozogva kezdték vizsgálni a rokonszelekcio

⁶⁶ Annak ellenére, hogy az altruizmus fogalmának társadalomtudományi értelmezésével kapcsolatban korán kialakult az elméleti konszenzus, előfordul, hogy empirikus kutatásokban a fentiektől eltérő értelemben használják a terminust. Elsősorban a közgazdasági elméleteken nyugvó elemzésekben fordul elő, hogy minden, önérdéken kívül eső motivációs tényezőt altruizmusnak tekintenek, nem vizsgálva viselkedést befolyásoló pontos mechanizmusokat (pl. *Holmes, 1990*). Arra is van példa azonban, hogy tudatosan eltérő módon definiálják a fogalmat (*Palfrey – Rosenthal, 1988*).

jelenségét. A kutatók abból indultak ki, hogy a szaporodás során a gének reprodukálják magukat, és e folyamat során értelemszerűen előnybe kerülnek azok a gének, amelyek képesek saját maguk reprodukálási esélyét javítani. Ám nem csupán azok a gének lesznek előnyben, amelyek az egyedek túlélőképességét stb. növelik, hanem azok is, amelyek más egyedekben jelenlévő hasonmásaik szaporodási képességét növelik, és e növekedés túlszárnyalja a gént hordozó egyednek okozott közvetlen károkat. E modell szerint az áldozatkézség mértéke a rokonság fokával arányos.

A csoportszelekció feltevését többféle kritika érte. Az evolúcióval foglalkozó matematikai közgazdászok hívták fel a figyelmet arra, hogy az altruizmus nem feltétlenül vezet az érintett szereplők magasabb hasznosság-szintjéhez és fogyasztásához (*Bernheim és Stark, 1988*). A kritikák másik része azt vonja kétségbe, hogy működhet csoportszelekció az egyéni szelekcióval szemben. *Samuelson (1993)* amellett érvel, hogy az altruizmus egyéni túlélési esélyeket csökkentő következménye mindenképpen érvényesül, és ezért nem maradhatnak fenn egyénileg kevésbé rátermett egyedekből álló populációk.

Más kutatások olyan modelleket próbáltak kidolgozni, melyek segítségével igazolni tudják, hogy az altruizmus az egyéni túlélési esélyeket is növeli, és ezért nincs szükség a csoportszelekció tételezésére. *Becker (1976)* klasszikus cikkében amellett érvel, hogy az altruista túlélési esélyeit az növelheti, hogy a magatartásának áldásos hatásait élvezők tartózkodni fognak a számára hátrányos döntések meghozatalától addig, ameddig az altruista által nyújtott jóságok értéke meghaladja az altruistával szembeni "elővigyázatosság" költségeit. Becker modelljének egy fontos következménye lehet, hogy az altruisták önző kedvezményezettjei is az altruista preferenciarendezésének megfelelően allokalják forrásaikat. (*Becker, 1976*). Ez az ún. "vásott kölyök" elmélet (rotten kid theorem) lényege.⁶⁷ Becker modelljének egy fontos implikációja, hogy nem csupán rokonok körében fordulhat elő altruizmus, hanem minden olyan szereplő között, akik egymásra utaltságban, tartós kapcsolatban vannak egymással.

Az altruizmus az evolúció során belénk épült preferencia mellett lehet szocializáció eredménye is. A többször említett *Simon-féle (1990)* modellben az ember (egyéni evolúciós előnyöket biztosító) tanulási hajlandósága és korlátozott ismeretei vezethetnek oda, hogy a társadalomban képesek altruista normákat elterjeszteni.

Az RDE alapokon folytatott, és empirikus igénnyel is fellépő kutatásokban elsősorban a családon belül tételezték fel altruista preferenciák létezését (*Becker, 1974*). Az Egyesült Államokban végzett eddigi vizsgálatok azt mutatták, hogy a nukleáris családon kívüli személyek irányában legfeljebb mérsékelt altruizmus létezhet, még családon kívül élő közeli rokonok esetében is (*Altonji és szerzőtársai, 1992*). A jóléti rendszerre vonatkozó preferenciákkal foglalkozó elméleti kutatók körében már régóta használták az altruizmus fogalmát a társadalom egyén számára ismeretlen tagjai számára nyújtandó segítség alapvető motivációjaként is (*Hochmann és Rodgers, 1969*). Azonban empirikus tapasztalatok nem igazolták az elképzeléseket. Mi empirikus vizsgálatainkban a kiscsaládon belülről vonatkozóan tételeztünk fel altruista preferenciákat. Az evolúciós elméletek és a rendelkezésre álló tapasztalatok is ezt a feltételezést támasztják alá.

⁶⁷ A tétel pontosításához lásd: *Bergstrom (1989)*

III.2.4. A méltányossági elvek

III.2.4.1. Néhány alapkérdés

Az altruizmus szakirodalma lényegesen kiterjedtebb, mint a méltányossági elveké. Mindazonáltal a méltányossági elvekre vonatkozó kutatások köre is szélesebb annál, mintsem az adott keretek között kimerítően áttekinthetnénk a legfontosabb eredményeket.⁶⁸ Elsősorban a téma – legalább részben –, társadalomfilozófiai megközelítése eredményezett nagyhatású műveket (pl. *Harsányi*, 1955, *Rawls*, 1997 [1972]). Bár a legutóbbi években igen intenzív kutatás folyik a szóban forgó motivációs tényező szerepével kapcsolatban, elsősorban az evolúciós és a kísérleti közgazdaságtan területén.

Számunkra a lehetséges morális megfontolások közül ennek van a legnagyobb jelentősége, ezért némileg nagyobb terjedelemben tárgyaljuk, mint a többi feltételezett motivációs tényezőt. Áttekintésünkben ugyanakkor nem foglalkozunk a kérdéshez társadalomfilozófiai nézőpontból közeledő, részben normatív jellegű elméleti kutatások eredményeivel. A méltányossági motivációk szigorúan pozitív közelítésben érdekelnek minket. Nem azt vizsgáljuk, hogy bizonyos típusú méltányossági elvek önmagukban kívánatosak-e, vagy valamilyen számunkra fontos társadalmi cél elérésének érdekében szükség van-e rájuk? Nem is arra törekszünk, hogy a meglévő társadalmi normákat filozófiai elvekből levezessük.⁶⁹

Több okból beszélünk többes számban a méltányossági elvekről. Egyrészt az ide sorolható morális megfontolások többféle aspektusból definiálhatók. Másrészt az egyes, általánosan megfogalmazott elvek mögött többféle konkrét tartalom húzódhat meg.

Az alábbiakban a méltányossági elvek megfogalmazásának két alapvető típusát különítjük el. Egyrészt beszélhetünk cselekvés- vagy hozzájárulás-alapú, másrészt pedig elosztás-alapú meghatározásokról.⁷⁰ A cselekvés-alapú méltányossági elveket olyan helyzetek elemzése kapcsán fogalmazták meg, amelyekben minden egyes egyén dönthet arról, hogy ő személy szerint vállalja-e a mások javát szolgáló tevékenységeket. Az elosztás-alapú megfogalmazások olyan szituációkra vonatkoznak, amelyekben az érintett egyének csoportjában kialakuló, közösen elfogadott álláspont szerint történik az erőforrások allokálása a csoport tagjai számára. Az eltérő megfogalmazás ugyanakkor különböző morális

⁶⁸ Az eddigi kialakított modellek és a hozzájuk kötődő empirikus (elsősorban kísérleti) eredmények átfogó bemutatására vállalkozik *Fehr és Schmidt* (2001). Rövid, áttekinthető ismertetéshez lásd: *Sigmund, Fehr és Nowak* (2002).

⁶⁹ Vö. *Binmore* (1998),

⁷⁰ Ahogy a tanulmányban előforduló más osztályozások bevezetése kapcsán jelezzük, úgy e distinkció esetében is hangsúlyozzuk, hogy nem lépünk fel a különböző definíciók általános csoportosításának igényével. Csupán az ismertetés szempontjainak figyelembevételével próbáltunk rámutatni a méltányossági elvek definíciói közötti különbségek egy fontos dimenziójára. A fentivel lényegében megegyező felosztást alkalmaz *Fehr és Schmidt* (2001) áttekintésében. A fenti megkülönböztetéshez némileg hasonló csoportosítás található továbbá *Bardsley* (2000) tanulmányában, ahol a szerző a motivációs elméletek kapcsán egyebek mellett "elosztási elméletekről" és "reciprocitás elméletekről" ír (*Bardsley*, 2000: 204-5.).

implikációkat is jelent bizonyos szituációkban. A legfrissebb empirikus kutatási eredmények arra utalnak, hogy a két megközelítés csak együttesen írja le minden helyzetre kiterjedően a méltányossági motivációk működését (*Falk, Fehr és Fischbacher, 1999; Fehr és Schmidt, 2001*). Az alábbiakban a méltányossági elvek két-két tisztán cselekvési- illetve elosztási alapú meghatározását ismertetjük röviden.

III.2.4.2. Cselekvés-alapú explikációk

Sugden (1984) az önkéntes hozzájárulásokon alapuló karitatív szektort vizsgálva jutott arra a meggyőződésre, hogy az általunk korábban ismertetett altruizmus, vagy a döntés önértékébe vetett hit feltételezésével nem juthatunk a szóban forgó tevékenységi kör sajátosságainak kielégítő magyarázatához. Ezek alternatívájaként ajánlotta a reciprocitás elvét. A megfogalmazás kontextusát jelentő alaphelyzet egy közjószág-előállítási dilemma, ahol az önérték által diktált döntés a potyautas viselkedés. A reciprocitás elvét *Sugden* a következőképp fogalmazta meg:

Legyen G egyének egy csoportja, melynek i egy tagja. Tegyük fel, hogy i -től eltekintve G minden tagja legalább e mennyiségű erőfeszítést tettek a szóban forgó közjószág előállításának érdekében. A feltevések szerint i preferenciákkal rendelkezik arra vonatkozóan, hogy mekkora erőfeszítés tekinthető optimálisnak G tagjai részéről. Ha az optimális erőfeszítés szintje legalább e , akkor i kötelességének érzi, hogy legalább e nagyságú erőfeszítést tegyen a közjószág előállításának érdekében (*Sugden, 1984: 775.*).

A *Sugden* által megfogalmazott és empirikus kutatásaiban alkalmazott elv tudatosan nem specifikálja pontosan, hogy mit tekinthetünk az elv szempontjából releváns csoportnak. Ez szituációról szituációra változhat. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az elv alapján az egyének morális kötelessége kiterjed minden olyan csoportra, amelynek tagjai az egyén számára is hasznos közjavakat állíthatnak elő. Továbbá csoportnak tekinthető ezeken belül az egyének minden olyan halmazára, ahol mindenki valamekkora, nem zéró hozzájárulást nyújt a közjószág előállításához. *Sugden* stilizált tények magyarázatára használta fel motivációs feltevéseit.

Rabin (1993) bizonyos tekintetben általánosabb, más szempontból viszont szűkebb alkalmazási lehetőségeket biztosító explikációt dolgozott ki. Modelljében a méltányossági elvet alkalmazó egyének nem mások cselekedeteit, hanem elsősorban a viselkedés mögött meghúzódó szándékokat tekintik viszonyítási alpnak. A megközelítés általánosabb abban a tekintetben, hogy nem csupán tiszta közjavak előállítására vonatkozóan értelmezhető. Bármilyen típusú interakciós struktúrában meghatározható(k) a méltányos viselkedésen alapuló egyensúly(ok). Ugyanakkor *Rabin* explikációja csupán kétszemélyes helyzetekre érvényes.

Az amerikai kutató formális játékelméleti modellben írta le az általa ajánlott méltányossági elvet, és annak interaktív működését. A modell az alábbi alapvető tulajdonságokkal rendelkezik:

- a) Az egyének hajlandóak áldozni anyagi jólétük terhére azért, hogy segítsenek olyan embereknek, akik jóindulatot tanúsítanak irántuk,

- b) az egyének hajlandóak áldozni anyagi jólétük terhére azért, hogy büntessenek olyan embereket, akik rosszindulattal viseltetnek irántuk,
- c) mindkét fenti motiváció akkor gyakorol erősebb hatást a viselkedésre, ha a segítség illetve a büntetés anyagi költsége kisebb (*Rabin*, 1993: 1282).

A kétszemélyes cselekvési szituációkban a fentiekkel jellemezhető motivációk feltevése mellett meghatározható(k) a "méltányossági egyensúly(ok)." ⁷¹ A méltányossági elv Rabin-féle megfogalmazása Sugden modelljéhez hasonlóan nyitva hagyja annak kérdését, hogy pontosan milyen viselkedés tekinthető méltányosnak egy-egy konkrét helyzetben (*Rabin*, 1993: 1296.). Ahogy említettük, a megközelítés nehezen alkalmazható N-személyes helyzetek vizsgálatára. Ilyen szituációkban még kevesebbet tud mondani a modell arról, hogy miképpen lehet meghatározni a méltányos viselkedési formákat, és az ezek eredményeképp kialakuló méltányos egyensúlyokat. Különösen akkor nehézkes a Rabin-féle koncepció használata, ha megengedjük, hogy az egyének egyesekhez jó szándékkal, másokhoz pedig közömbösséggel vagy rosszakarattal közelítsenek. Ebben a feltételrendszerben a közjavak előállításával kapcsolatos N-személyes dilemmák elemzése a legnehezebb. ⁷² Azoké a helyzetekké, amelyekre viszont jól illeszkedik Sugden modellje. Az ilyen szituációkban a Rabin-modell legfőbb problémája abban rejlik, hogy a közjóhoz történő hozzájárulás (vagy az attól való tartózkodás) során nem lehet szeparáltan kezelni a tisztességesen viselkedőket és a potyautasokat. A hozzájárulás által történő "jutalmazás" és az ettől való tartózkodásban megnyilvánuló "büntetés" is egyformán érint mindenkit.

III.2.4.3. Elosztás-alapú explikációk

Az imént ismertetett két explikáció közös jellemzője, hogy az empirikus kutatás számára dilemmákat felvető konkrét gazdasági-társadalmi folyamatok magyarázatához kívánnak közvetlenül hozzájárulni. Sugden egy, a modern társadalmakban tapasztalható, a közgazdaságtan által vizsgált jelenség (a karitatív tevékenység) jobb megértésének céljából kutatta az önérdeken kívül eső motivációk természetét. Rabin kiindulópontja hasonló volt, a gazdasági élet néhány stilizált tényének ismertetésével kezdi elemzését (monopóliumok árpolitikája, munkabér-meghatározás). A kutatók egy része azonban laboratóriumi kísérletek segítségével vizsgálja a döntéseket befolyásoló alapvető motivációkat.

Fehr és Schmidt (1999) legújabb kutatásaikban arra törekednek, hogy minél egyszerűbb, a tényeket még kielégítő módon magyarázó modellt alkossanak a társas laboratóriumi kísérletek széles körére vonatkozóan. Kiindulópontjuk az RDE cselekvésmodellje volt. Feltételezéseik szerint a cselekvők preferenciáit a méltánytalansággal szembeni egocentrikus ellenérzés jellemzi (self-centered inequity aversion). ⁷³ Azért tekintik egocentrikusnak ezt a motivációs elemet, mert nem általában az elosztás "igazságtalanságaival" szembeni ellenérzést jelent,

⁷¹ A méltányossági egyensúly meghatározását lásd a Függelékben.

⁷² A modell fent tárgyalt korlátaira maga Rabin hívja fel a figyelmet (*Rabin*, 1993: 1296.).

⁷³ Itt nem a "fairness"-ről, hanem "equity"-ről van szó. Az általunk alkalmazottól eltérő fordítás esetén – ahogy utaltunk már rá –, a méltányosság megfelelője az "equity" lenne. Látnunk kell azonban, hogy ebben az esetben tartalmát tekintve ugyanazt a morális elvet jelöli mindkét terminus.

hanem az egyén és mások helyzetének viszonyára vonatkozó preferenciákat érthetünk alatta. Az egocentrizmus révén a Fehr és Schmidt-féle meghatározás kapcsolatba hozható a cselekvés-alapú méltányossági elvekkel (Fehr és Schmidt, 1999: 820.).⁷⁴ Ez modell annyiban is kötődik a korábbi eredményekhez, hogy nem kíván állást foglalni abban, hogy egy-egy konkrét társadalmi helyzetben mi tekinthető méltányos elosztásnak és mi nem. Mindazonáltal a laboratóriumi szituációkra vonatkozóan – ahol modelljüket tesztelni kívánják – a szerzők felteszik, hogy a kifizetések egyenlő elosztása a leginkább méltányos megoldás a szereplők számára.

A motivációs modellben, amely magában foglalja az önérdék-követés feltételezését is, három alapvető tényező határozza meg az egyén által realizált hasznosságot: a számára rendelkezésre álló anyagi kifizetés haszna, a számára kedvezőtlen elosztással kapcsolatos ellenérzés, valamint a számára kedvező elosztási eredménnyel szembeni averzió. Formálisan kifejtve (Fehr és Schmidt, 1999: 822.):

$$U_i(x) = x_i - \alpha_i / (n-1) \sum_j \max \{x_j - x_i, 0\} - \beta_i / (n-1) \sum_j \max \{x_i - x_j, 0\} \quad (1)$$

ahol $U_i(x)$ az i egyén hasznossága a kifizetések függvényében egy n szereplős játékban, x_i i anyagi kifizetése, x_j pedig más játékosok kifizetéseit jelöli ($i, j \in \{1 \dots n\}$, $i \neq j$). α_i és β_i a méltánytalansággal szembeni averzió mértékét kifejező paraméterek. α_i azt mutatja, hogy i egyén mennyire érzékeny arra, hogy másoknak magasabb a kifizetése, mint az övé. β_i pedig annak a mutatója, hogy az egyén mennyire érzi magát rosszul azért, mert számára több jutott, mint más szereplőknek. A feltételezések szerint $\alpha_i \geq \beta_i$. Ez azt jelenti, hogy az emberek méltánytalanabbnak érzik a számukra kedvezőtlen egyenlőtlenségeket, mint azokat, amelyeknek anyagi haszonélvezőik.⁷⁵ A kutatók másik alapvető előfeltevése, hogy $1 \geq \beta_i \geq 0$.⁷⁶ A β_i paraméter negatív értéke státuszkeresés motivációjának felelne meg, nem pedig a méltányosságának. Az egynél nagyobb érték pedig azt jelentené, hogy relatív elosztásra vonatkozó preferencia teljességgel elnyomná az anyagi önérdék motivációját.

Fehr és Schmidt a gazdag kísérleti irodalom tapasztalatait értékelve ellenőrizte a modell magyarázóerejét.⁷⁷ Saját beszámolójuk szerint a korábbi kísérletek eredményei nagyjából megerősítik feltevéseiket.⁷⁸

⁷⁴ Maguk a szerzők is hivatkoznak ilyen értelemben Rabinra, és azt állítják, hogy saját modelljük értelmezhető a Rabin által megadott, a szándékok szerepére alapozott keretek között.

⁷⁵ Látnunk kell, hogy ez az asszimetrikus hatás az anyagi önérdéken kívül, attól függetlenül jelentkezik. A szerzők egyébként ezt – hivatkozva Tversky – Kahneman (1991) kockázat-nélküli helyzetekre kidolgozott modelljére – a veszteséggel szembeni ellenérzés megjelenéseként értelmezik (Fehr és Schmidt, 1999: 824.). Ilyen értelemben a méltányos elosztás egyfajta referencia-pont. Ezt az állításukat azonban nem támasztják kellően alá, így inkább azt kel feltételeznünk, hogy a paraméterek közötti viszonyt az határozza meg, hogy egy nagyon egyszerű, lineáris additív motivációs-modell milyen formában tudja kezelni a különböző szituációk sajátosságait.

⁷⁶ Ez a feltevés egyúttal azt is jelenti, hogy $\alpha_i \geq 0$.

⁷⁷ Még arra is kísérletet tettek, hogy egyes eredmények alapján megbecsüljék a paraméterek átlagos értékét, és ezzel együtt tekintsék át a különböző szituációkra jellemző viselkedésminták modellhez illeszkedését.

Bolton és Ockenfels (2000) az imént ismertetetthez nagyon hasonló modellt ajánlott arra célra, hogy a különféle laboratóriumi kísérletek eredményeit egységes keretekben tudják magyarázni.⁷⁹ Megközelítésmódja szintén a saját és mások kifizetéseinek összehasonlításán alapul.⁸⁰ A másik szerzőpárhoz hasonlóan empirikus kérdésnek tekintik, hogy kik a méltányossági elvek szempontjából releváns referencia-csoport tagjai. A Bolton és Ockenfels-féle modellben a cselekvők által realizált hasznosságot az abszolút és az átlaghoz viszonyított relatív kifizetések határozzák meg.⁸¹ Azáltal, hogy az átlagos kifizetés a referencia-pont, ebben a modellben nehezebb kapcsolatot teremteni a cselekvés-alapú megközelítésekkel.

Talán feleslegesnek – és némileg ad hoc döntés eredményének – tűnik, hogy a méltányossági elv működésének négy modelljét – és éppen ezt a négyet – ismertettük.⁸² Vizsgálatunk szempontjából azonban mindegyik, fentiekben ismertetett meghatározásnak van jelentősége. Körülményes ugyanis a méltányossági elv egyféle meghatározását alkalmazni az evolúciós háttér elemzésére és a jóléti preferenciák vizsgálatára egyaránt. A méltányosságra vonatkozó preferenciák kialakulásának evolúciós gyökereinek kutatásakor termékenyebb, ha cselekvés-alapú terminológiát használunk. A modern társadalmak jóléti intézményeivel kapcsolatos vélemények motivációs háttérét elemezve pedig az elosztás-alapú megközelítés alkalmazása teheti gördülékenyebbé az áttekintést. Külön jelentősége van annak, hogy a Fehr és Schmidt-féle megfogalmazás jobban mutatja a kapcsolatot a cselekvés-alapú modellekkel, míg Bolton és Ockenfels feltevései jobban alkalmazhatók a modern nagytársadalmakban.⁸³ Így világosan látható a lényegi hasonlóság az egyes explikációk között.

III.2.5. Az egyes motivációs tényezők a jóléti preferenciákban

A motivációs tényezők áttekintésének célja az volt, hogy megtaláljuk azt a faktort, amelyről elméletileg megalapozottan feltételezhetjük, hogy hozzájárul a mások javát szolgáló jóléti

⁷⁸ Van, ahol a magyarázat nem elégséges, azonban ha feloldják a kifizetések és a hasznosság közötti lineáris kapcsolatra vonatkozó kikötést, ezekben a helyzetekben is jól magyarázza a modell a megfigyelt viselkedésmintákat.

⁷⁹ Jelenlegi feltevés-rendszerük az egyik szerző korábbi modelljére épül (*Bolton*, 1991). Egyébiránt *Ochs és Roth* hasonló feltevések alkalmazását ajánlotta már korábban (*Ochs – Roth*, 1989), de ők nem írták le részleteiben a motivációs modellt.

⁸⁰ Ezen kívül még feltételezik, hogy nem teljes információjú interakciós-helyzetekben döntenek a szereplők azonban az informáltság kérdéséről az alábbiakban nem lesz szó.

⁸¹ A másik kutatópárhoz hasonlóan, Bolton és Ockenfels is korábban végzett laboratóriumi kísérletek metaelemzése által ellenőrizték feltevéseik termékenységét.

⁸² Bardsley már idézett tanulmányában (*Bardsley*, 2000) nem csupán a miénkhez némileg hasonló csoportosítást alkalmazott, de az általa idézett négy kutatás is megegyezik az általunk ismertetett tanulmányokkal.

⁸³ Több milliós csoportokban ugyanis az egyének nem rendelkeznek elegendő információval ahhoz, hogy egyenként hasonlíthassák magukat a többi állampolgárhoz.

intézmények támogatásához. Olyan tényezőket vettünk figyelembe, amelyek valamilyen formában megjelennek a jóléti preferenciák irodalmában.

Az *önérdekkövető magatartás* minden valószínűség szerint szerepet játszik olyan jóléti intézmények támogatásában is, amelyek – látszólag vagy valóságosan –, nem szolgálják az egyén érdekeit. Mindazonáltal jelenlegi elemzési célunk az önérdeken kívül eső faktorok hatásának vizsgálata. Ez a tényező akkor kerülhetett volna a vizsgálat fókuszába, ha az áttekintés arra az eredményre vezetett volna, hogy semmilyen egyéb motivációs tényező nem magyarázhatja a jóléti preferenciákat. Ebben az esetben az észlelés és a szocializáció bizonyos folyamatainak részletesebb elemzésére lett volna mindenképpen szükség.⁸⁴

Bizonyos RDE alapú kutatásokban feltételezik, hogy a *cselekvések önértéke* a jóléti rendszer szempontjából releváns motiváló tényező. Emellett számos, nem RDE közelítésmódot alkalmazó vizsgálat motivációs hipotézisei állnak közel ehhez a típushoz. Önmagában a cselekvések önértékére történő hivatkozás nem teszi lehetővé, hogy általános, minden élethelyzetre vonatkozó motivációs alaptényezőkől vezessük le a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciákat. Az adott szituációra érvényes konkrét feltételezéssel kell élnünk arról, hogy milyen döntések meghozatalára éreznek belső késztetést az egyének. Amennyiben általános elvek alapján próbáljuk meghatározni a általunk vizsgált területre vonatkozó cselekvési normákat, óhatatlanul szükségünk van egy olyan konkrét működési modellre, amely az általános princípiumokból történő levezetés szabályait meghatározza. Ilyen esetben ez a modell a feltételezett motivációs tényező sémájának a magja, és erre vonatkozóan kell megvizsgálnunk, hogy megalapozottak-e feltevései. A cselekvés önértékébe vetett hit feltételezésével tehát nem az a probléma, hogy empirikusan nem tartható, hanem az, hogy egyéb motivációs modell felhasználása nélkül nem határozható meg általánosan az empirikus tartalma. Ezért ennek a tényezőnek modelljeinkbe illesztését nem empirikus, hanem metodológiai alapon vejük el: a séma fogalmi keretét nem tartjuk elég termékenynek saját kutatási céljaink szempontjából.

Az *altruizmus*, mint döntéseket motiváló tényező számos jóléti preferenciákkal foglalkozó elemzés alapfeltevései között szerepel. Rendkívül szerteágazó irodalmi háttere ellenére az altruizmus fogalma jól körülhatárolható, és a különböző diszciplínák keretei között folyó elméleti és empirikus kutatások eredményei arra utalnak, hogy e motivációs tényezőnek érdemi szerepe van az emberi viselkedésben. Ugyanakkor e vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy az altruizmus az egyén közvetlen környezete felé irányul. Tanulmányunk középpontjában azonban éppen azok a helyzetek állnak, amelyekben a cselekvők számukra idegen személyek jólétének növelését támogatják. Ennek következtében az altruizmussal a közvetlen empirikus relevancia hiánya miatt nem foglalkozunk részletesebben. Feltételezzük ugyan, hogy az általunk végzett vizsgálatokban a válaszolók részben altruista motivációktól vezérelve nyilvánítottak véleményt, ám nem vizsgáljuk e motiváció kapcsolatát társadalomszerkezeti sajátosságokkal.

⁸⁴ Az észlelés és a szocializációs folyamatok vizsgálata mindenképpen termékeny lehet kutatásunk szempontjából. Azonban ha találunk olyan, önérdeken kívül eső motivációs faktorokat, amelyek bizonyos (mások javát szolgáló) jóléti preferenciák mögött meghúzódhatnak, akkor *nem csupán* az észlelés stb. mechanizmusai lehetnek képesek bizonyos jóléti intézmények támogatásának a magyarázatára.

Ritkán alkalmazzák és tesztelik az RDE alapokon végzett kutatásokban a *méltányossági elvek* szerepét a jóléti preferenciákban.⁸⁵ Az elméleti kutatások ellenben azt mutatják, hogy a biológiai-kulturális koevolúció ilyen típusú normák terjedését és belsővé válását segítette elő az idegenekkel történő interakciókra vonatkozóan (is). Az utóbbi években született néhány szintetizáló szándékú empirikus tanulmány, amely laboratóriumi kísérletek széles körének tapasztalataira alapozva ugyanerre a következtetésre jut. Elemzéseinkben ennek megfelelően kiemelt figyelmet szentelünk a méltányossági elvek hatásának. E motivációs tényező döntést befolyásoló mechanizmusai a társadalmi struktúrával meglévő kapcsolatuk tekintetében érdekelnak minket.

Azért hangsúlyozzuk itt a társadalmi struktúra szerepét, mivel az önérdeken kívül eső motivációs tényezők közötti különbségtétel a társadalmi jellemzők szerepének vizsgálata nélkül kisebb mértékben befolyásolja modelljeinket. Éppen a strukturális sajátosságok vizsgálata tette szükségessé a lehetséges motivációs típusok részletesebb áttekintését. Meggyőződésünk, hogy a társadalmi struktúra és a jóléti preferenciák kapcsolatára vonatkozó hipotézisek a méltányossági elvek hatásából következnek – és *csak abból* következnek egyértelműen.

⁸⁵ Lásd pl.: *Heijden, Nelissen és Verbon* (1997).

III.3. A méltányossági elvek gyökerei és formái

III.3.1. A méltányossági elvek evolúciós háttere

III.3.1.1. A viszonyosság elve az ismétlődő interakciókban

A méltányossági elvek mintáinak kialakulásával kapcsolatban a kulturális- és a biológiai evolúció folyamatának a vizsgálata egyaránt szükséges lehet. A két tényező szerepének kutatása során nagy a kísértés annak a feltevésnek az elfogadására, miszerint először kialakult a mai értelemben vett ember genetikai állománya, majd a génállomány által adott keretek között megkezdődött az emberek közötti viszonyok szabályozása, a ma ismert, társadalmanként esetleg különböző normák és konvenciók kialakulása. Valójában azonban a genetikai állomány és a kulturális minták koevolúciója során alakultak ki a társas viselkedés koordinációjának jellegzetességei – köztük a számunkra releváns méltányossági elvek (Binmore, 1998a: 181.). Igaz, hogy a két típusú fejlődési folyamat tipikus sebessége nagyságrendileg különbözik egymástól. Így bizonyos elemzésekben termékeny lehet az a megközelítés, melyben rögzített biológiai feltételek mellett vizsgáljuk a kulturális változásokat. Az alábbi rövid áttekintés nem tárgyalja olyan részletesen a társadalmakban elfogadott méltányossági elvek kialakulásának lehetséges folyamatait, hogy külön jelentőséget kapna a biológiai és a kulturális evolúció viszonyának tisztázása. Az ismertetés elején a tárgyalt folyamatok között több a biológiai változással (is) járó mechanizmus. Később a hangsúly a kulturális folyamatokra helyeződik. Azonban ez utóbbiak esetében is feltételezzük, hogy a szóban forgó normák internalizálódnak.⁸⁶

A méltányossági elvek, mint koordináló mechanizmusok kialakulásának szempontjából kiemelt jelentősége van az ismétlődő társadalmi dilemma-szituációknak.⁸⁷ Ezekben a helyzetekben ugyanis az egyéni racionalitás konfliktusban áll a kollektív racionalitással. A témával kapcsolatos első kutatások középpontjában a kétszemélyes, ismételt Fogoly-dilemma típusú játékok álltak. Az ismételt páros dilemma-helyzetek evolúciós biológiában indult, és az altruizmus kialakulására koncentráló vizsgálataival mellett a hetvenes évek második felében jelentek meg a játékelméletet alkalmazó társadalomtudományi kutatásokban a reciprocitás elvének racionális és evolúciós alapjait vizsgáló elemzések. A közelítésmódot elsősorban a politikatudományban népszerűsítő monográfiák a nyolcvanas évektől születtek (*Axelrod*, 1984; *Taylor*, 1987).

⁸⁶ A morális megfontolások preferenciákba épüléséhez lásd a szocializáció folyamatáról írottakat a II.2.5. alfejezetben.

⁸⁷ A társadalmi dilemmák kutatásának viszonylag friss áttekintéséhez lásd: *Kollock* (1998). A társadalmi dilemma-helyzetek körülhatárolásánál valójában a cselekvési externáliák jelentik a kiindulópontot (*Kollock*, 1998: 188.). Közös elem a különböző megfogalmazásokban, hogy az egyéni és a kollektív racionalitás konfliktusának megjelenéséhez kötik a dilemmákat. Olyan helyzeteket tekint a legtöbb definíció társadalmi dilemmának, melyben az egyénileg racionális viselkedés a csoportban oda vezet(het), hogy végül mindenki rosszabbul jár, mint a csoport más magatartása esetén járhatott volna (*Kollock*, 1993: 768., *Kollock*, 1998: 183.).

A Fogoly-dilemmában egyszeri interakcióban a dezertálás domináns stratégia mindkét játékos részére, és ez a helyzet véges sok ismétlés esetén sem változik.⁸⁸ A végtelen sokszor ismétlődő helyzetekben végtelen sok egyensúlyi stratégia-kombináció létezik.⁸⁹ Egy másik megfogalmazásban egy játékos bármely - véges sok lépésben megfigyelt -, lépéskombinációja lehet egyensúlyi stratégia része (*Rasmusen*, 1989). A fentiekből következően a folyamatos kölcsönös kooperálás akkor is egyensúly lehet, ha az alapjátékban a dezertálás a domináns stratégia. Bár áttekintésünkben az evolúciós modellekre koncentrálnak, a racionális döntéseken alapuló stratégiai modellek számunkra is fontos eredménye, hogy feltételes kooperálásra is épülhetnek kooperatív egyensúlyok.

A szituációra vonatkozó első – főként szimuláción alapuló – evolúciós kutatások eredményei azt mutatták, hogy az ún. "Szemet-szemért" (Tit-for-Tat) stratégia különösen sikeres az ismételt Fogoly-dilemma típusú játékban (*Axelrod*, 1984).⁹⁰ Ez a stratégia levezethető bizonyos méltányossági elvekből, hiszen következetes reciprocitáson alapul. Kooperálást ír

⁸⁸ Ez az eredmény az ún. visszagöngyölítés módszerével adódik, mely abból indul ki, hogy a legutolsó játékban a szereplők racionálisan a dezertálás mellett döntenek, és ez visszahat az előző, az azt megelőző stb. interakciókra. Az eredmény nem a visszagöngyölítés eljárásának speciális eredménye: az ilyen szituációban a felek folyamatos dezertálása az egyetlen Nash-egyensúlyi stratégia-pár. A modell e következtetése antiintuitív, és sok támadás éri mind elméleti, mind empirikus oldalról (*Binmore*, 1996, *Bicchieri*, 1993). Ugyanakkor elméletileg jól megalapozott, és a látszólagos ellentmondások is jól magyarázhatók (*Aumann*, 1995, 1996).

⁸⁹ Kétféle indokkal lehet ezeket a helyzeteket végtelen sokszor ismétlődőnek tekinteni. Egyrészt vehetjük úgy, hogy a végtelen időtávú modell közelítése a nagyon sokszor ismétlődő helyzeteknek. Másrészt feltételezhetjük, hogy a vizsgált ismétlődő helyzet bizonytalan ideig teremődik újra. Ha azt feltételezzük, hogy minden újabb előforduláskor ugyanakkora a következő ismétlés valószínűsége, mint korábban, akkor a végtelen sokszor ismételt szituációval ekvivalens modellt tudunk felírni. A végtelen sokszor ismétlődő helyzetek hagyományos stratégiai elemzése korlátokba ütközik. Ugyanakkor ezek a modellek a probléma elemzésének új módjaira nyújtanak lehetőséget.

⁹⁰ Az evolúciós megközelítés tiszta formájában teljesen feladja az aktorok racionalitását. Csak a teljesen "tudattalan" programok játszanak egymással, és az elemzők azt vizsgálják, hogy melyikük mennyire sikeres hosszú távon. Többnyire a sikeresebb stratégiát játszó programok számát növelik a következő fordulóra, és a különböző programok hosszútávon stabil arányát vizsgálják, mint sikerességi mutatót. Az elemzések egy része számítógépes szimuláció alkalmazásával születik. Emellett a viselkedési formák evolúciójának kutatásában is egyre nagyobb szerep jut az analitikus modellezésen alapuló vizsgálatoknak. A racionális döntések elméletét nyugvó modellek alkalmazása során fontos, és gyakran kényes kérdés, hogy igénybe vegye-e a kutató a számítógép segítségét a következtetések levezetése során, vagy tisztán a matematikai-logikai úton nyerhető eredményeket vegye figyelembe. A szimuláció melletti legfontosabb érv, hogy bizonyos modell-feltevések mellett nem lehetséges analitikus úton vizsgálni a modell működését (*Kollock*, 1993: 771.). Amennyiben a valóságot minél jobban leképező modellek kidolgozása a cél, óhatatlanul beleütközhetünk analitikusan nem jól kezelhető problémákba. A szimuláció bevonása a módszertani eszköztárba a kutató szabadságát növeli meg. A módszer alkalmazásának kritikái ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy bizonyos következtetések csak analitikusan fejezhetők ki (*Bend - Kramer - Swistak*, 1996: 336.). Továbbá tisztán szimulációk segítségével jóval nehezebb robusztus eredményeket produkálni (*Buskens*, 1999: 65.). Éppen az analitikus összefüggések pontos ismeretének hiánya miatt a kutató nem "ura" a modellnek: nem tudhatja, milyen feltevések játszanak kulcsszerepet az eredményekben. Mindazonáltal a szimulációs eljárás mellett is van mód arra, hogy - empirikus úton -, vizsgáljuk az egyes paraméterek hatásmechanizmusát.

elő az első döntési pontban, és a másik szereplő előző alkalommal tett lépésének ismétlését implikálja a további fordulók során. Axelrod úttörő munkáinak nyomán a társas viselkedés morálját vizsgáló kutatók körében jelentős népszerűsége lett az a gondolat, hogy a "Szemet szemért" elv az alapja a társadalmi dilemmákban kialakult kooperációs normáknak.

Ugyanakkor a "Szemet szemért" stratégia kiemelt szerepére vonatkozó feltevéseket számos kritika érte elméleti oldalról. Egyrészt ez a stratégia a végtelen sokszor játszott játékok racionális aktorokat feltételező modelljei szerint sem emelkedik ki sok más, szintén kooperációt eredményező viselkedési szabály közül (*Binmore*, 1998: 243.).⁹¹ Emellett a stratégiák evolúciós versenyében sincs olyan kitüntetett szerepe, amely biztosítaná, hogy adott esetben "rosszindulatú" viselkedési minták ne szorítsák ki idővel a populációból (*Boyd és Larberbaum*, 1987). A körülményektől függ, hogy milyen mértékben terjed el a "Szemet szemért" elv, és mennyire más stratégiák.⁹² Az evolúciós modellekben az egyes stratégiák sikeressége számos tényezőtől függ. Ezek közé tartoznak a szereplők feltételezett kognitív képességei, a népesség kezdeti összetétele, az interakciós struktúrák, a szelekciós mechanizmusok, a különböző kimenetekhez tartozó kifizetések, a várható ismétlések száma és a "zaj" mértéke⁹³ (*Hoffmann*, 2000: 3.2-3.26.). Mindazonáltal a legkülönbözőbb körülmények között megfigyelhető, hogy a feltételes kooperáción nyugvó stratégiák egyes típusai széles körben terjednek el a modellezett populációkban (*Hoffmann*, 2000: 4.1.). A feltételes kooperáció azonban nem csupán "Szemet szemért" elvet jelenthet. A szelekciós folyamatokat túlélő stratégiák között a reciprocitás más formái is jelen lehetnek.⁹⁴

A biológiai és a kulturális evolúció absztrakt modelljei tehát azt sugallják, hogy a méltányossági elvek komoly szerepet játszhatnak a társas viselkedés szabályozásában.⁹⁵ Megfigyelhető az is, hogy a méltányossági elvek illetve az altruizmus terjedéséhez és fennmaradásához szükséges körülmények eltérnek egymástól. Az ismételt dilemma-helyzetek modelljeiben az altruista preferenciákkal rendelkező szereplők magatartása csak speciális körülmények között egyezik meg a racionális önérdék-követő egyének viselkedésével. A méltányossági elvek alkalmazása ellenben nagyon sokféle helyzetben egyeztethető össze a

⁹¹ Az az egyensúly, amelyben mindkét fél a "szemet szemért" stratégiát választja, nem aljáték-perfekt. Ez azt jelenti, hogy letérve az egyensúlyi pályáról nem feltétlenül érdemes a stratégia utasításait követni. Az aljáték-perfekt egyensúly elméletileg stabilabbnak tekinthető, mivel kevésbé érzékeny a "zajokra". Két "zord" stratégia kombinációja például, amellyel, hogy kooperációt eredményez, aljáték-perfekt egyensúly. A "zord" stratégia kooperál, amíg a másik is, a dezertálásra azonban örök dezertálással válaszol.

⁹² Egyes kutatások tanúsága szerint egy másik stratégia, a "tanítás" helyett a tanulásra építő "Győztes taktikán ne változtass, de a vesztesen igen" (Win-Stay-Lose-Shift) gyakran evolúciósan sikeresebb lehet, mint a "Szemet szemért" elv (*Nowak és Sigmund*, 1993).

⁹³ A kifejezés arra utal, hogy mennyire érzékelik helyesen a játékosok egymás lépéseit.

⁹⁴ Bizonyos körülmények, elsősorban nagyobb zaj esetén sikeresebb lehet az olyan stratégia, mely türelmesebb a "Szemet szemért" elvnél, és csak a partner tartós dezertálása esetén büntet. Más peremfeltételek mellett az olyan, "haragtartó" stratégiák fenyegető ereje biztosíthat nagyobb sikert, melyek hosszabb, akár örökké tartó büntetéssel sújtják a nem kooperatív magatartást (ez utóbbit nevezzük "zord" stratégiának, amelyről korábbi lábjegyzetünkben már említést tettünk).

⁹⁵ A témában született legfrissebb evolúciós kutatási eredményekről is beszámol röviden *Sigmund, Fehr és Nowak* (2002). Itt emlékeztetni szeretnénk a méltányossági elvek cselekvés-alapú explikációira, amelyek az imént vázolt viszonyossági elvet fogalmazzák meg.

racióális stratégiai döntéshozatallal. Ez lehetővé teszi, hogy a tisztán társadalmi folyamatok eredményeképp kialakult méltányossági normák se legyenek olyan erővel kitéve a kevésbé (vagy másképp) szocializált egyének deviáns magatartása által gerjesztett erózióknak (Binmore, 1998a: 197.).⁹⁶ Az altruista preferenciák sikeres továbböröklődésének lényeges feltétele továbbá a közeli (ideális esetben rokoni) kapcsolatban álló egyének hosszantartó, szoros együttműködése. Méltányossági elvek bizonyos körülmények között fennmaradhatnak olyan populációban is, ahol az egyes szereplők csekély valószínűséggel találkoznak többször ugyanazzal a játékosal (Kandori, 1992).⁹⁷

Ha elfogadjuk, hogy méltányossági megfontolások sikeresen épülhettek be különféle társadalmak tagjainak preferenciáiba, akkor figyelmünket arra kérdésre irányíthatjuk, hogy pontosan milyen formát ölthettek ezek az elvek.

III.3.1.2. Választás a Pareto-hatékony egyensúlyok közül

Az eddig tárgyalt kutatások kiindulópontjaként szolgáló egyszerű dilemma-helyzetekben a kölcsönösen kooperatív stratégiák körében csak egy Pareto-hatékony egyensúlyi kombináció létezik, vagy ha több van, azok a kifizetések szempontjából egyenértékűek. Az ilyen szituációk további sajátossága, hogy a méltányossági elvek egyöntetű követése esetén a kifizetések többnyire szimmetrikusak, azaz a játékosok egyformán részesednek a kooperálás hasznából. E kutatások eredményei arra vonatkoznak, milyen elvek követése révén érhető el az optimális kifizetési szint. Ugyanakkor a jóléti preferenciák szempontjából kiemelt jelentősége van azoknak a helyzeteknek, ahol a morális megfontolásokat elfogadó egyének különböző szintű kifizetést biztosító, eltérő mértékben és irányban aszimmetrikus kooperatív egyensúlyok között választhatnak. Ezek azok a helyzetek, ahol megjelenik az elosztás problémája.

Az alku-szituációk vizsgálatának fogalmi kerete lehetővé teszi, hogy a méltányossági elveket elosztási (és újraelosztási) problémák lehetséges megoldási mintáinak tekintsük. Az alku-helyzetekben a játékosok a rendelkezésükre álló "torta" felosztásának arányairól döntenek.⁹⁸ A hangsúly ezekben a játékokban azon a kérdéson van, hogy a – tipikus esetben –, számos Pareto-hatékony megoldás közül melyikben tudnak kiegyezni a résztvevő felek. A méltányossági elvek pedig olyan szabályokat fogalmaznak meg, amelyek éppen a Pareto-hatékony megoldások közötti választásra vonatkoznak.

Az utóbbi évtizedben Binmore (1998a, 1998b) végzett átfogó vizsgálatokat a szóban forgó motivációs elemek eredetére és sajátosságaira vonatkozóan.⁹⁹ Amellett, hogy kutatta a szóban

⁹⁶ Ne feledjük: az RDE értelmezési keretében a szocializáció által kialakult preferenciák egyrészt a) csak rövid távon tekinthetők adottnak, másrészt b) az ily módon közvetített értékeket nem mechanikus módon internalizálja az egyén, hanem a számára fontos célok eléréséhez szükséges információként kezeli azokat. Amennyiben közvetlen tapasztalatai szerint ezek az értékek összességében károsak számára, változtat viselkedésén.

⁹⁷ Kandori elemzése nem evolúciós modelleken alapul. Racionális aktorok végtelenszer ismételt helyzetekben történő viselkedését vizsgálta.

⁹⁸ Az alku-játékoknak számos változata van. A későbbiekben röviden kitérünk néhány egyszerű alaptípusra.

⁹⁹ Az alábbiakban döntően Binmore számos tekintetben szintetizáló jellegű elemzésére támaszkodunk.

forgó elvek gyökerét, azt is vizsgálta, hogy pontosan milyen szabályok kialakítását segíthették elő a biológiai- és kulturális evolúciós folyamatok.

A számos egyszerűsítő feltevést alkalmazó absztrakt modellek arra utalnak, hogy hosszú távon leginkább az egyenlő elosztás elve maradhatott fenn az alkuhelyzetek lehetséges szabályai közül (*Binmore*, 1998b: 282). Az evolúciós elemzés mellett ezt az álláspontot erősítheti *Schelling* (1960) klasszikus hipotézise a fókuszpontok szerepéről.

Az alkuhelyzetek valósághoz jobban illeszkedő modelljéhez jutunk, ha azt feltételezzük, hogy a szereplők között jelentős különbségek lehetnek érdekérvényesítő képességben és az adott javakra vonatkozó jogosultság mértékében. A szimmetrikus megoldásra alapozott méltányossági elv ebben az esetben nem támogathatja általánosan a javak egyenlő elosztását, hanem figyelembe kell vennie a fent említett aszimmetriákat (*Binmore*, 1998b: 277.). A méltányos elosztás elve összetettebb helyzetekben (két szereplővel számolva) a következőképpen fejezhető ki:

$$g_a/w_a = g_b/w_b \quad (2)$$

ahol g_a és g_b az egyes szereplőknek jutó javak mennyisége, w_a és w_b pedig a jogosultságuk értékének a kifejezése.

Binmore álláspontja szerint az elosztási dilemmák általános elméleti modelljei alapján nem fogalmazható meg a fentieknél konkrétabban, hogy egy adott szituációban milyen elosztási szabályok érvényesülésére van a legnagyobb esély. Az egyének konkrét dilemmák méltányos megoldásáról alkotott elképzelései a szocializáció termékei, így az egyes helyzetekre vonatkozó konkrét szabályok társadalmilag meghatározottak (*Binmore*, 1998a: 217., 222., 1998b: 284.).

Mindazonáltal néhány, az elméleti modellekből levezethető általános szabályszerűség a társadalmi meghatározottságra vonatkozóan is létezhet. *Binmore* hipotézise szerint elsődlegesen a családon és kisközösségen belüli kooperáció sajátosságai adják a mintát a társadalom szélesebb körében érvényesülő szabályokhoz (*Binmore*, 1998a: 210-211.).¹⁰⁰ Fontos különbség azonban a mikro- és makroszint között, hogy a szélesebb közösségre vonatkozóan hiányzik az altruizmus motivációja, ami önmagában is módosíthatja a tisztességes elosztás elveire vonatkozó preferenciákat.

A jóléti rendszert érintő méltányossági elvek kisközösségi gyökereire vonatkozó állítását *Binmore* a szocializáció racionális döntéelméleti modelljéből vezeti le.¹⁰¹ Jó okunk van feltételezni, hogy a nagytársadalmak szabályainak kialakításakor az egyének nem rendelkeznek elegendő információval arra vonatkozóan, hogy milyen következményekkel járhat hosszú távon egyik vagy másik szabály alkalmazása. Így saját kisebb közösségük hasonló helyzeteiben felhalmozódott tapasztalataik alapján következtetnek. Az állítást több mechanizmus támaszthatja alá. A hipotézis alapulhat azon a feltételezésen, hogy a

¹⁰⁰ Hasonló következtetésre jut *Lindenberg* (1988), akinek normarendszerekre vonatkozó elméletéről még lesz szó.

¹⁰¹ Erről lásd a II.2.5. alfejezetben írtakat

kisközösségi kooperáció kialakulása időben megelőzte a nagyobb egységek dilemma-helyzeteinek társadalmi szabályozását. Emellett a tézis épülhet arra is, hogy a kisközösségek átláthatóbb struktúrájában nagyobb biztonsággal kötik össze az egyének interakcióik szabályrendszerét azok pozitív és negatív hatásaival. Továbbá érvelhetünk úgy is, hogy a kiscsoportok interakcióit szabályozó elvekre vonatkozóan erősebben működnek normák internalizációjához vezető szocializációs folyamatok.

Számunkra a kisközösségi normák minta szerepét hangsúlyozó hipotézisnek azért van jelentősége, mert az egyén és az őt közvetlenül körülvevő környezet viszonyára – és a belőle következő normákra – vonatkozóan könnyebben tehetünk elméletileg megalapozott állításokat.

III.3.2. A méltányossági elvek formái

III.3.2.1. Univerzális- illetve társadalomfüggő sajátosságok

Az emberi viselkedés laboratóriumi kísérletek körülményei között történő vizsgálata az individuál-pszichológiai kutatások mellett régóta kiterjed a szociológia és a csoportviselkedés iránt érdeklődő társtudományai által fontosnak tartott problémák elemzésére is. A kísérleti társadalomtudományokban régóta a figyelem középpontjában állnak a dilemma-szituációk, melyekben az egyének saját (anyagi) érdeke legalább részben konfliktusban áll mások érdekeivel. Az ötvenes években kezdődtek a társadalmi dilemmák vizsgálatára specializálódott, laboratóriumi kísérletekre alapozott kutatások, melyek során interaktív, stratégiai gondolkodást megkövetelő döntési helyzetekkel szembesítették a vizsgálati alanyokat.

A különböző interakciós struktúrájú helyzetek tanulmányozása egymástól meglehetősen szeparáltan folyt. Ennek megfelelően, hasonlóan a konkrét társadalmi jelenségek kutatásához, az önérdeken kívül eső motivációk szerepével kapcsolatban is megfogalmazódtak azok az egymástól eltérő hipotézisek, melyek egy adott szituáció-típusban jól működtek ugyan, ám alkalmatlanok voltak más típusú kísérletek történéseinek magyarázatára. Az utóbbi tíz évben azonban egyre több kutatás törekszik olyan motivációs modell kidolgozására, amely képes a különféle kísérleti szituációkban tapasztalt viselkedési formák egységes kezelésére. Ez első ránézésre azért is tűnik különösen nehéz feladatnak, mert egymáshoz viszonylag hasonló helyzetekben egymástól nagyon eltérő viselkedési mintákat figyeltek meg a laboratóriumi kutatások utóbbi évtizedeinek során (*Fehr és Schmidt, 1999: 818.*). Úgy tűnik, hogy méltányossági elvek motivációs erejének feltételezésével esély van arra, hogy a különböző kísérletek eredményeit egységes modellben kezeljék.

A laboratóriumi kísérletekben egyszerre kevés szereplő vesz részt a kialakított játékokban. Ebből a szempontból tekintve nem tűnnek hasznosíthatónak vizsgálatunkban a kísérleti eredmények. Ugyanakkor az ellenőrzött kísérletek résztvevői többnyire nem, vagy csak felületesen ismerik egymást. A feltevések szerint elsősorban ilyen helyzetekben befolyásolhatják az egyének viselkedését méltányossági elveken alapuló motivációs tényezők,

miközben az altruizmus feltételezett szerepe csekély. Emellett a laboratóriumi körülmények között könnyebb kontrollálni a szereplők közötti aszimmetriákat. A gyakorlatban többnyire olyan helyzetet teremtenek, hogy senki ne feltételezhessen, hogy egyes résztvevőknek több morális alapjuk van a felkínált nyeremények megszerzésére, mint másoknak. Az érdekérvényesítési képesség tekintetében azonban gyakran jelentős különbségek vannak az egyes játékosok között.

A méltányossági elv vizsgálatának szempontjából a társas kísérletek különböző típusai közül a közjószág-előállítási dilemmáknak,¹⁰² az alkuhelyzeteknek és a piaci versenyt szimuláló egyes szituációknak van jelentősége. Az újabb kutatási eredmények arra utalnak, hogy az önérdékkel társuló méltányossági elv mindhárom helyzetben jól magyarázza a résztvevők viselkedését, miközben a rivális motivációs modellek nem képesek erre (*Fehr és Schmidt*, 1999, *Bolton és Ockenfels*, 2000.). Ugyanakkor különböző nemzetközi összehasonlító vizsgálatok adatai egyértelműen arra utalnak, hogy a különböző kultúrákban egymástól eltérő mértékben hajlamosak az emberek a méltányossági megfontolások figyelembe vételére (*Roth és szerzőtársai*, 1991; *Weimann*, 1994; *Burlando és Hey*, 1997; *Ockenfels és Weimann*, 1999; *Henrich és szerzőtársai*, 2001). *Roth és szerzőtársai* (1991) alkuhelyzetekre vonatkozó nemzetközi vizsgálatukban külön hangsúlyt fektettek a viselkedési minták kvalitatív sajátosságainak és a létrejövő elosztási arányok mennyiségi jellemzőinek szeparált elemzésére. Azt tapasztalták, hogy a méltányossági szabályok egyformán működnek minden vizsgált társadalomban, ám a létrejövő elosztási arányok különbözhetnek. A többnyire fejlett országok egyetemistáit összevető korábbi kutatásokkal szemben *Henrich és szerzőtársai* (2001) a legkülönfélébb – modernizáció által kevésbé érintett –, kultúrák tagjait vizsgálták, és a korábbiaknál lényegesen nagyobb csoport szintű különbségeket találtak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az említett felmérésekben elsősorban az önérdék és a méltányossági megfontolások relatív súlyának különbségeit tanulmányozták, és csak kisebb mértékben a méltányossági elvek tartalmi sajátosságait.¹⁰³ A kulturális különbségek tehát már a legalapvetőbb szinten megjelennek, bár a méltányossági elv befolyásoló hatása mindenütt érezhető.¹⁰⁴ Az eddig lefolytatott néhány nemzetközi kísérlet nem igazolhatja az elméleti

¹⁰² Nem egységes a szakirodalom annak megítélésében, hogy kísérleti kutatásokban rendkívül gyakran alkalmazott egyszer lejátszott és ismételt Fogoly-dilemmát és a hozzá hasonló típusú játékokat milyen nagyobb kategória alá érdemes sorolni. A *Hagel és Roth* (1995) a közgazdasági elméleteken nyugvó kísérleti irodalmat áttekintő kézikönyvükben a közjószág előállítási problémát tartották megfelelő keretnek. A korábban és az alábbiakban is idézett *Bolton és Ockenfels* (2000) dilemma helyzetekről beszél abban az értelemben, ahogy korábban mi is definiáltuk. A szóban forgó szituációk elnevezéseiben mutatkozó eltérések részben diszciplináris különbségeknek köszönhetőek. Ugyanazokat a helyzeteket a más és más megközelítésben szemlélő kutatók másképp nevezték el, illetve egyazon jelenségnak más és más aspektusára koncentrálnak. A közgazdászok körében a "közjószág előállítás", a pszichológusok között pedig a "társadalmi dilemmák" kategóriáját alkalmazzák gyakrabban. Mindazonáltal nem szabad összemosnunk a közjószág előállítási problémákat és a társadalmi dilemmákat, mert a jelenségeknek egymást nem pontosan átfedő halmazait jelölik a fogalmak

¹⁰³ Ezekre a különbségekre empirikus elemzéseink kapcsán térünk ki.

¹⁰⁴ A nemzetközi összehasonlító laboratóriumi kísérletek számos problémát vetnek fel. A legfontosabbak ezek közül a kísérleteket vezető személyek eltérő lebonyolítási stílusa, a nyelvi eltérések valamint a pénznem és gazdasági fejlettség különbségei miatt keletkező zavaró tényezők (*Roth*, 1995: 282-3.) Az ilyen problémák kiköszöbölésére nehéz megnyugtató megoldásokat találni. A gondos kivitelezés mellett bizonyos esetekben a

hipotéziseket.¹⁰⁵ Mindazonáltal az elmélet szempontjából biztató jelnek kell tekinteni eredményeiket.

III.3.2.2. A társadalomfüggő sajátosságok dimenziói

Hipotézisünk szerint körülhatárolhatóak olyan társadalmi tényezők, amelyek elméletileg előre jelezhető módon befolyásolják a méltányossági elvek sajátosságait. Azonban a vonatkozó irodalom és saját feltevéseink ismertetéséhez a méltányossági elvek különböző aspektusainak szétválasztására van szükség. Úgy véljük, a társadalmi struktúra általunk vizsgált hatásai ezekben a dimenziókban értelmezhetők. A méltányossági elveken nyugvó motivációs tényezők érvényesülésének három dimenzióját különítjük el az alábbiakban. Az egyes dimenziók egymáshoz való viszonyát csak annyiban vizsgáljuk, amennyiben közvetlenül érinti gondolatmenetünket. Nem gondoljuk azt, hogy ezek a dimenziók feltétlenül függetlenek egymástól, akár empirikus, akár fogalmi tekintetben. Álláspontunk szerint azonban mindenképpen szükséges az alábbi aspektusok szétválasztása annak érdekében, hogy a családszerkezet különböző jellegű és irányú hatásait megkülönböztessük egymástól, és tisztábban értékelhessük őket. Természetesen nem gondoljuk, hogy az alábbi aspektusok a méltányossági elvek összes lényeges sajátosságára rávilágítanak.

- a) *A méltányossági elvek relatív súlya.* A méltányossági elvek szerepének vizsgálatakor lényeges szempont, hogy az adott motivációs tényező mekkora súllyal befolyásolja az egyén döntését az önérdekhez és egyéb morális megfontolásokhoz – pl. az altruizmushoz – viszonyítva. A III.3.2.1. alfejezetben említett nemzetközi összehasonlító laboratóriumi vizsgálatok a méltányossági normák önérdekhez viszonyított szerepét vizsgálták különös figyelemmel. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a szociálpszichológiai kísérletekben a társadalmi orientációt mérő változó részben a motivációk egymáshoz viszonyított súlyát mutatja meg.¹⁰⁶
- b) *Szükséglet-orientáltság vs. teljesítmény-orientáltság dimenziója*¹⁰⁷. A konkrét méltányossági elvek egy másik alapvető aspektusát jelentik a jogosultságok és

speciális történeti szituáció segíthet a kutatóknak. Például *Ockenfels és Weimann* (1999) keleti illetve nyugati német tartományok lakóinak viselkedését hasonlította össze (már az egyesülés után), amely lehetővé tette, hogy viszonylag "zajmentesen" vizsgálják az eltérő társadalmi-történeti háttér kooperációs hajlandóságra gyakorolt hatását.

¹⁰⁵ Annál is inkább, mivel nem kifejezetten az itt ismertetett elméleti gondolatmenet tesztelésének céljából végezték őket.

¹⁰⁶ Ez ellen lehet megalapozotán érvelni, elsősorban a konkrét szociálpszichológiai kérdőívek tartalmának ismeretében. Mindenesetre az adott szakterületen elterjedt alkalmazástól függetlenül, a társadalmi orientáció (social orientation) fogalma jól fejezheti ki annak a dimenzióknak a tartalmát, amelyről ebben a pontban szó van.

¹⁰⁷ Egy másik lehetséges megfogalmazás szerint *egalitáriánus illetve meritokratikus* méltányossági elveket különböztetünk meg. A dimenzióhoz illeszkedő megfelelő megfogalmazás két okból is nehézségekbe ütközik. Egyrészt a szóban forgó normák jóval mélyebb elemzésre lenne szükség ahhoz, hogy ezt az aspektust fogalmilag pontosan lehatároljuk, és ahogy pl. az alábbi lábjegyzetekben megkíséreltük, további dimenziókra bontsuk vagy altípusokat különítsünk el. Az alkuelmélet eszköztárának segítségével ilyen mélyebb elemzésre

kötelezettségek tartalmi sajátosságai. Az egyes társadalmi kontextusokban rendelkezésre álló tapasztalatok függvénye lehet, hogy egy adott élethelyzetben lévő egyén segítségre való igényét jogosnak tekintik-e, illetve milyen körülmények menthetnek fel valakit a közös javakhoz történő hozzájárulás alól.¹⁰⁸ Legjobban talán egy példán keresztül lehet rávilágítani e dimenzió legfontosabb sajátosságaira. Fontos morális kérdés a modern kapitalista társadalmakban, hogy a munka nélkül maradó emberek milyen ellátásban részesüljenek állami forrásokból. Ez esetben a modern nyugati civilizációhoz tartozó társadalmakban a domináns méltányossági elv egyértelműen fogalmaz, ám csak általánosabb szinten: aki önhibáján kívül nem tud elhelyezkedni, az jogosult bizonyos, legalább minimális megélhetést biztosító támogatásra. Ennek egy konkrét megfogalmazása lehet, hogy mindazok jogosultak támogatásra, akik jelenleg törekvéseik ellenére nem találnak munkát, függetlenül attól, hogy korábban milyen erőfeszítéseket tettek piacképes képzettség megszerzésére. Nem szükségszerű azonban, hogy a rászorultság elvét ekképp fogalmazzák meg. Lehetnek olyan társadalmak, ahol a munkaerőpiaci követelményekre való előzetes felkészülés szükséges feltétele az emberek szemében a segélyek jogos igénylésének. A konkrét méltányossági elvek különbségeit ez esetben okozhatja – egyebek mellett – pl. az, hogy az egyes társadalmakban eltérőek a tapasztalatok a munkaerőpiaci viszonyok előre jelezhetőségét tekintve. Azon társadalmak között is lehetnek további különbségek a kérdés tipikus megítélésében, ahol csak azt tartják fontosnak, hogy a már munka nélkül maradt egyén tegyen erőfeszítéseket. Ha valahol a közvélekedés szerint a munkavállalási lehetőségek az bármilyen képzettségi háttérű ember számára adottak, akkor ott azt is gondolják, hogy a munkanélküliek szükségképpen saját döntésük következményeképp maradnak otthon. Tehát szerintük a munkanélküliek többsége per definitionem jogosulatlan a segélyre, azzal együtt, hogy a vétlen munkanélküliek segélyezésének elvét változatlanul elfogadják.¹⁰⁹ A méltányosság elvek sajátosságainak e dimenziója maga is több aspektust rejthet magában.¹¹⁰ Azonban

törekszik *Binmore* (1998a). Másrészt a nemzetközi szakirodalom ennek az aspektusnak a leírására gyakran az *equality* vs. *equity* fogalompárt használja (lásd pl.: *Lindenberg*, 1998b). Az utóbbi terminus közvetlen magyarázata zavart okozhatna, mivel megegyezne a tanulmányunkban kulcsszerepet játszó *fairness* fordításával.

¹⁰⁸ Erre, a méltányossági elvek jóléti preferenciájával kapcsolatos aspektusra *Fehr és Schmidt* (2001: 4.) is felhívják a figyelmet áttekintő tanulmányukban.

¹⁰⁹ A munkanélküliekre vonatkozó méltányossági elvek ez utóbbi változatánál lehet a legjobban látni a szocializáció racionális döntésméleti keretekben megfogalmazott mechanizmusát, amelyről korábbi fejezeteinkben általánosságban már esett szó. A méltányossági elvek adottak, ám a konkrét helyzetben rendelkezésünkre álló információktól függ, hogy miképp tehetünk eleget a szabályoknak. Ennek meghatározásában kapnak szerepet a b) pont elején említett tapasztalatok és meggyőződések arról, hogy a konkrét esetben a segélyre jelentkező munkanélküli vétlen-e vagy sem. Eggyel általánosabb szinten, azaz annak kérdésnek a megítélésében, hogy a nem megfelelő képzettségű munkát kereső vétlen-e már többfajta különbség keveredhet (lásd a következő lábjegyzetet).

¹¹⁰ A tárgyalt dimenzióon belül elkülöníthető két további aspektus bemutatásához érdemes a példában szereplő méltányossági elveket megkülönböztető álláspontok közül azt a kérdést nézni, hogy a nem megfelelő képzettségű munkát kereső vétlennek tekinthető-e?

- i) A normák változatosságának e kategórián belül az egyik lehetséges aspektusa az előbb említett, a konkrét dilemmához kapcsolódó tapasztalatokon nyugvó eltérés. A munkaerőpiac sajátosságainak a függvényében gondolhatják az emberek azt, hogy fiatal korban előre lehet látni a későbbi esélyeket, így

tanulmányunk szempontjából ezek részletesebb kibontásának nincs különösebb jelentősége.

- c) *Kirekesztés vs. befogadás dimenziója*. A méltányossági elvek harmadik, tanulmányunk szempontjából fontos aspektusa a szóban forgó viselkedési szabályok által érintett egyének köre. E dimenzió mentén az különbözteti meg az egyes normákat, hogy kivel szemben szükséges alkalmazni őket, és kik azok, akikre vonatkozóan nincsenek morális korlátok. A jóléti preferenciák empirikus vizsgálataiban gyakran kerül előtérbe ez az aspektus, amikor egyes társadalmi csoportok befogadottságát tekintik. Tipikus problémakör ebben a dimenzióban az etnikai kisebbségek, a bevándorlók vagy más országok polgárai normatív preferenciákban elfoglalt státusa (*Brown és Crompton, 2000*). Bár vizsgálható az is, hogy az egyének közvetlen környezetén kívül állók csoportja, azaz a társadalom túlnyomó többsége milyen körülmények között kerül be a morális motivációk szempontjából releváns személyek körébe. Empirikus elemzéseinkben mi mindkét problémakörre kitérünk.

a tanulás időszakában hozott döntésekért felelős lehet az egyén, de vélekedhetnek úgy is, hogy az aktuálisan kialakult viszonyok előrejelezhetetlenek voltak, tehát senki nem tehet arról, hogy képzettsége, szakmája piacképtelen.

- ii) A másik, a véleményekben különbségeket generáló tényező jelen példában a méltányossági elv "szigorúsága". Konkrétan annak megítélése, hogy a korábban hozott felelőtlen döntés (pl. a tanulás elhanyagolása) mennyire megbocsátható, ha jelenleg már megvan a jószándékú törekvés a munka nélkül maradt egyénben. Anélkül, hogy túlzottan merész általánosításokba bocsátkoznánk, ezt a megkülönböztető jegyet a méltányossági elvek azon általános aspektusához hasonlíthatjuk, amelynek alapján egy ismételt Fogoly-dilemmában eldől, hogy mások dezertálása esetén mennyi idő után, és milyen tartósan következzen a büntetés.

III.4. Társadalomszerkezet, méltányossági elvek és a jóléti preferenciák

III.4.1. A társadalomszerkezet egyes sajátosságai és a szolidaritási normák

Tanulmányunkban a társadalmi struktúrának csupán egy, elméleti szinten egyszerűen leírható aspektusát vizsgáljuk. Ebben a dimenzióban a struktúrát azzal jellemezhetjük, hogy az emberek az őket közvetlenül körülvevő szűkebb közösséghez milyen intenzitású kapcsolatokkal kötődnek. Másként fogalmazva a primordiális kapcsolatok súlyát tekintjük magyarázó változónak. Ez elsősorban – de nem kizárólagosan –, a családszerkezet sajátosságaihoz kötődik. A társadalmi struktúra szóban forgó aspektusa alatt nem csupán a kötések erejének jelzését értjük. A kötelek intenzitásának egyes tartalmi vonatkozásait is figyelembe vesszük. Elsősorban a kapcsolatokkal együtt járó viselkedési szabályok általános elveire vagyunk kíváncsiak.

A családszerkezet illetve a közvetlen környezettel szembeni viselkedésre vonatkozó normák különböző módon befolyásolhatják a jóléti preferenciák mögött meghúzódó motivációs tényezők egyes aspektusait. Ahhoz, hogy erre vonatkozó hipotéziseinket megfogalmazhassuk, tisztáznunk kell a családhoz és közvetlen környezethez kapcsolódó morál néhány alapvető sajátosságát.

Az egyének közvetlen környezetükre vonatkozó preferenciáikban jelentős szerepet kap az altruista motiváció. Azonban minden valószínűség szerint ebben a körben is számos olyan társadalmi norma alakult ki, amelyek betartásakor nem (tisztán) altruista motivációkra támaszkodnak az egyének. Ugyanakkor az is valószínűsíthető, hogy ezek a társadalmi normák is építenek az altruista motiváció által implikált magatartási mintákra.

Az egyén környezetének javát szolgáló társas viselkedési formákra és az ezeket rögzítő szabályok által teremtett kötöttségekre a *szolidaritás* terminusával fogunk hivatkozni (Lindenberg, 1988, 1998b).¹¹¹ A fogalmat tágabban értelmezzük, mint a szóban forgó körben érvényesülő méltányossági elveket.¹¹² A fogalom bevezetését több tényező is indokolja. Az egyik, hogy vizsgálatunk szempontjából viszonylag kisebb jelentősége van annak, hogy milyen belső motiváció ösztönzi az egyéneket a családdal (közvetlen környezettel) kapcsolatos kötelezettségek teljesítésére. Ugyanakkor hangsúlyozottan fontos, hogy végeredményben milyen viselkedési szabályok érvényesülnek a kisközösségekben. Más szóval – szemben a jóléti preferenciák általunk vizsgált gyökereivel –, a szűk környezetre vonatkozó normákat tekintve nem elsősorban a motivációs háttér, hanem a viselkedési következmények érdekelnek minket.¹¹³ A szóban forgó terminus álláspontunk szerint

¹¹¹ A szolidáris cselekvés meghatározásához lásd: Lindenberg (1998b).

¹¹² A tárgyalás gördülékenysége érdekében néhol szinonimaként is használjuk a két fogalmat.

¹¹³ A motivációk eltérő szerepének egyik lényeges oka, hogy a kisközösségek számos olyan ösztönző mechanizmust (pl. "társadalmi szelektív ösztönző"-t) tudnak alkalmazni a közösségre káros egyéni önérdék-

alkalmas a mások érdekeit (is) szolgáló magatartási szabályok lényeges aspektusainak kifejezésére. A szolidaritás fogalma továbbá elméleti téziseink kifejtését is megkönnyíti, többek között azért, hogy illeszkedik a hivatkozott szakirodalom fogalmi keretéhez.

A nagytársadalomra vonatkozó méltányossági elvekhez hasonlóan elkülöníthetjük a kisközösségekben érvényesülő szolidaritás mértékének és sajátosságainak különböző aspektusait is.¹¹⁴ A III.3.2.2. alfejezetben ismertetett három dimenzió szétválasztása termékeny lehet a családi normák esetében is.¹¹⁵ Álláspontunk szerint a közvetlen környezetre vonatkozó szolidaritási normák esetében a három aspektus¹¹⁶ erősebben köthető empirikusan egymáshoz.

Lindenberg a szolidaritási normák két alaptípusát különítette el. *Erős szolidaritás*nak nevezte a kisközösségekben kialakuló szoros kötődések rendszerét, és *gyenge szolidaritás*nak a csoporthatárokat kevésbé értelmező morális kötelékeket.¹¹⁷ Tehát az erős szolidaritás a közvetlen társadalmi környezetével szembeni – egyebek mellett méltányossági elveket magában foglaló –, kötelezettségeket ró az egyénre (és tőlük várható segítséget is jelent együttal). A gyenge szolidaritás olyan – mindenekelőtt méltányossági elveken nyugvó –, szabályok rendszerét jelenti, amely az interakciók szélesebb körében alkalmazandó.

Lindenberg (1988) szerint meghatározható, hogy a személyközi interakciók jellege miképpen befolyásolja a közösségekben kialakuló erős- és gyenge szolidaritás formáit.

Az erős szolidaritás súlyának és sajátosságainak kialakulásában a közös fogyasztásnak van kiemelt jelentősége. Ennek során cselekvéseik intenzív koordinációjára kényszerülnek a közösség tagjai, ami gyakran döntési lehetőségeik jelentős korlátozásával járhat. A közös fogyasztás elsődleges (de nem kizárólagos) forrásai az anyagi szűkösség valamint a bizonytalanság, mely fogalmak természetesen éppúgy az összehasonlítás kontextusában értelmezhetők, mint a következményként kialakuló szolidaritási normák. Az élet minél több területén okoz problémát a nehézségek egyéni megoldása, és minél több, potenciális segítségkérő él az egyén társadalmi környezetében - minden egyéb változatlansága mellett –, annál erősebb a csoporton belüli szolidaritás (Lindenberg, 1988).

Az erős szolidaritás a gyengével szemben általában nagy hangsúlyt helyez a pillanatnyi önérdek visszaszorítására és a kölcsönös segítségnyújtásra, így elosztási elvei inkább

követés kordában tartására, amelyek nem állnak rendelkezésre a tanulmányunk fókuszpontjában álló (a nagytársadalom intézményeire vonatkozó) szavazási jellegű helyzetekben.

¹¹⁴ V.ö.: III.3.2.2. alfejezet.

¹¹⁵ Ugyanakkor látnunk kell, hogy e szolidaritási szabályok nem azonosíthatók teljes értékben a szűk környezetre vonatkozó méltányossági elvekkel: a morális megfontolások közül nem csupán a méltányossági elvek logikáját követik, hanem többnyire az altruizmusét is. Így a viszonzás esélye nélkül nyújtott segítség parancsa gyakrabban része az interakciókra vonatkozó szabályoknak.

¹¹⁶ a) szolidaritási normák súlya a tiszta önérdekhez képest, b) szükséglet-orientáltság szerepe, c) kirekesztő attitűd súlya.

¹¹⁷ A különböző nagyságú és struktúrájú csoportok tagjai között kialakuló kötődések jellegével foglalkozó kutatások kiemelik, hogy általában a közvetlen környezet, és különösen a közeli családtagok felé irányuló morális preferenciák nagyobb mértékben képesek ellensúlyozni az önérdek-követés motivációjának hatását, mint a nagyközösségek tagjaival szembeni morális viselkedést dominánsan szabályozó méltányossági elvek (Lindenberg, 1988; Binmore, 1998a). Ez indokolja az "erős" és a "gyenge" jelzők használatát.

egalitáriánusak mint meritokratikusak (Lindenberg, 1998b).¹¹⁸ Ugyanakkor az erős szolidaritás normái éles különbséget tesznek az egyént körülvevő szűkebb környezet és az idegenek között.

Az individualistább jellegű gyenge szolidaritási normák akkor kapnak nagyobb hangsúlyt, ha nincs egy olyan közösség az egyén környezetében, amelyre intenzív módon kénytelen támaszkodni szükségletei kielégítése során. A személyközi viszonyok koordinálását ekkor a szükséglet-orientáltság helyett nagyobb mértékben határozzák meg a hozzájárulás alapú elosztási elvek. Mindeközben a gyenge szolidaritáson alapuló normák kisebb mértékben tesznek különbséget "csoporton belüli" és azon kívüli személyek között.

A szolidaritás-típusok megjelenési formái közötti különbségek több szinten értelmezhetők.

- a) Összehasonlíthatunk társadalmakat (kultúrköröket, civilizációkat) abból a szempontból, hogy mekkora súllyal és milyen formában vesznek részt az egyes típusok az emberek közötti interakciók koordinálásában. A tanulmányunkban tárgyalt problémák szempontjából ezeknek a társadalmak közötti különbségeknek van jelentősége. Egyik alapfeltevésünk szerint a posztoszocialista társadalmakban fontos szerep jut a szolidaritás-normákat a jóléti preferenciákkal összekötő mechanizmusoknak. Mindazonáltal nem végzünk társadalmak közötti összehasonlítást.
- b) Emellett azonban ugyanúgy értelmezhetjük a szubkulturális különbségeket a társadalmakon belül. Az egyes régiók vagy településtípusok lakossága, valamint a különböző vallási- vagy etnikai csoportok tagjai egymástól érdemben eltérő interakciós normákat alakíthatnak ki. Ugyanígy, az egyéni osztályhelyzet is gyakorolhat hatást a méltányossági elvekre. E szubkulturális eltérések vizsgálata része kutatásunknak.
- c) A fenti, triviálisan adódó értelmezési szintek mellett feltételezzük egy harmadik létezését is. Hipotézisünk szerint egy adott szubkulturális kontextusban is találkozhatunk érdemben eltérő normarendszerekkel. Ez elsősorban az egyéni élethelyzet életciklus hatásából eredő sajátosságainak köszönhető. A gyermekvállalás éppúgy módosíthat a morális attitűdökön, mint a nyugdíjazás. Az ilyen típusú különbségeket szintén vizsgálni kívánjuk.¹¹⁹

¹¹⁸ Korábban utaltunk már rá, hogy az angol nyelvű szakirodalomban az *equality* vs. *equity* fogalompárt használják, amelyet technikai okok miatt nem tudunk teljes mértékben átvenni.

¹¹⁹ Természetesen a kisközösségi struktúrák és a hozzájuk köthető normarendszerek tartalmazhatnak olyan idioszinkratikus elemeket is, amelyek csak az egyes egyének és csoportok életútjának részletes megismerése révén lennének felfedezhetőek. Ezeket az elemeket empirikus vizsgálatainkban nem tudjuk tetten érni.

III.4.2. Társadalomszerkezet és jóléti preferenciák: a tézisek

III.4.2.1. A vizsgált összefüggések

A modern társadalmak komplex szerkezetének köszönhetően számos tényező befolyásolhatja a jóléti intézményekkel kapcsolatos attitűdöket. Ezek akár csak megközelítően teljes számbavétele is messze meghaladja tanulmányunk kereteit. A következőkben a lehetséges hatásmechanizmusoknak csak egy nagyon szűk csoportját tekintjük át. Azt vizsgáljuk, hogy a kisközösségi kötelékek néhány nagyon alapvető vonása miképpen befolyásolhatja a méltányossági elvek szerepét a jóléti állam egyes intézményeire vonatkozó preferenciákban.

Tanulmányunk egyik fő kérdése, hogy milyen kapcsolat létezhet a családi-rokoni közösségek társadalmi szerkezte és a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciák között. Az alábbiakban amellet szeretnénk érvelni, hogy a primordiális kapcsolatok intenzitása eltérő módon befolyásolhatja a méltányossági elvek különböző aspektusait. Nem lehet tehát általános érvénnyel kijelenteni a családi-rokonsági normák egyes sajátosságairól, hogy azok feltétlenül bizonyos jóléti intézmények támogatását valószínűsítik.

A kapitalista gazdálkodás sajátosságaival foglalkozó gazdaságszociológiai irodalomban klasszikus témának számít a családszerkezet és a családi normák piaci kooperációra gyakorolt hatásának tanulmányozása. Ezen belül éppen annak a kérdésnek szenteltek különösen sok figyelmet, hogy a családstruktúra miképpen befolyásolja a családok határait átlépő gazdasági tranzakciók morális alapjait.¹²⁰

Meggyőződésünk, hogy a gazdasági interakciók kapcsán felvetett kérdések és a megoldásukra javasolt magyarázó-sémák segíthetnek annak megválaszolásában, hogy van-e, és ha igen milyen mechanizmusok révén érvényesül a szűkebb közösségek szerkezetének jóléti preferenciákra gyakorolt hatása.

Nehéz egyértelmű választ adni arra, hogy a szolidaritás milyen kapcsolatban áll a jóléti preferenciákhoz kötődő méltányossági elvek azon dimenziójával, amely a motivációk közötti súlyuk alapján különbözteti meg őket. Szeretnénk kerülni az ad hoc érvelésre épülő spekulációt ezért ezzel a dimenzióval nem foglalkozunk részletesebben. Mindazonáltal nem zárjuk ki, hogy megfelelő modellek építése révén jobban átláthatjuk majd a szóban forgó kapcsolat szerkezetét.

Az elméleti kutatások álláspontja szerint a jóléti intézményekre vonatkozó méltányossági elvekben szereplő jogosultságok és kötelezettségek jellegzetességei részben az egyén közvetlen környezetében érvényesülő szolidaritási normák sajátosságait tükrözik vissza (Lindenberg, 1988; Binmore, 1998a). Amennyiben egy kisebb csoportban gyakran és sokféle helyzetben kényszerülnek arra, hogy egymás segítségére siessenek, akkor e kicsi csoport tagjai hajlamosabbak úgy gondolni, hogy a nagytársadalom problémáit is nagyobb mértékű újraelosztással és bőkezűbb szociálpolitikával szükséges megoldani (Binmore, 1998a). Az alábbiakban amellet szeretnénk érvelni, hogy ez a tézis finomításra szorul.

Hipotézisünk szerint a méltányossági elvek szempontjából releváns csoport nagysága, illetve egy adott csoport morális megfontolásokban betöltött szerepe éppen a fentivel ellentétes kapcsolatban van az erős szolidaritás jellegzetességeivel. Ez azt jelenti, hogy a szorosabb és

¹²⁰ Lásd pl.: Weber (1979).

intenzívebb családi-rokonsági kötelékek csökkentik annak esélyét, hogy idegenek érdekeit is szem előtt tartja a jóléti rendszerről véleményt nyilvánító állampolgár. A feltételezés mögött álló mechanizmus és bizonyos következményeinek a vizsgálata a gazdaságszociológia klasszikus kutatási témái közé tartozik. A gazdaságszociológia érdeklődésének homlokterében az áll, hogy miként hat a gazdasági kooperációra a kiscsoporton belüli erős szolidaritás. A klasszikus és kortárs munkák következtetése egyaránt az, hogy az erős családon belüli kötöttségek aláássák a rokonság határait átvágó tranzakciók sikerességét, mivel csökkentik a morális kötöttségeket és abizalmat a (potenciális) üzletfelek között (*Weber*, 1979; *Lindenberg*, 1988, 1998b). A bizalom csökkenése részben annak az eredménye, hogy a különböző családokhoz kötődő üzletfelek kevés információval rendelkeznek egymásról. Azonban emellett szerepet játszik az is, hogy a kiscsoportokban érvényesülő normák gyakran konfliktusban vannak a csoporton kívüliek iránti lojalitás elveivel. Ha ez így van, akkor feltevéseink szerint a csoporton belül- illetve kívül érvényesülő szolidaritás között felvázolt negatív kapcsolat nem csupán gazdasági interakciókra érvényes, hanem a jóléti preferenciákról alkotott véleményekre is. Az elosztásra vonatkozó méltányossági elvek sajátosságainak kialakulásával kapcsolatban hasonló hipotézist fogalmazott meg, és tesztelt nemzetközi alku-kísérletekkel *Henrich és szerzőtársai* (2001). Tanulmányunkban absztrakt elosztási elvek helyett a konkrét jóléti preferenciák szintjén kívánjuk vizsgálni a primordiális kapcsolatok intenzitásának méltányossági normákra gyakorolt hatását.

III.4.2.2. A feltételezett hatásmechanizmusok

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy miképpen befolyásolják a társadalmi struktúra egyes sajátosságai a méltányossági elveket a korábban említett két dimenzióban: a szükséglet-orientáltság vs. teljesítmény-orientáltság valamint a kirekesztés vs. befogadás kérdésében.

A közvetlen környezettel fenntartott intenzív kapcsolatrendszer növeli annak esélyét, hogy az egyén személyes viszonyrendszerére vonatkozóan kialakuló méltányossági elvek nagyobb hangsúlyt helyeznek a szükségletekre és általában az egyenlőségre (*Lindenberg*, 1998b). Azaz kisebb szerepe van a hozzájárulásnak abban, hogy kinek mekkora rész juthat az elosztható javakból. Ez következik mindabból, amit korábban elmondtunk a társadalmi struktúrák és a szolidaritásformák kapcsolatáról. Korábban ismertettük azt a feltevést is, miszerint ezek a személyes kapcsolatrendszerre vonatkozó elvek tükröződnek a széles társadalomra vonatkozó megfontolásokban is.

Az erős szolidaritás dominanciája ugyanakkor azt is jelenti, hogy a szűk környezeten kívül álló személyek kevésbé fontos szerepet töltenek be a morális elvekben. Azaz kevésbé erős a morális nyomás arra vonatkozóan, hogy az idegenekkel szemben is méltányosan viselkedjen a cselekvő. Csoporton kívüliek és belüliek felé irányuló morális kötelezettségek konfliktusa esetén ilyenkor nagyobb előnyt élvez a szűk környezet, mint abban az esetben, amikor a gyenge szolidaritás normái dominálnak.¹²¹ A méltányossági elvek az erős kohézióval

¹²¹ Ilyen dilemma lehet például, amikor a cselekvőnek döntést kell hoznia arról, hogy becsületesen befizeti-e adókötelezettségét, vagy azt visszatartva szegény rokonán segít-e a megtakarított összeggel. Ha az adott közegben az erős szolidaritás normái dominálnak, akkor nagyobb az esélye annak, hogy a szegény rokon felé irányuló kötelezettség élvez elsőbbséget.

rendelkező közösségekben nagyobb eséllyel mutatnak kirekesztő jelleget. Evvel a dimenzióval kapcsolatban szintén feltételezzük, hogy a személyes interakciókra vonatkozó elvek mintái megjelennek a jóléti társadalom kialakításával kapcsolatos preferenciákban is.

A kirekesztésnek több fokozata lehetséges, mivel a saját csoporton kívüliek is több kategóriába sorolhatók. Ez a többfokozatú kategorizálás szerepet kap a jóléti preferenciákban.¹²² Bizonyos kérdésekben az a lényeg, hogy mi a viszony a szűk környezet és a többiek között. Más esetekben az idegenek között is marginálisnak tekinthető rétegekhez való viszony kap nagyobb hangsúlyt.

Az eddigiekben összefoglalt ismereteink alapján megfogalmazhatjuk tanulmányunk motivációs gyökerekkel foglalkozó részének legfőbb téziseit. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a kisközösségek kapcsolatrendszerének kohéziója miképpen befolyásolja a különböző jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciákat.

Az elméleti eredmények feldolgozásán nyugvó előfeltevésünk a következőképp összegezhető:

1. Előfeltevés

Az erős kisközösségi kötelékek nyomán kialakuló egalitáriánus preferenciák következményeként az egyének nagyobb eséllyel támogatják általában a jóléti célú újraelosztás kiterjesztését. Ugyanakkor az erős belső kohézió nyomán megerősödő kirekesztés csökkenti annak esélyét, hogy az állampolgárok a társadalmi értelemben távolinak tekinthető csoportok támogatását legitimnek tekinték.

Az 1. Előfeltevés nyomán megfogalmazhatjuk tanulmányunk egyik alapvető empirikus hipotézisét. Gondolatmenetünket az 1. Ábrán bemutatott egyszerű séma illusztrálja.

1. Hipotézis

A kisközösségi kohézió mértéke egymással ellentétes irányú hatást fejt ki a jóléti preferenciákat befolyásoló méltányossági elvek két dimenziójában. Nem határozható meg egyértelműen az elmélet szintjén, hogy egy adott jóléti intézmény esetében milyen irányú a két hatásmechanizmus eredője.

¹²² Vö.: Brown és Crompton (2000).

1. Ábra. A társadalmi struktúra egyes sajátosságai és a jóléti preferenciák között feltételezett kapcsolatok általános sémája

Megjegyzés: A nyilak mellett található előjelek összeszorzásával adódik a mikroközösségek belső kapcsolatainak erőssége és a jóléti újraelosztás között feltételezett kapcsolat. Látható, hogy ez a méltányossági elvek egyik dimenzióján keresztül érvényesülő hatás esetében pozitív, míg a másik esetben negatív.

Nem állítható tehát, hogy az erős szolidaritás dominanciájával jellemezhető közösségek a jóléti újraelosztás minden elemének lelkes támogatói lesznek. Az eddig megfogalmazott, meglehetősen általános tételek nem alkalmasak a jóléti preferenciák minden területét átfogó predikciók kidolgozására.

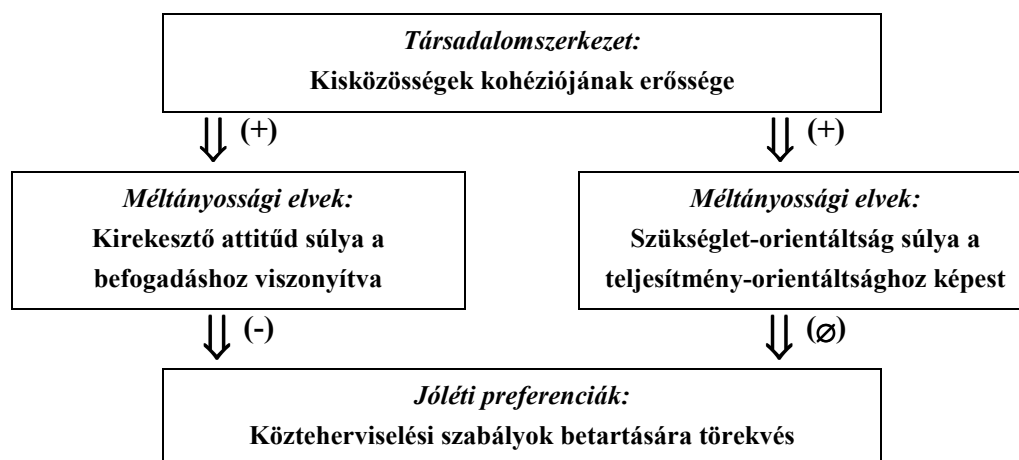
A megfogalmazott elméleti feltevés egy további empirikus hipotézist implikál.

2. Hipotézis

A kisközösségi kohézió jóléti preferenciákra gyakorolt hatása abban az esetben jelezhető előre, ha az állampolgárok elé kerülő alternatívák csak a méltányossági elvek egyik dimenziójában különböznek érdemben, vagy csak az egyik dimenzióban világos egyértelműen a lehetőségek közötti eltérés jellege.

Feltételezésünk szerint ide tartozhatnak a közteherviselés szabályainak betartására vonatkozó morális megfontolások. Feltételezhető, hogy ebben a kérdésben – közvetlen módon –, kevésbé jelennek meg az elosztás sajátosságainak tartalmi dilemmái, és elsősorban a hozzájárulás szabályának betartása vagy be nem tartása közötti dichotóm választás értelmezhető. A kirekesztés dimenziója azonban fontos szerepet kap. A kérdés ugyanis az, hogy az egyén milyen mértékben érzi problémásnak a potyautazást. (A 2. Ábra szemlélteti közteherviselésre vonatkozó feltevésünket.)

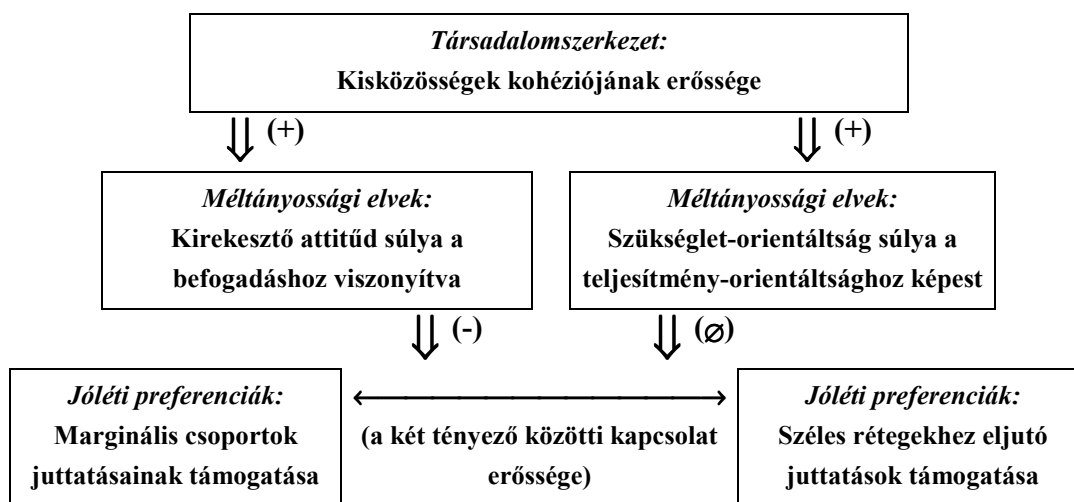
2. Ábra. A társadalmi struktúra egyes sajátosságai és a közteherviselési szabályok betartására vonatkozó preferenciák között feltételezett kapcsolatok általános sémája

Megjegyzés: A nyilak mellett található előjelek összeszorzásával adódik a mikroközösségek belső kapcsolatainak erőssége és az adócsalás megítélése között feltételezett kapcsolat. Látható, hogy ez a méltányossági elvek egyik dimenzióján keresztül érvényesülő hatás esetében negatív, a másik esetben ellenben zérus (nemlétezőnek tekintjük a szükséglet-orientáltság és az adócsalás megítélése közötti kapcsolatot).

Elvileg konstruálható olyan kérdés, amely az újraelosztásra oly módon kérdez rá, hogy elmossa annak jelentőségét, hogy kinek és milyen címen jut a közpénzekből. A konkrétság hiánya azonban bizonytalanná teszi a válaszok értelmezését, hiszen nem tudni, pontosan mire gondolhatott az újraelosztást támogató vagy ellenző állampolgár.

3. Ábra. A társadalmi struktúra egyes sajátosságai és a jóléti preferenciák szerkezete között feltételezett kapcsolatok általános sémája

Megjegyzés: A nyilak mellett található előjelek összeszorzásával adódik a mikroközösségi kohézió erősségének hatása a két kérdésben elfoglalt vélemény közötti kapcsolat erősségére. Látható, hogy ez a méltányossági elvek egyik dimenzióján keresztül érvényesülő hatás esetében negatív, a másik esetben ellenben zérus (nemlétezőnek tekintjük a szükséglet-orientáltság vélemények közötti kapcsolatra gyakorolt hatását).

Feltételezéseink szerint van másik lehetőség is az előrejelzésre: több jóléti intézmény (intézkedés) együttes vizsgálata. Nehéz olyan területet találni, ahol csak a méltányossági elvek egyik aspektusa játszik szerepet a fentiekben említett kettő közül. Könnyebb viszont olyan intézkedéseket egymás mellé tenni, amelyek csak az egyik dimenzióban mutatnak látványos eltérést. Példának okáért nehéz meghatározni, hogy egy, a társadalom széles rétegeit érintő intézmény támogatásában milyen szerepet játszik az erős- és gyenge szolidaritás. Ugyanez igaz bizonyos marginális csoportokat célzó szociális juttatásokra. Ugyanakkor a két intézmény közötti eltérés egydimenziós jellege egyértelművé teheti relatív preferáltságuk társadalmi meghatározottságát. Ezen az összefüggésen alapul a 3. Hipotézisünk, melynek logikáját a 3. Ábra mutatja.

3. Hipotézis

Amennyiben két jóléti intézmény hasonló jogosultsági logikán alapul, de egymástól jelentősen eltérő a juttatások kedvezményezettjeinek köre, akkor az erős szolidaritás elvei által jobban befolyásolt állampolgárok érzékenyebbek a két intézmény juttatásaiban részesülő csoportok eltérésére. Azaz nagyobb az esélye annak, hogy míg a döntéseiket befolyásoló tényezők eredőjeként támogatnak egy, a társadalom szélesebb rétegeit érintő intézményt, addig a hasonló jellegű, de marginális csoportokat célzó juttatásokat elutasítják.

III.5. Az alternatívák észlelése és a preferenciák mérése: A módszertani problémák

III.5.1. A problémák

III.5.1.1. Státus quo torzítás

A jóléti intézményekkel kapcsolatos preferenciák policy szempontokból történő értékelését több tényező is nehezíti. Az állampolgárok egyes jóléti programokkal illetve intézményekkel összefüggő véleményét jelentősen befolyásolják a fennálló intézményrendszer sajátosságai, illetve a jelenlegitől eltérő alternatívák viszonya a státus quo-hoz. Ez azt is jelenti, hogy egyes intézkedések ex ante és ex post megítélése akkor is tendenciózusan eltérhet, ha a következményekkel kapcsolatos várakozások helyesnek bizonyultak. A szakirodalom státus quo torzításnak hívja a változásokkal szembeni ellenállás mögött meghúzódó jelenségeket. További problémát jelent az állampolgári vélemények értékelése során, hogy sokan hiányos vagy téves ismeretek birtokában nyilvánítják ki preferenciáikat. Egyes vélekedések szerint a közvélemény-kutatások során válaszoló emberek egy részének nincs kialakult elvi álláspontja sem, melynek alapján következetesen értékelhetné a rendelkezésére álló információkat. Az alábbiakban először a státus quo kedveléséből és a korlátozott informáltságból eredő problémákat tekintjük át.

Az a jelenség, hogy az emberek politikai döntéseik során – az egyéb tényezők azonos értékelése mellett –, a meglévő állapotot részesítik előnyben, sokszor a korlátozott informáltsággal függ össze. Azonban nem csak ebből vezethető le a státus quo torzítás, ezért az információs problémáktól elkülönítve tárgyaljuk.

Különbséget kell tenni a torzítás mikro- és makroszintje között. Előfordulhat, hogy a preferenciák aggregálási mechanizmusának következtében jön létre státus quo hatás még akkor is, ha egyéni szinten a döntések nem pártolják tendenciózusan a jelenlegi állapotot (*Fernandez és Rodrik, 1991*). A torzítás alapja ekkor a bizonytalanság mellett a többség számára a vártnál kedvezőtlenebb változások korrigálásának a lehetősége, ami fordított irányban nem lehetséges. Jól működő demokráciákban az státus quo torzítás egyik kézenfekvő magyarázata lehet az is, hogy az aktuális intézményi megoldások viszonylag jól tükrözik az állampolgári preferenciákat (*Hansen, 1998: 527-8.*). Ez esetben sincs szó arról, hogy a változással szembeni attitűdök kedveznének a meglévő intézményi megoldásoknak.

Egyéni szinten a változásokkal szembeni averzió egyik lehetséges magyarázata a ki nem próbált alternatívákkal szükségképpen együtt járó bizonytalanságban és az emberek többségére jellemző kockázatkerülésben rejlik. A jelenlegi intézményi megoldások következményei vagy ismertek a választó előtt, vagy kisebb-nagyobb költséggel elég pontos információkat szerezhet róluk. Az alternatívák hatásaira vonatkozóan azonban a legjobb szakértők is csak becslésekkel rendelkezhetnek.

A hasznosságfüggvényre vonatkozó bizonyos feltevések mellett teljes bizonyosság esetén is kimutatható státus quo hatás. *Kahneman és Tversky (1979)* pszichológiai elméletekre és laboratóriumi vizsgálataikra alapozva a hagyományos közgazdasági hasznosságmodell

módosítását javasolták. Az általuk kifejlesztett kilátáselmélet egyik lényeges eleme a veszteségekkel szembeni averzió, egy másik fontos sajátossága pedig a referenciapontok szerepe.¹²³ Modelljükben a döntéshozó nem jellemezhető egy vagyon-hasznosság függvénnyel. Annak formája mindig a kiinduló állapottól függ. A kiinduló állapothoz képest veszteségnek számító tartományokban a függvény érzékenyebb a változásokra (meredekebb a görbe lejtése), a nyereségek tartományában pedig enyhébb lejtésű a görbe. Amennyiben a felmerülő alternatívák több sajátossággal jellemezhetők, és a jelenlegi helyzethez képes változást hozó javaslatok bizonyos területeken javulást, máshol rosszabb helyzetet eredményeznek, a romlást eredményező tényezők nagyobb súllyal esnek latba, mintha ugyanezen tényezők tekintetében javulást jelentene a változtatás (*Quattrone és Tversky*, 1988: 725.).¹²⁴ *Quattrone és Tversky* (1988) kísérletekkel igazolták a státus quo hatásra vonatkozó feltevéseiket, de valós politikai döntési helyzetekre is illeszthető a modell – intuitíve mindenképpen. A fent vázolt mechanizmusok tehát ahhoz vezethetnek, hogy a szavazók A állapotban elutasítják B javaslat megvalósítását, miközben ha B állapotban lennének, esetleg nem kívánnák A állapot bevezetését.

III.5.1.2. Az informáltság hatása

Az állam által nyújtott szolgáltatásokkal kapcsolatos politika meghatározásakor komoly problémát jelenthet az azt értékelő állampolgárok informáltságának értékelése. Abban a kutatók egyetértenek, hogy jelentős különbségek lehetnek a jól informált és a kevésbé tájékozott szavazók viselkedése mögött (*Althaus*, 1998: 549.; *Shapiro és Smith*, 1985: 567.). A demokratikus intézmények kritikái éppen a szavazók informátlanságból és nem konzisztens preferenciarendezéséből indulnak ki (*Campbell és szerzőtársai*, 1960; *Hansen*, 1998). A tájékoztatlanságra építő érvelés alapján nem lehet társadalompolitikát építeni a következményekkel tisztában nem lévő, konzisztens preferenciákat kifejezni nem képes közvéleményre.

A jóléti intézményekkel és általában az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciákkal foglalkozó irodalomban régóta tárgyalják a következetes preferenciák kérdését. Egyes kutatók feltevése szerint az állampolgárok hisznek az ingyenebéd lehetőségében, és ha megkérdezik őket, akkor a magasabb ellátás mellett szavaznak, ugyanakkor a szükséges adózási következményeket nem kívánják vállalni (*Modigliani és Modigliani*, 1987).¹²⁵ A modern jóléti államokban végzett közvélemény-kutatások többnyire valóban azt mutatták, hogy sok költségvetési tétel esetében támogatja többség a kiadások növelését, ugyanakkor rendkívül nagy az ellenállás az adók párhuzamos növelésével szemben (*Hansen*, 1998: 515.; *Sanders*,

¹²³ A hasznosságfüggvény harmadik lényeges tulajdonsága annak alakja. A veszteségek tartományában konvex (kockázatkedvelő magatartásra utaló), a nyereségek tartományában pedig konkáv (kockázatkerülést jelző) a függvény alakja.

¹²⁴ Legyen adott két alternatíva, x és y , melyek két sajátossággal jellemezhetők: $x(x_1, x_2)$, $y(y_1, y_2)$. Az egyik szempontból az x , a másiktól pedig az y a kedvezőbb a döntéshozó számára, azaz: $x_1 \succ y_1$, de $x_2 \prec y_2$. A kilátáselmélet feltevései szerint, ha x kiindulóállapotban az egyén közömbös a két alternatíva választását illetően, akkor y kiinduló állapotban a meglévő helyzetet preferálja.

¹²⁵ A fiskális illúziók problémakörének magyar nyelvű elemzéséhez lásd: *Csontos* (1995).

1988: 312.). A fiskális illúzióknak elnevezett jelenség mögött nem feltétlenül az egyének immanens irracionális áll. Vannak, akik a politikai elit és a szakértők felelősségét hangsúlyozzák bizonyos irreális várakozások kialakításában (*Modigliani és Modigliani*, 1987: 473.).

A közvélemény látszólagos "irracionális" mögött sok esetben a kutatási módszerek és az értelmezés elégtelensége áll. Egyrészt a kérdezés során sokszor nem próbálják tisztázni az átváltások kérdését, másrészt az értékeléskor is gyakran elfelejtik ellenőrizni az egyéni döntések konzisztenciáját (*Hansen*, 1998: 515.). Előfordulhat, hogy az emberek sok területen kívánják növelni a kiadásokat, de ugyanakkor más területekről szeretnék rá pénzt, és ezért nem tartják szükségesnek az adóemelését (*Sander*, 1988: 312.). Azok a vizsgálatok, melyek a fenti megfontolások figyelembevételével elemezték az állampolgárok preferenciáinak konzisztenciáját, azt találták, hogy csak a lakosság egy kis részére jellemző az irracionális véleményalkotás, és a többség nem vádolható az ingyenebéd iránti igénnyel (*Hansen*, 1998:515-7.; *Sanders*, 1988: 314-5.; *Taylor-Gooby*, 1985: 43-4.; *Welch*, 1985: 314-5.).

Az inkonzisztens preferenciák létezése mellett érvelők számára azonban nem feltétlenül meggyőzőek azok az eredmények, melyek egy-egy közvéleménykutatáson belül mutatják ki a következetes válaszadást. Egyes vélekedések szerint előfordulhat, hogy a határozott preferenciával nem rendelkező megkérdezett a kérdezési szituáció elvárásainak megfelelően ad többé-kevésbé következetes válaszokat, mintegy "félrevezetve" a vizsgálatok eredményeinek értékelőit. Egy kevésbé pesszimista megközelítés szerint a válaszok létező attitűdökön alapulnak, azonban ezen vélemények egymásnak sokszor ellentmondó megfontolások figyelembevétele és súlyozása után alakulnak ki. *Zaller és Feldman* (1992) kérdőív-válaszadási modelljében a vélemények kialakulása egy folyamat, melyet befolyásol, hogy milyen megfontolások számbavételére nyílik lehetősége a kérdezettnek. A kérdezési szituációban rendelkezésre álló rövid idő és a kérdésfeltevés módjának eredményeképp az attitűdök szempontjából fontos megfontolások erősen szelektív mintája alapján dönt a válaszadó. Már a kérdés megszövegezése is befolyásolja a döntéshozatalra álló érveket (*Shapiro és Smith*, 1985: 567.). A jóléti programokkal kapcsolatos véleményekről végzett vizsgálatokból kiderült, hogy például az Egyesült Államokban a "szegényeknek" [poor] nyújtott segélyek jóval nagyobb támogatást élveztek, mint a "jóléti" [welfare] segélyek, miközben a két terminus a különböző kutatásokban (a kutatók szándéka szerint) rendszerint ugyanazt jelenti (*Smith*, 1987a: 77, 82.). A kérdőív válaszadási modell szerint annál nagyobb a bizonytalanság és esetlegesség a válaszokban, minél távolabb van a feltett kérdés a hétköznapi életben megfontolás tárgyává tett problémáktól, illetve minél ellentmondásosabbak az adott kérdéssel kapcsolatban lévő megfontolások (*Zaller és Feldman*, 1992: 608.). A kérdőívekben a szóban forgó kérdést megelőző témák értelemszerűen befolyásolják, hogy milyen megfontolások jutnak a válaszadó eszébe. Az "Állam és polgárai II." című kutatás keretében végzett felmérésünk eredményeiből kiderült például, hogy akiket közvetlenül azután kérdeztünk meg különböző költségvetési tételek növeléséről, hogy saját egészségi állapotukról beszámoltak, azok nagyobb arányban támogatták az egészségügyi kiadások növelését. Más kérdéseknél azonban várakozásaink ellenére sem hatott a válaszokra a korábbi kérdésekbe rejtett információ (*Medgyesi*, 1999). Az egyes emberek között ugyanakkor nagy különbségek lehetnek kognitív kapacitás és előzetes érdeklődés

szempontjából. A politikai témák iránt érdeklődő, jól informált válaszadóktól jobban értelmezhető válaszokat várhatunk (*Zaller és Feldman*, 1992: 608.).¹²⁶

Amennyiben feltesszük, hogy az állampolgárok nagy hatékonysággal tudják számbavenni a problémák szempontjából fontos értékelési szempontokat, a válaszok nagyobb konzisztenciájára számíthatunk. Számos kutató szerint azonban ez nem jelenti azt, hogy egyértelmű és egyszerű a közvélemény jóléti intézményekkel kapcsolatos preferenciáinak értékelése. A hiányos információkon alapuló vélemények nem feltétlenül tükrözik a válaszadók érdekeinek megfelelő álláspontokat. Lehetséges, hogy további ismeretek birtokában sok állampolgár megváltoztatná véleményét például egyes jóléti programokkal kapcsolatban. Bizonyos vélemények szerint a tájékoztatatlanságból adódó egyéni "hibák" aggregát szinten eltűnnek (*Althaus*, 1998: 546.). Ez azonban csak akkor igaz, ha nem szisztematikusan térnek el a tájékozott és nem tájékozott emberek álláspontjai. Ráadásul azt is feltételeznünk kell, hogy a különböző érdekekkel/értékekkel rendelkező társadalmi csoportok tagjai átlagosan egyforma mértékben informáltak. *Althaus* (1998:545.) hívja fel a figyelmet arra, hogy ez a feltevés többnyire nem teljesül. A tájékozottabb rétegek státusa és értékrendszere jelentősen különbözik a kevésbé informáltabb társadalmi csoportokétól. Ez az érdekek torzított reprezentálásához vezethet. Mindazonáltal a kevésbé tájékozott szavazók döntésük meghozatalakor felhasználhatják több ismerettel rendelkező ismerőseik információit. Egy Amerikában végzett elemzés eredményei szerint azok a kevésbé tájékozott szavazók, akik felhasználták a tájékozottabb emberek véleményét, ugyanúgy voksoltak egy bonyolult kérdésekről rendezett népszavazáson, mint az azonos státuszú, de tájékozottabb társaik (*Lupia*, 1994: 67.).¹²⁷ Vannak, akik vitatják ezen eredmények általános érvényességét. *Althaus* (1998) külön eljárást ismertet a "teljes informáltság" melletti szavazatok szimulálására.

Akár optimista, akár pesszimista álláspontot foglalunk el a közszolgáltatásokkal kapcsolatos állampolgári preferenciák értelmezhetőségének tekintetében, a kérdőívek gyengébb vagy erősebb befolyásoló hatásával számolnunk kell. A jóléti rendszerrel kapcsolatos vélemények vizsgálatakor tehát különös hangsúlyt kell helyezni a kérdezés módszertanára. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos alapvető ismereteket foglaljuk össze.

III.5.2. Az észlelési problémák kezelése

III.5.2.1. Nem piaci javak értékelésének módszerei

Az állampolgárok preferenciáinak megismerésének céljából triviális megoldásnak tűnik egyszerű közvélemény-kutatás révén információhoz jutni. A tapasztalatok azonban azt

¹²⁶ A kérdezés során mérhető informáltság döntési konzisztenciára gyakorolt hatása tekintetében létezik szkeptikusabb álláspont is. Egyesek szerint az ismeretekre vonatkozó kérdések csak az aktív memóriát tesztelik, és nem a döntések során valamilyen formában szerepet játszó tudás mennyiségét (*Althaus*, 1998, 546.).

¹²⁷ Az informáltság és a politikai preferenciák hazai vizsgálatához lásd: *Tóka* (2000)

mutatják, hogy más területeken alkalmas kérdezési formák nem feltétlenül alkalmazhatók olyan, állam által nyújtott szolgáltatásokkal kapcsolatos igények mérésére, mint amilyen az egészségügyi ellátás. Különösképpen ez a helyzet akkor, ha a szolgáltatás közjószág tulajdonságokkal is rendelkezik.

A contingent valuation (továbbiakban feltételes értékelés vagy CV) módszerét használják közjavak, állam által kínált javak vagy egyéb, piacon általában nem elérhető jóságok értékelésére. Az eljárás elsősorban a környezet-gazdaságtanban terjedt el, a természeti környezet számszerű értékelésére szolgál. A feltételes értékelés módszere nem az egyedüli eljárás közjavak vagy állam által szolgáltatott javak reprezentatív mintákon alapuló értékelésére. Több, vele rokon metódus létezik még. A főbb módszerek – a teljesség igénye nélkül –, a következők¹²⁸:

- Feltételes értékelés.
- Contingent ranking.
- Allokációs játék.
- Allokációs játék adó visszatérítéssel.
- Többet-kevesebbet költsenek kérdés.
- Conjoint analysis.

A feltételes értékelés módszere többféle kérdezési technikával valósítható meg.

- Nyitott kérdés. A kérdezettnek minden "segítség" nélkül kell választ adnia arra, hogy mekkora az a legnagyobb összeg, amennyit fizetne a szóban forgó jószágért (illetve mekkora az a legkisebb összeg, amelyért lemondana róla).
- Nyitott kérdés kérdezési kártyával. A kérdezett segítségével egy lapot kap, melyen különböző összegek vannak feltüntetve, de választhat azoktól eltérő összeget is.
- Nyitott kérdés kérdezési kártyával és segítő információval. A válaszadó nem csupán összegeket kap segítségével a válaszlapon, hanem egy olyan összeget is mutatnak neki, amelyet a hozzá hasonló anyagi helyzetű emberek szoktak fizetni az adott jószágért.
- Zárt kérdés intervallumos listával. A kérdezett kártyát kap, melyen különböző pénzösszeg-intervallumok vannak feltüntetve. Azt kell megmondania, hogy melyik intervallumba tartozik a számára még megfelelő összeg. látható, hogy ez igen hasonló az előző eljárásokhoz.
- Licitálás. Egy nagyon alacsony összeget mutatnak a kérdezettnek. Azt kell eldöntenie, hogy ennyiért kellene-e a dolog. Ha kell, akkor továbbkérdetik, egyre magasabb összegért kínálva a jószágot, egészen addig, amíg azt nem mondja, hogy nem kell. A licitálás folyhat fordított irányban is, azaz először egy magas összeget kínálnak "árként", és utána addig kérdezik, amíg igennel nem felel az ajánlatra.
- Zárt kérdés egy felkínált összeggel, továbbkérdéssel. A kérdezett egy (nem extrém) felkínált összegről nyilatkozik, majd válasza függvényében egy alacsonyabbat vagy magasabbat mutatnak neki. A kérdés esetleg kettőnél több lépésben is folytatódhat.

¹²⁸ Bővebb áttekintést lásd: *Mitchell és Carson* (1989).

- Zárt kérdés egy felkínált összeggel. A kérdezett csak egy felkínált összegről nyilatkozik. Ha a kutatók becsülni kívánják a vizsgált pénzben kifejezett értékét a közösség számára, elengedhetetlen számos alminta létrehozása. Minden ilyen alcsoportot más és más összegről kérdezik.

A *contingent ranking* eljárás esetén a kérdezett feladata az alternatívák rangsorolása. Ebben az esetben már nem feltétlenül vizsgálnak fizetési hajlandóságot, bár az egyes lehetőségek költségvonzata általában figyelembe vett tényező. Többféle program illetve jószág viszonyát kell a kérdezettnek megállapítania. A rangsorolás végezhető párosával (pl. egy alapállapot összevetése lehetséges módosításokkal), de lehet teljes is. Ezen kívül egyéb, értékutatásból ismert technikák is elképzelhetők (pl. válassza ki a szimpatikusabbakat és a nem vonzókat, aztán a csoportokon belül jelölje meg a legjobb/legrosszabb hármat stb.).

Az *allokációs játék* során a kérdezettnek különféle javak között kell elosztania mondjuk 100 egységnyi pénzt. Többnyire az állam nagyobb szolgáltatási csomagjait sorolják fel a kutatók (oktatás, egészségügy, honvédelem stb.). Néha kiindulásként megadják a valóságban tapasztalható költség arányokat.

A *conjoint analysis* eljárásánál egy típusú jószág különböző megvalósítási lehetőségeit mutatják be. Kiválasztanak 3-6 dimenziót, melyekben nagyon röviden – többnyire tömondatokkal, jelzőkkel –, jellemzik az adott alternatívát. A kérdezett általában válaszlapon látja egyben az egyes alternatívák jellemzőit, így könnyebb az összevetés. A jószág ára többnyire az egyik dimenzió. Az elvileg lehetséges – sokszor több száz –, alternatívákból csak egy-két tucatot mutatnak be. Olyanokat, hogy a válaszadónak átváltásokat kelljen mérlegelnie.

A kérdezés módja még sok egyéb szempont szerint változhat. Ebből kettőt emelünk ki. Az egyik a kérdezéskor feltételezett helyzet.

- A kérdezés szimulálhat piaci szituációt. Ekkor, mint "fogyasztóhoz" fordulnak a kérdezetthez. Azt kérdezik tőle, hogyha piacon megvehetné az adott jószágot mennyit fizetne érte (ha X összegért kínálnák, megvásárolná-e).

- A kérdezés imitálhat politikai döntéshozatalt. Ez esetben a kérdezett, mint állampolgár "szavaz" egy program megvalósításáról – és annak adókövetkezményeiről.

A másik szempont a kiinduló helyzetben érvényes tulajdonjogokról szól.

- A kérdezettet kérhetik arra, hogy egy jószág létrehozásáért általa maximálisan fizetendő összeget határozza meg (WTP). Az eddigiekben mi is ilyen módon foglalkoztunk az ismertetésben.

- A kérdezettet megkérhetik arra, hogy azt mondja meg: mennyiért mondana le egy adott jószágról (WTA).

III.5.2.2. A módszer alkalmazási nehézségei

Bár a CV típusú elemzések lehetőségét fél évszázada vetették fel először, a témával kapcsolatos módszertani irodalom (és talán az empirikus elemzések) többsége az utóbbi egy-másfél évtizedben született. Nincs általános konszenzus a módszer használhatóságának

megítélésében.¹²⁹ A CV-t hasznosnak tartó szakemberek között sincs egyetértés a technikai részleteket tekintve. A többnyire még lezáratlan módszertani viták általában környezetgazdasági elemzésekhez kapcsolódnak, és a metodikai következtetések alkalmazhatósága egészségügyi elemzésekre nem mindig egyértelmű. Az egészségügy CV típusú vizsgálatának sajátos problémáit pedig még nagyon kevesen vizsgálták.¹³⁰

Az egyik legtöbbször említett probléma az ún. beágyazódás jelensége. *Kahnemann és Knetsch* (1992) azt tapasztalták, hogy az általuk vizsgált közösség ugyanannyira értékelt egy jószágot, mint egy másik, az előzőnek részét képező javat. A kérdésről élénk vita folyik. A szerzőpáros úgy véli, hogy a kérdezettnek közvetlenül az adás ténye fontos, nem a belőle élvezhető haszon. A vizsgált jószág élvezésének hasznát nem lehet mérni közvélemény-kutatás alapján. Mások pontos kérdezéssel kiküszöbölhetőnek gondolják az ún. beágyazódás problémáját (*Smith*, 1992, 1996).

A nyitott kérdések némelyek szerint a valós élettől idegen szituációba "kényszerítik" a kérdezettet, akinek nehéz jól értékelhető (nem teljesen véletlenszerű, vagy félreértésen alapuló) választ adnia. A CV módszertanával foglalkozók általában elfogadják, hogy erős a nyitott kérdés esetén a stratégiai motiváció a valós értéknél alacsonyabb összeg bemondására. Zárt kérdésnél ez általában kevésbé áll fenn az elméleti megfontolások alapján. A kétféle kérdezési módot összehasonlító empirikus tanulmányokban azonban nem kizárólagosan az elméletileg feltételezett irányban mutatható ki *eltérés* (*Carson és szerzőtársai*, 1996). A zárt kérdések közül azok, melyekben az induló érték után fokozatosan emelik vagy csökkentik a tétet, az induló értéktől függő eredményt fognak eredményezni. Az olyan kérdőíveknel, ahol egy kérdezett csak egy árról mond véleményt, (és a mintában többféle számot kérdeznek), a statisztikai következtetésekhez elégséges mintanagyság okozhat problémát. Emellett több előfeltevésre van szükség az aggregát fizetési hajlandóság számításához. Sokak szerint a valós fizetési hajlandóság feletti értékeket eredményez a zárt kérdés (*Boyle és szerzőtársai*, 1996, *Brown és szerzőtársai*, 1998). Mindezzel együtt a zárt kérdezési módszert ajánlják elsősorban a CV használatát általában elfogadó szakértők. Az empirikus vizsgálatokban néha nem "igen-nem" kérdést tesznek fel, hanem lehetőséget adnak a kérdezetteknek döntésük bizonyosságának illetve bizonytalanságának kifejezésére.

A WTP és a WTA eredmények ugyanarra jószágra vonatkozóan sokszor nem egyeznek meg. Van olyan kutató, aki úgy véli, hogy amennyiben egy jószágnak nincs jó helyettesítője (mint pl. az egészség), ennek így is kell lennie, míg egyébként nagyjából egyeznie kell (és szerinte egyezik is) a két értéknek (*Shogren és szerzőtársai*, 1994). A WTA típusú kérdésekkel kapcsolatban sokszor felvetik, hogy nem tiszták a tulajdonjogi viszonyok az ilyen felmérésekben, ezért eredményeiket nehéz interpretálni. Általában a WTP előnyben részesítését ajánlják, kivéve, ha már bekövetkezett károk kárpótlásáról van szó.

A környezeti javakkal kapcsolatos elemzések kapcsán erősen kritizálják a piaci szituációt imitáló kérdezési technikákat. A közjavak természetéhez jobban illeszkedő és nagyobb predikciós erővel bíró kérdezési módnak tartják a szavazási helyzet szimulálását. Az egészségügy területén megosztott a kutatók véleménye. Vannak, akik kifejezetten azt tartják

¹²⁹ A módszerrel kapcsolatos főbb kritikák összefoglalását adja *Hausman* (1993)

¹³⁰ A kevés kivétel között lásd: *Olsen* (1997)

kíváncsi, hogy a kérdések az egyén közvetlen jólétéről és annak piaci megvásárlásáról szólnak (*Olsen, 1997*).

A rangsorolási kérdéseket könnyebben megválaszolhatónak tartja a kutatók egy része, mint a direkt pénzbeli értékelési feladatokat. Hátrányosak viszont az ilyen rangsoroló módszerek akkor, ha valaki a közjószág pénzértékét akarja kiszámolni.

1992-ben USA-beli állami természetvédelmi szervezetek kérésére Kenneth Arrow és Robert Solow vezetésével szakértői bizottság vizsgálta a CV-elemzések felhasználhatóságát természeti károk mérésére. A bizottság bizonyos fenntartásokkal elfogadhatónak tartotta az eljárást. A munkában résztvevő egyik szakértő, *Portney* (1994) az alábbi hét pontot emelte a bizottság által megfogalmazott ajánlásokból:

- Lehetőleg személyes kérdezéssel alapuló felméréseket kell végezni.
- Jövőbeni baj elkerülésének értékét kell vizsgálni inkább, mint a bekövetkezett kár minimális kompenzációját.
- A kérdezetteknek "népszavazási" kérdést kell feltenni.
- Az értékelendő programok hatásait alaposan és érthetően le kell írni a válaszadók számára.
- Emlékeztetni kell a válaszadókat, hogy pénzt áldozva egy programra csökken egyéb célokra elkölthető pénzük.
- A válaszadókat emlékeztetni kell a szóban forgó jószág helyettesítőire.
- A CV kérdést még néhány olyan kérdésnek kell követnie, melyekből kiderülhet, hogy a kérdezett valóban átlátta a döntési helyzetet.

Az ajánlások környezeti javakkal kapcsolatos vizsgálatokra vonatkoznak, ám általános módszertani követelményekként hivatkoznak rájuk széles körben.

III.5.3. Összetett intézményi alternatívák és az állampolgári preferenciák: Egy döntési séma

A fentiekben tárgyalt módszertani problémák arra figyelmeztetnek, hogy óvatossággal kell értékelni azokat a mérési eredményeket melyek komplex intézményi alternatívákkal kapcsolatos véleményekre vonatkoznak. Amennyiben a megkérdezett állampolgárok nem értik vagy félreértik az egyes intézkedések jellegzetességeit, a kutató téves következtetéseket vonhat le a válaszok struktúrájának elemzésekor.

Empirikus vizsgálataink során feltételezzük, hogy amikor egyértelműen megnevezzük bizonyos juttatások kedvezményezettjeit, és utalunk a juttatások forrásaira, a válaszadók képesek mérlegelni a számukra felkínált alternatívák előnyeit és hátrányait. A korábban ismertetett elméleti tézisek tesztelésekor arra törekszünk, hogy ilyen egyértelmű módon találjuk a választási lehetőségeket. Ugyanakkor számos olyan, jóléti intézmények kialakítására vonatkozó dilemma létezik, amelyek nem fogalmazhatók meg úgy, hogy explicit

módon világossá tesszük az egyes alternatívák haszonélvezőit, a lehetséges kockázatokat és egyéb, az optimális döntésben kulcsszerepet játszó tényezőket. Az előző alfejezetben ismertetett mérési módszerek éppen azt szolgálják, hogy komplex kérdések esetében is érvényes¹³¹ válaszokat kapjunk.

Tanulmányunkban nem került sor olyan hipotézisek kidolgozására, melyek konkrét elméleti feltételezéseket tartalmaznának a kérdések komplexitásának mértéke és a válaszok értékelhetőségének kapcsolatára vonatkozóan. Két, általános jellegű állítást azonban megfogalmazunk, és ezeket fogadjuk el elemzéseink kiindulópontjaiként. Egyrészt feltételezzük, hogy a felmérések során a válaszadók a rendelkezésükre álló információk alapján, a következményeket mérlegelve a számukra legkedvezőbb alternatívát választják. A racionális döntési modell elfogadásával tagadjuk, hogy a állampolgárok a felkínált alternatívák valós tulajdonságaitól független, legfeljebb a kérdezési szituációból (vagy abból sem) megérthető döntéseket hoznak. Emellett *Zaller és Feldman* (1992) elmélete alapján feltesszük, hogy a szóban forgó kérdésekről többnyire nincs kialakult véleménye az állampolgároknak, és az éppen rendelkezésre álló információk alapján kénytelenek döntéseiket meghozni. E két alapvető feltevést nem vetjük empirikus vizsgálat alá. Az empirikus elemzés azt hivatott eldönteni, hogy elegendő információ állt-e a kérdezettek rendelkezésére az adott intézményi dilemmával kapcsolatban.

Konkrétabb feltevések híján a jóléti preferenciák tárgyalása során empirikus kérdésnek tekintjük, hogy működhet-e az RDE modellje egy komplex intézményi probléma vizsgálata kapcsán. A módszertani eredményekre támaszkodva feltételezzük, hogy megfelelő kérdezési technikák alkalmazásával viszonylag összetettebb dilemmák esetében is jól értékelhetőek a válaszok. Az elméleti alapfeltevések és a módszertani tapasztalatok alapján megfogalmazhatjuk tanulmányunk 2. Előfeltevését:

2. Előfeltevés

Amennyiben komplex intézményi alternatívákra vonatkozó preferenciák mérése során a kérdésben világosan körülírják az egyes lehetőségek alapvető sajátosságait, a válaszolók jelentős része képes figyelembe venni az intézményi megoldások nyomán saját maguk és mások számára elérhető juttatások szubjektív várható értékét és szórását (kockázatait). Ily módon a racionális döntésekre alapuló modellek alkalmasak lehetnek a válaszok mozgatórugóinak elemzésére.

A megfogalmazott előfeltevésre építve egy egyszerű döntési sémát dolgozunk ki, amely azt szolgálja, hogy mérhető hipotézist tudjunk felállítani a komplex alternatívákra vonatkozó preferenciákkal kapcsolatban. A hipotézisünk alapjául szolgáló döntési séma megalkotásakor elsődleges célunk volt, hogy megőrizzük a racionális döntési modell logikáját. Ezeken a kereteken belül azonban figyelembe vesszük a strukturális tényezők döntésekre gyakorolt hatását. A feltételezett összefüggéseket általános cselekvéseméleti axiómákból és törvényszerűségekből vezetjük le, és többé-kevésbé megalapozott áthidaló feltevéseket fogalmazunk meg a jóléti intézményekkel kapcsolatos preferenciák kialakulására vonatkozóan. Kiindulópontként a döntéseket meghatározó tényezők három csoportját különítettük el: a döntések következményeit, a következmények észlelését és az észlelt következmények értékelését. A következmények észlelésének folyamatát nem építjük be a

¹³¹ A szó módszertani és nem kérdezéstechnikai értelmében.

döntési sémába.¹³² Az empirikus eredmények alapján következtetünk majd arra, hogy mennyire képesek észlelni az állampolgárok az intézményi alternatívák következményeit, feltéve, hogy az előfeltevésnek megfelelően képesek a meglévő információk racionális feldolgozására. Tanulmányunk 4. Hipotézise ezt a vizsgálatnak alávetett állítást fogalmazza meg.

4. Hipotézis

Amennyiben jóléti intézményi alternatívákra vonatkozó preferenciák vizsgálatakor a feltételes értékelés módszerének szabályait betartva tesszük fel a kérdéseket, akkor a dilemmák komplexitásának egy szintjéig az egyének válaszait érdemben befolyásolják a következő tényezők: az egyes alternatívák esetén számukra elérhető juttatások nettó nagysága, a juttatások és terhek társadalmi szintű megoszlása, a juttatás szintjének kockázata. Ezzel összefüggésben a válaszokat befolyásolja az egyének kockázattal szembeni attitűdje és az újraelosztásról alkotott általános véleménye.

A hipotézis lényegi eleme, hogy megfelelő kérdezési technika esetén az általános attitűdök szintjén megfigyelt sajátosságok visszatükröződnek akár egy összetett kérdés megválaszolásakor is. Az elméleti kereteket adottnak véve alapvetően két oka lehet annak, hogy a fenti hipotézis egy empirikus vizsgálat során szembekerül a tényekkel. Egyrészt lehetséges, hogy a kérdések megfogalmazása nem volt módszertanilag megfelelő. Másrészt előfordulhat, hogy a szóban forgó kérdés túl összetett ahhoz, hogy egy kérdezési szituáció során átláthatóvá lehessen tenni.

A döntési séma konkrétabb megfogalmazásához szükség van egy szűkebb terület kiválasztásához, amellyel kapcsolatban a juttatások és kockázatok sajátosságait értelmezhetjük. A 4. Hipotézis empirikus vizsgálatai során az egészségbiztosítás intézményrendszerére vonatkozóan teszünk fel kérdéseket. A piacosítás lehetőségeiről érdeklődünk. Ez egy olyan kérdéskör, ahol nem triviális, hogy kik nyerne illetve veszítenek egy-egy megoldással. Úgy véljük azonban, hogy az elemzők viszonylag egyértelműen meg tudják fogalmazni a lehetséges következményeket, tehát a probléma nem beláthatatlanul komplex.

Az állampolgárok az általunk vizsgált szituációban egy, az egészségbiztosítás jövőjével kapcsolatos (képzelt) népszavazáson vesznek részt. Ennek során többféle változtatási javaslatról kérik ki véleményüket. Minden esetben a jelenlegi rendszer és egy módosított változat között kell választaniuk. A felkínált alternatív intézményi megoldások érinthetik a kiegészítő biztosítás keretében kínált szolgáltatások körét, az erőforrásokhoz jutás egyenlőségének mértékét, illetve a biztosító(k) működésének hatékonyságát. Feltesszük, hogy a változtatások tranzakciós költségekkel járnak, és kimenetelük valamilyen szinten bizonytalan. A későbbi korrigálási lehetőségek és az átállás esetleges költségeinek jellege miatt a változtatások várható haszna rövid távon alacsonyabb, mint hosszabb időintervallumot tekintve.

Az egyik lehetséges javaslat szerint több egészségbiztosító versenyezne egymással a piacon a kötelező járulékok felhasználásával. Ez növelheti a kötelező biztosítás működésének hatékonyságát, ugyanakkor a nagymértékű intézményi változás kockázatokat rejt magában. A

¹³² Az egyéni helyzet észlelésének és annak következményeinek vizsgálatához a hazai szakirodalomban lásd: Róbert és Sági (1992), Szabó és Szabó (1994), Lengyel és Tóth (1996, 1998).

rendszer működésének hatékonysága romolhat, ami végső soron az adott befizetések mellett garantált szolgáltatási szint romlását hozhatja magával. A későbbi korrigálási lehetőségek, valamint az átálláshoz kötődő egyszeri költségek miatt a kockázat különösen rövid távon jelentős. A másik módosítási javaslat az alapellátáshoz kapcsolódó kiegészítő biztosítások megkötésének lehetőségét tartalmazza. E szerint lehetne olyan biztosítást kötni, amely egyebek mellett lehetővé tenné, hogy a kórházakban kényelmesebb elhelyezést nyerjen a biztosított, és amelynek alapján bizonyos ellátásokhoz soron kívül juthatna hozzá. Ez az intézményi változtatás a fogyasztói szuverenitás kiterjesztése felé tett lépés, ugyanakkor a szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségét is magával hozza. Feltevéseink szerint egy ilyen módosítás nem hordoz magában jelentős intézményi kockázatokat.

A *döntések következményeinek* két csoportját különítjük el: egyrészt az intézményi működés hatékonyságát az egyes alternatívák esetében, másrészt pedig a különböző felkínált lehetőségek esetén megvásárolható szolgáltatások szintjét. Külön vesszük figyelembe az egyes egyént érintő következményeket, illetve a szolgáltatások társadalmi eloszlását. Az egyének számára jelentkező következményeket alapvetően a jövedelem, az egészségi állapot és az életkor határozza meg. A jövedelem a piacon megvásárolható egészségügyi szolgáltatások iránti keresletet befolyásolja. Általában elmondható, hogy a magasabb jövedelműek nagyobb összeget szánnak egészségügyi szolgáltatásokra is. Az egészségi állapot az adott intézményi megoldással járó szolgáltatások kihasználására van hatással. A gyakrabban betegeskedők számára nagyobb jelentősége van annak, hogy milyen különleges szolgáltatásokhoz lehet hozzájutni az egészségügyi intézményekben. Az életkor az egyén döntését befolyásoló időbeli perspektívát határozza meg. Az idősebbek számára kisebb jelentősége van a jövőbeli hasznoknak, így figyelmüket elsősorban a változások közeljövőben jelentkező következményeire összpontosítják.¹³³

1. Táblázat. Az egyes intézményi alternatívákhoz kötődő következmények

	<i>Következmények</i>		
<i>Intézményi alternatívák</i>	Az elérhető szolgáltatás várható szintje	A működés hatékonyságának kockázata	Egyenlőtlenség a szolgáltatásban
Státus quo	Jelenlegi szint	Jelenlegi szint	Jelenlegi szint
Versenyző biztosítók	Nem egyértelmű	Nagyobb kockázat első-sorban rövid távon	Jelenlegi szint
Kiegészítő biztosítás lehetősége	Több potenciális szolgáltatás	Jelenlegi szint	Nagyobb egyenlőtlenség

A *következmények értékelése* két alapvető motivációs tényező alapján történik. Az egyének egyrészt anyagi- és szolgáltatási önérdéküket veszik figyelembe, másrészt a szolgáltatások kívánatos elosztásával kapcsolatos értékrend határozza meg preferenciáikat. Az egyéni hasznok és károk értékelése döntési sémánkban a kockázatviselési hajlandóság függvénye. Feltesszük, hogy az emberek általában kockázatkerülők, és a kockázatviselési hajlandóság a

¹³³ A szituáció leírását lásd a fejezet elején. A kor ilyen típusú számbavételére példa Evans (1993).

vagyon növekedésével emelkedik.¹³⁴ Ez általános feltevése azon racionális döntésméleti modelleknek, melyek a hasznosságfüggvény specifikálására vállalkoznak. Feltevésünk szerint a kockázatvállalási hajlandóság egyénenként különböző. Az eltéréseknek ugyanakkor van társadalmi háttérváltozókkal megragadható aspektusa is. Jelen vizsgálatunkban a nemek közötti eltéréseket vesszük figyelembe. Ami javak elosztásával kapcsolatos értékrendet illeti, meghatározásában fontos szerepet játszik az a társadalmi közeg, amelybe az egyén élete során betagozódott. E közegnek vannak olyan, a külső szemlélő számára megragadható sajátosságai, mint a kor vagy az iskolai végzettség. Emellett azt feltételezzük, hogy azok a korosztályok, melyeknek politikai szocializációja a szocializmus időszakára esett kisebb egyenlőtlenségeket fogadnak el, mint a fiatalabbak.¹³⁵ Az értékekre továbbá az egyéni életpálya fentiekől független és nehezen számba vehető jellegzetességei is befolyással bírnak.¹³⁶

2. Táblázat. Az egyéni attitűdök és az azokat meghatározó jellemzők – előzetes felvéseink

<i>Attitűdök</i>	<i>Meghatározó változók</i>	
	Szocioökonómiai jellemzők	Egyéni sajátosságok
Kockázatvállalás	Nem	Van szerepük
Egyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűd	Kohorsz Iskolai végzettség	Van szerepük

¹³⁴ A vizsgálatban jobb mérőszám híján a jövedelemmel közelítjük a rendelkezésre álló vagyon nagyságát.

¹³⁵ A feltételezés részben összefügg a társadalomszerkezet és a szolidaritási formák kapcsolatáról alkotott hipotéziseinkkel. Az ideológiával kapcsolatos generációs hatás feltételezéséhez lásd pl.: *Robinson–Bell* (1978: 129-130). A kutatók akkoriban Nyugat-Európában balratolódási tendenciát érzekeltek. Ennek alapján feltételezték a fiatalabbak átlagosnál baloldaliabb beállítottságát.

¹³⁶ Az értékek kialakulásának részletesebb elemzését lásd: *Hechter* (1994). Az egyenlőtlenségek értékelésével foglalkozó kutatók egy része felteszi vagy legalábbis nem zárja ki, hogy az elosztással kapcsolatos attitűd a kockázatvállalási hajlandóság függvénye, és nem pusztán az egyenlőtlenség önmagában való értékelésének eredménye (*Cowell*, 2000). Jelen tanulmányban eltekintünk az elosztási preferenciák és a kockázatvállalási hajlandóság kapcsolatának vizsgálatától. (Köszönet illeti Medgyesi Mártont, aki felhívta figyelmünket a hipotézisre és a vonatkozó szakirodalomra.)

Döntési sémánkba a tárgyalás egyszerűsége végett csak a legalapvetőbb és legkönnyebben számba vehető hatásmechanizmusokat építettük be. Úgy fogalmaztuk meg a szituációra és a döntési mechanizmusra vonatkozó feltevéseinket, hogy következtetéseink tárgyalhatók legyenek egy lineáris additív modell keretein belül.

IV. A jóléti preferenciákra vonatkozó empirikus vizsgálatok

IV.1. Bevezető megjegyzések

A tanulmány alábbi része három empirikus vizsgálat eredményeit ismerteti. A felmérések bemutatása előtt rövid áttekintést nyújtunk a jóléti preferenciákhoz kötődő olyan empirikus kutatásokról, melyek tanulmányunk szempontjából különösen relevánsak. Bár az ismertetésből kiderül, hogy kevés a kérdésfeltevéseiben és közelítésmódjában a mi elemzéseinkhez nagyon hasonló tanulmány.

Az első bemutatásra kerülő vizsgálatban az adócsalás megítélésének egy modelljét teszteljük. A következő fejezetben a preferenciák szerkezetére vonatkozó hipotézist vesszük szemügyre. Az utolsó elemzés – melynek társszerzője Kopasz Marianna –, azt vizsgálja, hogy összetettebb intézményi dilemmák esetében is lehetséges-e az RDE-modell alkalmazása.

A három empirikus vizsgálat három különböző felmérés adataira támaszkodik. Továbbá eltérő módon végeztük az egyes kutatásokban az operacionalizálási folyamatot. Az eltérések egyik oka a függő változók és a tesztelésre kerülő hipotézisek különbségeiben rejlik. Emellett azonban egyfajta tanulási folyamat is lezajlott. Az elemzések során ugyanis nem csupán elméleteket teszteltünk, de információkat is szereztünk arra vonatkozóan, hogy milyen módon lehet az adatokhoz leginkább illeszkedő módon összeállítani a magyarázó modelleket. A tapasztalatok feldolgozása nem csupán oly módon történt, hogy a nem jelentős hatású változókat a kutatás későbbi fázisában nem alkalmaztuk. Amennyiben szignifikánsnak mutató tényezők szerepének értelmezésével kapcsolatban kételyek merültek fel, ezek is kimaradhattak a későbbi vizsgálatokból. Az elemzések áttekintésével végigkövethető ez a tanulási folyamat. Nem törekedtünk arra, hogy az oksági modellek technikai részleteit egységesítsük, mint ahogy arra sem, hogy az egyes vizsgálatokon belül az adatbányászás módszerével a lehető legjobban illeszkedő modell-specifikációkat hozzuk létre (bár korrekciók mindegyik modell esetében történtek).

IV.2. A korábbi vizsgálatok tapasztalatai

Számos empirikus kutatás foglalkozik a jóléti rendszer egészének, illetve egyes részeinek sajátosságaival kapcsolatos preferenciák vizsgálatával. Ezen elemzések egy része a vélemények megoszlásának megismerésére irányul.¹³⁷ Az ilyen közvélemény-kutatások rendszerint a nemzetközi összehasonlításra, az eredmények kívánatos vagy várható következményeire vagy éppen a vélemények interpretálására összpontosítanak.¹³⁸ A vizsgálatok másik része a konkrét jóléti intézmények kialakításával összefüggő preferenciák *magyarázatával* foglalkozik.¹³⁹ Elemzésünk elsősorban az utóbbiak eredményeire épít. A jóléti rendszerrel kapcsolatos preferenciákat magyarázó vizsgálatok mellett széles körben folytak olyan kutatások, melyek a szavazók pártválasztásának motivációs hátterét kívánták feltárni.¹⁴⁰ Emellett számos felmérés foglalkozott az újraelosztásra vonatkozó vélemények magyarázatával.¹⁴¹ Történtek kísérletek az újraelosztási attitűdök és a pártválasztás integrált magyarázatára is.¹⁴² A pártválasztáshoz kötődő újraelosztási következmények döntésekre gyakorolt hatásával foglalkozó vizsgálatok kérdésfeltevései sok hasonlóságot mutatnak az általunk vizsgált problémákkal. Mindemellett tanulságos lehet számunkra az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdök magyarázatával foglalkozó irodalom egy része is. Vizsgálatunk a kutatások e tágabb csoportjának eredményeit is felhasználja.

Az utóbbi fél évszázadban sok vizsgálat foglalkozott a jóléti állammal kapcsolatos preferenciákkal, elsősorban Nyugat Európában és Észak Amerikában. Ugyanakkor nehéz olyan felméréseket találni, melyek változatlan és jól használható kérdésekkel hosszú ideig követték a jóléti rendszerrel kapcsolatos vélemények alakulását. A hosszabb és rövidebb távú tendenciákkal foglalkozó tanulmányok a jóléti állam alapelveinek és főbb intézményeinek stabil és erős támogatottságáról számoltak be a nyolcvanas években, de még az utóbbi

¹³⁷ A közvélemény hazai vizsgálataihoz lásd: *Ferge* (1996a), *Ferge-Dögei* (1998), *Nagy-Tóth* (1997), *Róbert* (1996), *Tóth* (1995).

¹³⁸ Nemzetközi összehasonlításra példa *Kluegel és szerzőtársai*(1999), a következményekkel foglalkozik *Cavanna* (1998), *Taylor-Gobby* (1991), *Hansen* (1998), *Rabusic-Sirovatka* (1999), a vélemények interpretálásának problémájára (is) fókuszál *Althaus* (1998), *Csontos-Kornai-Tóth* (1997), valamint *Ferge* (1996b).

¹³⁹ Lásd: *Blomberg-Kroll* (1999), *Csontos-Tóth* (1996), *Csontos-Kornai-Tóth* (1998), *Edlund* (1999), *Eismeier* (1982), *Hasenfeld-Rafferty* (1989), *Heijden-Nelissen-Verbon* (1997), *Kangas* (1997), *Sanders* (1988), *Sears és szerzőtársai* (1980).

¹⁴⁰ A számunkra releváns irodalomból lásd: *Carson-Oppenheimer* (1984), *Holmes* (1990), *Evans* (1993), *Kelley-Evans* (1995), *Quinn-Martin-Whitford* (1999), *Manza-Hout-Brooks* (1995).

¹⁴¹ Lásd: *Robinson-Bell* (1978), *Szirmai* (1986), *Kelley-Evans* (1993), *Ritzman-Tomaskovic-Devey* (1992).

¹⁴² Lásd: *Gijssberts* (1999).

évtizedben is.¹⁴³ Az általános elvek egyenletesen magas támogatottsága mellett nagy különbségek találhatók az egyes jóléti intézmények és programok népszerűségében (*Hasenfeld és Rafferly*, 1989: 1027-8.). Különbségek mutatkoznak a többnyire járulékfizetéshez kötött biztosítási jellegű intézmények illetve a rászorultsági alapon működő programok megítélésében.¹⁴⁴ Mind az európai, mind a amerikai felmérések eredményei azt mutatják, hogy a szegényeknek nyújtott segélyek összegének fenntartását vagy emelését általában kevesebben támogatják, mint a jóléti rendszer más szolgáltatásait (*Blomberg és Kroll*, 1999: 328.; *Sanders*, 1988: 313.; *Shapiro és Smith*, 1985: 563.; *Taylor-Gooby*, 1985: 33.). A tapasztalatok szerint a kisebb csoportokat megcélzó intézmények kevésbé népszerűek, mint a lakosság széles rétegei által élvezett szolgáltatások (*Sanders*, 1988: 314.). Kivételt képeznek ez alól a mozgássérülteknek nyújtott támogatások, melyeket a nagy többség fontosnak tart.

A jóléti állam támogatottsága nem egyforma a fejlett országokban. Az Egyesült Államokban valamivel kisebb a különféle jóléti szolgáltatások fenntartását vagy növelését szorgalmazó polgárok aránya, mint Nyugat Európában. *Smith* (1987b) felmérése szerint az ellátások fedezésére szolgáló adók emelését nagyjából annyian utasítják el (illetve a csökkentését ugyanannyian preferálják) Amerikában, mint Európában, noha Európában magasabbak az adók és a járulékok. Az utóbbi másfél évtizedben született összehasonlító kutatások tanúsága szerint Közép-Kelet Európában némileg magasabb a jóléti intézmények iránti igény, mint a kontinens nyugati felén. Kivételt képezett ez alól az évtized elején Csehország, azonban az utóbbi években ott éppen az állami szolgáltatások iránti növekvő igény volt megfigyelhető (*Rabusic és Sirovatka*, 1999: 258.). Ugyanakkor vannak arra utaló jelek, hogy a térség egészére a nyugati közvélemény preferenciáihoz való közeledés a jellemző (*Rose és Makkai*, 1995). Bár az egyes intézmények iránti igény országonként és térségenként különböző, az utóbbi években végzett összehasonlító vizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy a preferenciákat meghatározó társadalmi háttérváltozók szerepe hasonló a különböző kultúrájú és egymástól eltérő intézményrendszerrel rendelkező országokban (*Svallfords*, 1997).

A szociológia különböző elméleti irányzataihoz kötődő kutatók sokféle módszerrel vizsgálták az állampolgárok jóléti intézményekkel kapcsolatos preferenciáinak meghatározó tényezőit. Az egymástól sok tekintetben eltérő magyarázó modellek többségének egyik közös jellegzetessége, hogy mind a szűken értelmezett önérdék, mind valamilyen értékorientáció szerepet játszik a magyarázatokban (*Blomberg és Kroll*, 1999; *Hasenfeld és Rafferly*, 1989; *Sears és szerzőtársai*, 1980). A közvetlenül vagy szocializációs hatásokon keresztül érvényesülő önérdék szerepe kimutatható a modellekben, de elsősorban azokban a kutatásokban, ahol kevés teret szenteltek a háttérben meghúzódó értékorientációk vizsgálatának (pl. *Blomberg és Kroll*, 1999; *Edlund*, 1999; *Eismeier*, 1982). A motiváció tekintetében összetettebb elemzések az önérdék korlátozottabb, és az ideológiai megfontolások erősebb hatását mutatták ki (*Sanders*, 1988; *Sears és szerzőtársai*, 1980; *Kangas*, 1997). A különböző típusú motivációk súlyára vonatkozó következtetések ugyanakkor korlátozott érvényességűek. Nehéz ugyanis szétválasztani a többnyire nagy

¹⁴³ Erős támogatást tükröző Brit eredményeket közöl *Taylor-Gooby* (1985 37., etc.); friss skandináv adatokat *Edlund* (1999). Egyesült államok beli vizsgálatok eredményeihez lásd: *Hasenfeld - Rafferty* (1989: 1027-8.), *Sanders* (1988: 313.), *Shapiro – Smith* (1985: 563.).

¹⁴⁴ A megkülönböztetéshez lásd: *Hasenfeld – Rafferty* (1989: 1032.).

magyarázóerejű demográfiai változók hatása mögött meghúzódó különféle motivációs tényezőket (*Sears és szerzőtársai.*, 1980: 677.). Az általános feltevések szerint a kor a nem és a szocioökonómiai változók többsége mind az önérdekkel, mind (a szocializáción keresztül) az ideológiai tényezőkkel kapcsolatban áll (*Blomberg és Kroll*, 1999: 322-4.; *Edlund*, 1999:345-6.; *Sanders*, 1988: 317.; *Sears és szerzőtársai*, 1980: 671-2.).

Az utóbbi évtizedben több kutatás is foglalkozott a jóléti intézményi alternatívákkal összefüggő preferenciákat meghatározó tényezők *racionális döntéshozatalon alapuló* vizsgálatával. *Heijden, Nelissen és Verbon* (1997) a holland felnőtt népesség reprezentatív mintáján kísérelték meg feltárni a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos preferenciákat. A kutatás középpontjában a generációk közötti újraelosztás kérdése állt. Az elemzés egyik célja annak tisztázása volt, hogy milyen szerepet játszik a méltányossági elv és az altruizmus az intézményi választásban. A kérdezettekkel különféle, egymástól eltérő be- és kifizetési tulajdonságokkal rendelkező nyugdíjrendszer-konstrukciókat ismertettek meg. Bizonyos megoldások a már nyugdíjas korosztályok számára voltak előnyösek, mások viszont a fiatalabbaknak kedveztek. A válaszadók egyenként értékelték az alternatívákat. Az eredmények azt mutatják, hogy az önérdek mellett az altruizmus és a tisztesség elve is szerepet játszik a döntésekben (*Heijden, Nelissen és Verbon*, 1997: 512–513). A két morális tényező szétválasztása azonban igen nehéznek bizonyult.

Csontos, Kornai és Tóth (1996,1998) a magyarországi aktív népesség reprezentatív mintáján több intézménnyel kapcsolatban vizsgálták az állampolgárok attitűdjeit. Elemezték az érintettség, az informáltság és a szocioökonómiai státus szerepét a kórházi ellátásról, a felsőoktatásról, valamint a nyugdíjrendszerről alkotott véleményekben. A válaszadók a kórházi ellátással kapcsolatban a státus quo-t vetették össze több piaci elemet tartalmazó megoldásokkal. A mérsékelt változtatási javaslat szerint több biztosító versengene a kötelező járulékokért, a radikálisabb alternatíva a kötelező járulékok eltörlését jelentené. A regressziós elemzések adatai azt mutatták, hogy az egészségesebbek és a magas jövedelműek támogatják nagyobb arányban a változtatásokat. Akik tájékozottabbak az adókkal kapcsolatban, illetve akik magasabbnak vélik a kórházi ellátás adóárát, szintén nagyobb eséllyel ellenzik a státus quo-t. A magasabb iskolai végzettség szintűgy a változás iránti elkötelezettség esélyét növeli (*Csontos, Kornai és Tóth*, 1998: 298). Az eredmények megerősítették az érintettségről és az informáltságról alkotott hipotéziseket. A szerzők továbbá vizsgálták a szolidaritás értékének megjelenését az intézményi megoldásokról alkotott véleményekben. Az elemi eszközökkel végzett vizsgálatok eredményei arra utalnak, hogy a szolidaritás meghatározó tényezője lehet az intézményi preferenciáknak.

Tóth (2000) a kutatási program folytatásaként vizsgálta a felnőtt népesség 1999-es mintáján, hogy milyen kiadási tételek növelését illetve csökkentését támogatják az állampolgárok. Eredményei szerint a társadalmi-demográfiai változók jól magyarázzák a jóléti preferenciákat. Korlátozottabb és kisebb a jelentősége a (demográfiai változóktól elkülöníthető) érintettség általa vizsgált mutatóinak. A kockázatviselési hajlandóság szintén szerény befolyást gyakorol a preferenciákra.

A jóléti intézményekkel kapcsolatos vélemények kutatásában eddig kevés teret szenteltek az egyént körülvevő közösség struktúrájának. A preferenciák magyarázatára vállalkozó vizsgálatokban központi helyet foglal el a foglalkozási státus, az iskolarendszeren keresztül szerezhető kulturális tőke, az általános ideológiai beállítottság és a szóban forgó kérdésekkel kapcsolatos informáltság. Emellett egyes vizsgálatok kitérnek a makro-társadalmi

sajátosságoknak a nemzetközi különbségek magyarázatában játszott szerepére (*Svallfors*, 1997). Van példa a lokális politikák hatásának vizsgálatára is (*Blomberg és Kroll*, 1999). A család sajátosságainak a tanulmányozása elsősorban a közvetlen érintettség elemzésének kapcsán kerül előtérbe. Tehát elsősorban az önérdék-követés, illetve a legközelebbi hozzátartozók felé irányuló altruizmus közvetlen hatását vizsgálták az eddigiekben.

A jóléti preferenciák vizsgálataiban gyakran elemzik a nagy ellátórendszerekre vonatkozó véleményeket. Általában a figyelem középpontjában vannak azok az intézmények, melyek a lakosság jelentős része számára nyújtanak ellátást, illetve az állampolgárok nagy része kerülhet bármelyik pillanatban az ellátottak közé. Ide tartozik a nyugdíjrendszer, az egészségügy, és bizonyos fokig a családtámogatási rendszer. A morális elveken nyugvó motivációs tényezők vizsgálatakor nem célszerű csupán a széles kedvezményezett kör számára nyújtott ellátásokra koncentrálni. Ahogy korábban utaltunk rá, az ilyen intézményekre vonatkozó preferenciákban a támogatás a társadalom legszélesebb köreiből támaszkodhat az önérdék-követés motivációjára. Legalábbis nehezebb a morális megfontolások hatását kimutatni. A segélyek rendszerére vonatkozó véleményekben nagyobb valószínűséggel jelennek meg jól elkülöníthető belső morális ösztönzők. Ugyanis ebben az esetben az állampolgárok nagyobb biztonsággal számíthatják ki annak esélyét, hogy belátható időn belül a szegényeket segítő intézmények támogatottjai lesznek-e. Azonban a segélyekre vonatkozó preferenciáknál különös hangsúlyt kaphat az erős szolidaritás sajátosságainak következményeképp kialakuló mindkét, egymással ellentétes hatást kiváltó mechanizmus. A közvetlen társadalmi környezetben szerzett tapasztalatok és az ott kialakult normák komolyan befolyásolhatják azt, hogy milyen szükséghelyzetekhez rendelnek az egyének támogatási kötelezettséget. Ugyanakkor sok modern társadalomban – köztük Magyarországon is – az ilyen támogatásokra rászoruló csoportok tagjai között aránytalanul nagy számban lehet találni a többségtől kulturális, esetleg etnikai alapokon eltérő kisebbségek képviselőit. Ez külön jelentőséget kölcsönöz a méltányossági elvek univerzalizálásának. A hatásmechanizmusok jelenleginél sokkal kifinomultabb elméleti modellje nélkül lehetetlen előzetes feltevéseket fogalmazni arra vonatkozóan, hogy az erős szolidaritás jellegzetességei milyen kapcsolatban állnak a szociális segélyek támogatottságával. Exploratív jellegű vizsgálatra természetesen volna lehetőség. Azonban a tapasztalatok szerint a segélyekre vonatkozó preferenciák és az etnikai, kulturális kizárás kapcsolatának megjelenése erősen függ a kérdezési eljárástól (*Smith*, 1987a). Ennek következtében túlzott merészség volna bármilyen empirikus általánosítás.

IV.3. Adócsalásra vonatkozó attitűdök és a szolidaritási normák

– mérési kísérlet –

IV.3.1. Bevezető megjegyzések

Az empirikus vizsgálat célja, hogy ismerteket szerezzünk arról, vajon tényleg szerepet játszik-e a jóléti preferenciák sajátosságainak kialakulásában az erős szolidaritás nagytársadalommal szembeni normák erejét csökkentő hatása.¹⁴⁵ A kutatás jelenlegi fázisában nem vállalkozhatunk arra, hogy az eredmények alapján megerősítsük vagy megcáfoltak tekintsük a hipotézist. Az alábbi fejezet csupán kísérleti mérések eredményeit mutatja be. A korábbiakban felvázolt hipotézisek teszteléséhez vezető út első lépésének tekinthető. A tanulmány a TÁRKI Háztartás Monitor 2000 évi adatainak másodelemzésén alapul. A felhasználható változók körét és pontos tartalmát nem az általunk végzett kutatás céljainak figyelembevételével alakították ki. Ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy az eredmények értékelésében visszafogottságra törekszünk.

A mérés kísérleti jellege magyarázza azt is, hogy a felépített empirikus modell meglehetősen leegyszerűsített. Ahogy látni fogjuk, a függő változó mérésekor is alkalmazunk egyszerűsítéseket. Emellett a magyarázó változók struktúrájának esetében is csak a legegyszerűbb, lineáris additív modell kerül tesztelésre. Mindazonáltal azt reméljük, hogy az eredmények elegendő segítséget nyújtanak egy kifinomultabb empirikus modell kialakításához és a tesztelésére hivatott felmérés megtervezéséhez.

Az alábbiakban elsőként a vizsgálatunkban szereplő modell függő változójával kapcsolatban felmerülő kérdéseket ismertetjük. A következő alfejezetben a feltételezett magyarázó tényezőket vesszük szemügyre. Végül értékeli a regressziós elemzés eredményeit.

IV.3.2. A függő változó

IV.3.2.1. A lehetséges alternatívák

A tanulmányunk fő tézis alapján kialakított modellek függő változóinak kiválasztása nem egyszerű feladat. Ennek oka magában a hipotézisben rejlik. Feltevésünk lényeges eleme ugyanis, hogy az eddigi elméleti kutatások alapján felvázolható oksági kapcsolatok az egymás ellen ható erők együttes jelenléte miatt nem feltétlenül működnek. Számos körülményt kell tehát mérlegelni ahhoz, hogy az empirikus modellbe olyan függő változó kerüljön, amelyre vonatkozóan egyértelműen megfogalmazható a magyarázó mechanizmusok hatásának iránya.

¹⁴⁵ Az elemzés egy korábbi változata megtalálható Janky (2001b) tanulmányában.

Az általunk vizsgálni kívánt hatásmechanizmus esetleges kimutatására az adócsalásra vonatkozó véleményeket mérő változót tartottuk a leginkább alkalmasnak. Természetesen ennek termékeny alkalmazásával kapcsolatban is számos kétség merülhet fel.

Az egyik legfontosabb kritika azt vetheti a szemünkre, hogy a ebben az esetben valójában nem is a jóléti állam valamely intézményének kialakításával kapcsolatos attitűdökről van szó. Egyetértünk azzal, hogy az adózási kötelezettség megítélése a jóléti államra vonatkozó preferenciák egy sajátos szegmensét képviseli. Ugyanakkor úgy véljük, hogy e kérdéskör kizárása a jóléti preferenciák köréből a jóléti intézmények releváns aspektusainak negligálását jelentené.

Azok a kutatások, melyek csupán az adózási és elosztási szabályok kérdéseinek segítségével vizsgálják a jóléti rendszerrel kapcsolatos preferenciákat, és ezek figyelembevételét szorgalmazzák a társadalompolitikai döntésekben, bizonyos ideális feltevésekkel élnek a közteherviselés és a jóléti rendszerek működésével kapcsolatban. Az elvi elképzelés szerint az állampolgárok a rendelkezésre álló információk alapján kialakítják véleményüket, és eldöntik, hogy mennyi pénzt költsenek és milyen elosztásban az állam által nyújtott szolgáltatásokra, és ezeknek kik milyen mértékben vállalják a közteherviselési következményeit. A demokratikus intézményrendszer preferenciákat jól-rosszul becsatornázó mechanizmusai révén születnek meg a kormányzati döntések, melyek meghatározzák kik mennyit fizetnek és mennyit kapnak a jóléti rendszer terheiből és szolgáltatásaiból. A szóban forgó kutatások az állampolgári preferenciák hivatalos intézmények által történő becsatornázásának eszközeit próbálják kiegészíteni és a kanalizálási folyamatot hatékonyabbá tenni az empirikus társadalomtudomány módszereinek segítségével.

Ugyanakkor az állampolgárok egy része nem tekinti teljes mértékben legitimnek a demokratikus döntéshozatali mechanizmus során kialakított közteherviselési- és ellátási szerkezetet. Elfogadhatónak tartja, hogy valaki ne fizesse be a rá kirótt terheket, illetve olyan segítségért folyamodjon, amely nem illeti meg. Amennyiben a szabályszegéseket enyhén megítélők aránya elégségesen magas, nem tartható tovább a fent vázolt modell a preferenciák aggregálásáról és a közösségi döntéshozatalról. Valószínű, hogy azokban a jóléti államokban, ahol a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciákról szóló felmérések nagyobb részét végzik, az adómorál olyan mértékű, hogy nincs befolyással a társadalmi szintű szolidaritás intézményeinek kialakítására. Ezért érthető módon kevesebb figyelmet kap a közteherviselési kötelezettség kérdése az intézmények kívánatos formájának kialakítása kapcsán. Azonban ez nem jelenti azt, hogy elméletileg sem tartozik a jóléti intézmények kialakításának kérdéskörébe a közteherviselés. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, Magyarországon nem olyan egyértelmű az adózási kötelezettség megítélése.

IV.3.2.2. A "hipokrita" válaszok problémája

Az adó be nem vallásának megítélését, mint függő változót további kritikával lehet illetni abból a szempontból, hogy a kérdezési szituációban adott válaszok meglehetősen sztochasztikus összefüggésben lehetnek az adózási magatartás valós megítélésével (nem beszélve a tényleges adózási viselkedésről). A közvéleménykutatás szakirodalmában közismert, hogy a válaszadás során a kérdezett nem csupán a saját véleményének kifejezésére,

de az általa vélt elvárásoknak megfelelő vélemény tolmácsolására is késztetést érez.¹⁴⁶ Amennyiben a megkérdezettek úgy vélik, hogy a társadalomban súlyosan elítélik mondjuk az adócsalást, akkor esetleg nehezebben vállalják fel mások előtt azt a véleményüket, miszerint az nem annyira megvetendő tevékenység.

Megítélésünk szerint ma Magyarországon az adóelkerülés az aktív rétegek széles csoportjait érinti valamilyen formában. Emellett a megfizetendő adó csökkentésével kapcsolatos tevékenység tipikus esetben számos egyén együttműködését igényli. A munkavállalók és munkaadók között létrejövő megállapodások éppúgy az ilyen típusú együttműködés kategóriájába sorolhatók, mint a vásárlók és számlaadók közötti kooperáció. Ennek következtében az egyének számos forrásból szerezhetnek információt mások preferenciáiról. Úgy véljük tehát, hogy a válaszadó megfelelési vágyának dimenziója a lehetőségekhez képest csekély mértékben torzítja a bevallott attitűdöket. A megfelelési hajlandóság mérsékelt szerepe természetesen akkor segíti elő a válaszok értékelését ha a társadalom megítélése megoszlik az adózási kötelezettség kérdésében, és nem ítélik el homogén módon az adóelkerülést. Az alábbiakban ismertetett adatok arra utalnak, hogy a magyar közvélemény megosztott a kérdésben.

A TÁRKI 2000. évi Háztartás Monitor felvétel során többféle kérdés segítségével vizsgálták a válaszadók jóléti rendszerrel kapcsolatos attitűdjeit. A jóléti rendszerrel kapcsolatos kérdések egyik típusa az állampolgári magatartásra vonatkozik.¹⁴⁷ Kétféle törvénysértő magatartásról kérték ki az emberek véleményét:

Ön szerint mennyire helytelen vagy nem helytelen az, hogy...

- *ha egy adófizető nem vallja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb jövedelemadót fizessen, illetve*
- *ha valaki hamis adatokat ad magáról azért, hogy megkapjon olyan állami támogatást, amely nem illeti meg?*

A válaszadóknak négyfokozatú skálán kellett értékelniük az adócsalást és az illetéktelen segélykérést aszerint, hogy mennyire tartják helytelennek azt. A kérdés a normasértő magatartás elfogadottságának fokát méri, és nem az adott viselkedés elterjedtségét. A két dolog ugyan nem teljesen független egymástól, ám nem összemosható jelenségekről van szó.

A válaszadók 25%-a legfeljebb kismértékben tartja helytelennek azt, ha valaki eltitkolja jövedelmének egy részét az adóhatóság elől (3. Táblázat). A szociális segélyeket jogtalanul igénylőkkel szemben szigorúbb a közvélemény megítélése. Csupán a megkérdezettek 6%-a ítéli meg enyhén a csalásnak ezt a formáját. Az adócsalást szigorúan elítélők (azt "nagyon helytelennek" tartók) aránya 35%. A segélyekkel történő visszaélést viszont a felkeresett emberek több, mint 60%-a utasítja el ilyen határozottan.

3. Táblázat. A jövedelemadó be nem fizetéséről valamint a hamis adatok alapján történő segélyigénylésről alkotott vélemények. Az egyes tevékenységeket különböző mértékben helytelenítők aránya.

¹⁴⁶ A kérdezési helyzet válaszokat befolyásoló tényezőiről az észlelési problémákkal foglalkozó fejezetekben lesz szó.

¹⁴⁷ Az adócsalás megítéléséről szóló elemzés egy korábbi változata megjelent Janky (2000b) tanulmányában.

	<i>Nem helytelen</i>	<i>Kicsit helytelen</i>	<i>Helytelen</i>	<i>Nagyon helytelen</i>	<i>Összesen</i>	<i>N</i>
<i>Adó meg nem fizetése</i>	5,1	20,4	39,4	35,2	100,0	3776
<i>Jogtalan segély- igénylés</i>	1,3	4,8	32,8	61,2	100,0	3797

Az érvényes válaszok százalékos megoszlása

Akik az adócsalás megítélésében szigorúnak mutatkoznak, azok súlyosan elítélik a segélyekkel történő visszaélést is. A hamis adatokat felhasználó segélykérést enyhén elutasítók szintén megbocsátóak az adócsalással szemben. A mindkét szabályszegést nagyon helytelennek tartók aránya 34% (4. Táblázat). A válaszolók 5%-át teszik ki azok, akik csak kismértékben tartják helytelennek vagy egyáltalán nem helytelenítik egyik normasértést sem.

4. Táblázat. A jövedelemadó be nem fizetését valamint a hamis adatok alapján történő segélyigénylésről alkotott vélemények. A két tevékenység együttes megítélése

	<i>Kicsit helytelenek</i>	<i>Vegyes megítélés</i>	<i>Nagyon helytelenek</i>	<i>Összesen</i>	<i>N</i>
<i>Adó nemfizetés és Jogtalan segélyigénylés</i>	5,0	61,4	33,6	100,0	3770

Az érvényes válaszok százalékos megoszlása

A közteherviselésben jelenleg részt vevők körében az átlagosnál enyhébb a jövedelem-elvitkolás megítélése. A kérdés időpontjában munkával rendelkezők 30%-a legfeljebb kismértékben tartja helytelennek az adócsalást, szemben az összes válaszadó körében mért 25%-os aránnyal. A munkanélküliek körében érdekes módon szintén magas az enyhe ítéletet mondók aránya. A mintába került munkával nem rendelkező aktívak egyharmada csak kismértékben vagy még úgy sem helyteleníti az adó meg nem fizetését. Az alkalmazottak 28%-a tartozik az enyhén ítélezők csoportjába. Ez az arány jóval magasabb, mint ami a különböző nyugdíjas csoportokban tapasztalható, ám alacsonyabb a más aktív és nem nyugdíjas inaktív csoportok körében mért rátánál. A Monitor mintájában szereplő, rendszeres munkával rendelkező, önfoglalkoztatók és vállalkozók közel fele (47%-a) úgy ítéli meg, hogy a befizetendő adó csökkentésének céljából történő jövedelem-elvitkolás legfeljebb kismértékben helytelen tevékenység. A segélyekkel történő visszaélést csak kevesen ítélik meg enyhén, így az egyes társadalmi csoportok között található különbségek sem lehetnek olyan látványosak. A segélyhez jutás céljából történő adathamisítást a munkanélküliek körében ítélik el a legkevesebben. A körükben 11% azok aránya, akik legfeljebb kismértékben tartják helytelennek az ilyen típusú visszaélést. Ám a vállalkozók közül is minden tizedik úgy ítéli meg, hogy a segélyekkel kapcsolatos szabályszegés nem súlyos vétség.

Ahogy látható, éles különbség van a kétféle normaszegés megítélése között, noha morális princípiumok segítségével nehéz lenne bizonyítani, hogy a két tevékenység lényegileg eltérő természetű. Való igaz ugyanakkor, hogy a szabályszegésben potenciálisan érintettek köre (akiknek egyáltalán elvi lehetőségük van a törvények be nem tartására) jóval tágabb az

adófizetés illetve nem fizetés esetén. Az adatok alapján nem beszélhetünk arról, hogy ma Magyarországon a demokratikus intézményrendszer keretében kialakított társadalompolitikai elvek következményeképp kialakult közteherviselési kötelezettségeket magukra és másokra nézve kötelezőnek fogadják el az állampolgárok.

IV.3.2.3. Az attitűdskálák kérdése

Az adatok arra utalnak, hogy az állampolgárok egy jelentős része nyíltan vállalja azt a véleményét, hogy az adók eltitkolását nem tartja elítélendőnek. Mindezzel együtt kényes kérdésről van szó, így érdemes megvizsgálnunk, hogy a válaszok megoszlása milyen mértékben függ a kérdezési módtól. A Monitor 2000-es adatfelvétele mellett a TÁRKI két 1999-es felmérésben vizsgálta az adóval és segélyekkel történő szabálysértés megítélését is. Az egyik 1999-es felmérés a TÁRKI havi rendszerességgel végzett Omnibusz vizsgálatának keretében folyt tavaly márciusban. Ekkor a Monitorénál kisebb, 1500 fős mintán történt a kérdezés, és a mintavételi egységek nem háztartások, hanem egyének voltak. A kérdőívben kiterjedt kérdésblokk foglalkozott az állam kötelezettségeivel és az adókkal, és kevesebb figyelem fordult az egyének jövedelmi szerkezetének vizsgálatára. A másik 1999-es adatfelvétel az Állam és polgárai kutatási program része volt. A minta és a kérdőív jellege az előbb említett Omnibusz felméréséhez volt hasonló.

Az adó- és segélyezési magatartásra vonatkozó attitűdök esetében nem csupán a kérdőív kontextusa, de kismértékben maga a kérdés is különbözött. Az "Állam és polgárai" kutatás kérdőívében a kérdések úgy kezdődtek: *"Ön szerint helytelen vagy nem helytelen az, hogy..."*. Az Omnibusz felvételben a kérdéseket úgy vezették be: *"mennyire tartja helytelennek..."*. A 2000-es Monitor vizsgálatban a kezdőmondat szövege a következő volt: *"Ön szerint mennyire helytelen vagy nem helytelen az, hogy..."*. A kérdezettek egy válaszlapon láthatták a válaszlehetőségeket, melyek mindhárom vizsgálatban azonosak voltak. A szóban elhangzó, egymástól eltérő kérdések azonban különböző válaszokat sugalmazhattak. A kérdés-megfogalmazások elsősorban két ponton lehettek lényeges befolyással a válaszokra. Egyrészt különbség van a felvételek között abban, mennyire sugallták a kérdések eleve, hogy a szóban forgó tevékenységek helytelenek. Az Omnibusz felvételben - szemben a másik kettővel -, a kérdésben fel sem vetődik, hogy helyes is lehet az adózási- és segélyezési szabályok áthágása. Ez megnövelheti a helytelenítők arányát. A másik, választ befolyásoló tényező, hogy mennyire hívják fel a válaszadók figyelmét a helytelenítés fokozatainak különbségére. Az "Állam és polgárai" felmérés kérdőívében a kérdés nem utal a fokozatokra, míg a másik két kutatásban explicit módon rákérdeztek a helytelenítés mértékére.

5. Táblázat. Az adó be nem fizetését különböző mértékben helytelenítők aránya három felmérés adatai alapján

<i>A jövedelem elhallgatása az adó csökkentésének céljából...</i>	<i>Omnibusz 1999/3 mennyire tartja helytelennek</i>	<i>Állam és polgárai II. helytelen vagy nem helytelen</i>	<i>Háztartás Monitor 2000 mennyire helytelen vagy nem helytelen</i>
<i>Nem helytelen</i>	4,1	4,7	5,1
<i>Kicsit helytelen</i>	16,9	19,8	20,4
<i>Helytelen</i>	49,9	53,6	39,4
<i>Nagyon helytelen</i>	29,1	21,9	35,2
<i>Összesen</i>	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	1303	1440	3776

Az érvényes válaszok százalékos megoszlása

A vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy a kérdések megfogalmazásában meglévő kismértékű különbségek sok ember választását jelentősen befolyásolhatták. A két változó megoszlása ugyanis érdemben különbözik a három kutatásban (5. Táblázat). Az "Állam és polgárai" felvételben a jövedelem-elitkolást a válaszadók 22%-a helytelenítette nagymértékben. Az Omnibusz kutatásban ezt a tevékenységet a válaszolók 29%-a ítélte el súlyosan, míg a Monitorban 35% a nagyon helytelenítők aránya. A jogtalanul segíty igénylőket az "Állam és polgárai" felvételben felkeresett (és válaszolni tudó) emberek 46%-a ítélte el a válaszlehetőségek által nyújtott legsúlyosabb módon (6. Táblázat). Az Omnibusz vizsgálatban ellenben a válaszadók 56%-a tartotta nagyon helytelennek az ilyen típusú visszaélést. A Háztartás Monitor kutatás mintájában még magasabb ez az arány: a súlyosan helytelenítők csoportja a válaszolók 61%-át teszi ki. A helytelenítés másik két fokozata esetében szintén komoly eltéréseket tapasztalhatunk a megoszlásokban, mind az adózással, mind a segélyekkel összefüggő kérdésben. A kétféle szabályszegést egyáltalán nem helytelenítők aránya nagyjából azonos a három mintában. Ám a normasértőknek teljesen megbocsátók mindkét kérdés esetében nagyon kevesen vannak, így a valójában lényeges különbségek sem érzékelhetők kellő mértékben.

6. Táblázat. A jogtalan segély-igénylést különböző mértékben helytelenítők aránya három felmérés adatai alapján

<i>Hamis adatok közlése több segély érdekében...</i>	<i>Omnibusz 1999/3 mennyire tartja helytelennek</i>	<i>Állam és polgárai II. helytelen vagy nem helytelen</i>	<i>Háztartás Monitor 2000 mennyire helytelen vagy nem helytelen</i>
<i>Nem helytelen</i>	1,9	1,1	1,3
<i>Kicsit helytelen</i>	5,3	4,3	4,8
<i>Helytelen</i>	37,0	47,6	32,8
<i>Nagyon helytelen</i>	55,7	46,9	61,2
<i>Összesen</i>	100,0	100,0	100,0
<i>N</i>	1307	1452	3797

Az érvényes válaszok százalékos megoszlása

Az eltérések szerkezete jelentős részben a megfogalmazások közötti különbségek által sugallt mintákat mutatja. Az adó meg nem fizetését legfeljebb kismértékben helytelenítők aránya abban az Omnibusz kutatásban a legkisebb, ahol eleve sugallta a kérdés a helytelenítést. Ebben a vizsgálatban 21% ez az arány, míg az "Állam és polgárai" és a Monitor kutatásokban a válaszolók 24-, illetve 25%-át teszi ki a viszonylag megbocsátók csoportja. Az "Állam és polgárai" felvételben, ahol nem fektettek hangsúlyt a kérdésben a fokozatokra, mindkét kérdés esetében kiemelkedően magas a szóban forgó tevékenységeket "helytelen"-nek ítélok aránya a "nagyon helytelen"-nek tekintőkhöz képest. A közteherviselési- és segélyezési szabályok megítélésének általunk használt kérdései tehát meglehetősen érzékenyek kismértékű megfogalmazási különbségekre is. Az erről szóló adatokat így fokozott óvatossággal kell értékelni.

Részben a fenti tapasztalatok miatt, részben pedig a vizsgálat kísérleti jellegéből kifolyólag az általunk alkalmazott magyarázó modellben nem teszünk különbséget mind a négy válaszadási fokozat között, hanem két-két kategóriát összevontunk. A helytelenítők és nagyon helytelenítők kerültek az egyik csoportba, és azok a másikba, akik tompítani kívánták a felmerülő morális probléma élet.

A válaszokat nem pusztán elvont morális ítéletként értelmezzük, hanem a követendő viselkedésről az egyéni döntéseket befolyásoló összes motiváció figyelembevételével kialakított véleményként. Úgy véljük tehát, hogy azok között is vannak enyhe ítéletet kifejezők, akik ismerik és elfogadják a nem fizetésre vonatkozó morális érveket, azonban egyéb tényezők (pl. az önérdek) mellett túl csekély súlyúnak érzik. A válaszokban kifejeződő attitűd semmiképpen sem lehet az egyén előtt álló fiktív döntési helyzetben hozott választás (bevalljam-e vagy sem) kifejezése. Azonban nem áll távol a preferencia ilyen jellegű kifejezésétől.

IV.3.3. A magyarázó változók

Az empirikus modellépítés során a magyarázó tényezők három nagyobb csoportját különítettük el. Az első csoportba tartoznak azok a változók, amelyek feltevéseink szerint kapcsolatba hozhatók a kisközösségi kohézió mértékével. A másodikba az egyéni önérdekkel szoros összefüggésben lévő változók tartoznak. A harmadikba a szocializáció szolidaritásformákhoz kevésbé köthető tényezői kerültek.

Az iskolázottság számos módon befolyásolhatja a közteherviselési preferenciákat. A lehetséges hatásmechanizmusok többsége nem hozható kapcsolatba a különböző szolidaritásformák dominanciájával. Éppen ezért ez a változó éppúgy szerepelhetne az "egyéb" társadalmi-demográfiai változók között. Nem állítható ugyanis, hogy a különböző hatásmechanizmusok eredőjeként feltétlenül érezhető az iskolázottság szolidaritási normákra gyakorolt befolyása. Ezzel együtt a változót az erős- vs. gyenge szolidaritást befolyásoló változók között vettük figyelembe. A feltételezett mechanizmus szerint az oktatás által nyújtott kapcsolatrendszer valamint az általa közvetített értékrendszer a gyenge szolidaritás normáit erősítik az erős szolidaritás rovására.

Feltételezzük, hogy a vallás szintén univerzális normarendszert közvetít, és szemben áll a kettős morált hirdető viselkedési szabályokkal. A vallás hatásának erősségét felekezeti tagsággal és a vallásgyakorlás intenzitásával mérjük. A klasszikus vallás- és gazdaság-szociológiai munkák eredményeire alapozzuk azt a feltevést, miszerint a protestánsok körében erősebb a szabályok szigorú betartásának kötelezettsége, mint a katolikusok között (Weber, 1995 [1905]). Ez utóbbi állítás azonban nem kötődik a tanulmányunkban tárgyalt mechanizmusokhoz.

Az erős szolidaritással feltételezett kapcsolat a változók többségénél szubkulturális sajátosságokon alapul.¹⁴⁸ Azonban egy esetben életciklus-specifikus jellemzőről van szó. A háztartásban élő gyermek(ek) szubkulturális jellemzőktől függetlenül növelik annak az esélyét, hogy erősödik a szűkebb család kohéziója, és csökken az idegenekkel szembeni morális elkötelezettség mértéke.

A rokonsági kapcsolatok intenzitása feltevéseink szerint összefüggésben van a kisközösségi kohézió mértékével. Az adott felmérésben a rokonlátogatások számával tudjuk operacionalizálni ezt a tényezőt.

A modellépítés során feltételeztük, hogy azok, akik számára könnyebb a jövedelmek eltitkolása, illetve nagyobb hasznuk származik belőle, kevésbé nyilatkoznak elítélően a tevékenységről. A feltételezés mögött álló mechanizmusok tárgyalása nem tartozik tanulmányunk tárgyához, így ezekre itt nem térünk ki. A érintettség mérésénél egyrészt a jövedelmet vettük figyelembe. Emellett a munkaerőpiaci státuszt is bevontuk a magyarázó tényezők körébe. Úgy véltük ugyanis, hogy a magasabb jövedelműek számára nagyobb a kísértés a jövedelem be nem vallására. Továbbá az adóelkerülési lehetőséget közvetlenül befolyásoló változókat is tekintetbe tudtunk venni. Ennek megfelelően a modellben szerepel az, hogy a válaszadó maga adta-e be adóbevallását, és, hogy tud-e költséget leírni jövedelmeiből.

¹⁴⁸ Lásd a III.4.1. alfejezetet.

7. Táblázat. A modellben szereplő változók

Változó neve	Tartalma
<i>Függő változó</i>	
ADOCSA	Helyteleníti-e az adó meg nem fizetését (0: legfeljebb kicsit, 1: igen)
<i>Magyarázó változók</i>	
<i>"Erős szolidaritás" vs "gyenge szolidaritás"</i>	
KOZEPISK	Van-e érettségije (0: nincs, 1: van)
EGYETEM	Van-e diplomája (0: nincs, 1: van)
PROTEST	Protestáns felekezethez tartozik-e (0: nem, 1: igen)
TEMPHAVI	Jár-e legalább havonta templomba (0: nem, 1: igen)
TEMPSOHA	Jár-e templomba egyáltalán (0: igen, 1: sohasem)
NINCSFEL	Bejegyezték-e egy vallásba (0: bejegyezték, 1: nem jegyezték be)
FALU	Községben lakik-e (0: nem, 1: igen)
AGYERVAN	Van-e gyerek (0: nincs, 1: van)
ROKONLAT	Elmúlt évben hány rokonlátogatás volt (folytonos változó)
<i>Érintettség</i>	
ALKALM	Alkalmazottként dolgozik-e (0: nem, 1: igen)
E9JOSZ00	Összes személyes jövedelem 2000 márciusában
KTSGLEIR	Tudott-e költséget leírni (0: nem, 1: igen)
SAJATADO	Saját maga nyújtotta-e be adóbevallását (0: nem, 1: igen)
VALLALK	Vállalkozóként dolgozik-e (0: nem, 1: igen)
<i>Szocializáció – egyéb változók</i>	
KOR	Életkor
NO	Kérdezett neme (0: férfi, 1: nő)
REGIO	Az ország mely régiójában lakik (kategóriális, képzett dummykkal, 1: Bp., 2: É-Nyugat, 3: D-Nyugat, 4: Közép-Kelet, 5: É-Kelet)
PROTEST*TEMPHAVI	Legalább havonta templomba járó protestáns (0: nem, 1: igen)

IV.3.4. Az eredmények

A regressziós becslés eredményei több változó esetében megerősítették az erős és gyenge szolidaritás hatására vonatkozó előzetes feltevéseinket. Ugyanakkor az iskolai végzettség és a település befolyását nem sikerült kimutatnunk. Mindemellett a hipotéziseket megerősítő eredményeket is óvatossággal kell kezelnünk. A vallásgyakorlás, a gyermekek léte és a rokonlátogatások gyakorisága is korfüggő változók. Csakúgy, mint az adócsalással kapcsolatos vélemények. A fiatalok és középkorúak közül kevesebben járnak rendszeresen templomba és több közöttük a felekezeten kívüli. Emellett a fiatalok és középkorúak háztartásában van nagyobb eséllyel kiskorú gyermek még akkor is, ha számos idős ember háromgenerációs háztartásban él. Továbbá a rokonlátogatási gyakoriság is lecsökken a idősebbek körében. Amennyiben tehát nem sikerült megfelelő módon specifikálni az életkor hatását, akkor az említett tényezők mért befolyása jó eséllyel visszavezethető életkori

sajátosságokra. Ezzel együtt figyelemre méltó, hogy e változók az előrejelzéseknek megfelelően hatottak a véleményekre.

A vallásgyakorlás intenzitása az adatok tanúsága szerint érdemi befolyást gyakorol az adócsalás megítélésére (8. és 9. Táblázat). Azok, akik havi rendszerességgel járnak templomba, nagyobb valószínűséggel ítélik el az adócsalást. Ellenben azok, akik nincsenek egyetlen felekezethez sem bejegyezve, kevésbé helytelenítik az adó meg nem fizetését. A gyermekkel rendelkező háztartások tagjai szintén megbocsájtóbbak a szabályszegéssel szemben, bár a szóban forgó változó csupán 10%-os szinten szignifikáns. A regressziós becslés eredményei szerint továbbá minél gyakrabban látja vendégül illetve látogatja rokonait valaki, annál kisebb az esélye, hogy elítéli az adócsalást. Ugyanakkor nem jelentős a hatása az iskolázottságnak – legalábbis az általunk specifikált módon nem. Emellett a protestáns vallásgyakorlók sem mutatkoznak szigorúbbnak egyéb felekezethez kötődő társaiknál.¹⁴⁹

Az erős vs. gyenge szolidaritási normákat meghatározó tényezők indikátorai közül a gyermekek meglétét és a rokonlátogatások számát tartjuk a gyakorlatban problematikusnak. Elsősorban azért, mert korfüggők, és az életkor jelentősen befolyásolja az adócsalás megítélését. Egy nem egészen pontosan specifikált regressziós modell nem tudja kiszűrni a kor befolyását az említett változók esetében mért hatásokból. Másrészt ezek esetében tűnik talán túlságosan merésznek a feltételezés az elméleti faktorok és az operacionalizált változók közötti kapcsolatról. Emellett úgy véljük, át kell gondolni, hogy milyen formában érdemes a magyarázó változókat betenni a modellbe. Az itt bemutatott modellben preferáltuk a dummy-változókat. Mivel kerültük a túlzott mértékű "adatbányászási" tevékenységet, nem elemeztük végig változónként a különböző specifikációs formák hatásait. Mindazonáltal a későbbi vizsgálatokban a több információt hordozó folytonos változó-formákat részesítjük előnyben.

A modell működése szempontjából jelentősége van annak, hogy a személyes érintettséggel összefüggő változók milyen módon hatnak az adócsalás megítélésére. A válaszoló bevallott jövedelme nem mutat érdemi kapcsolatot a függő változóval. Bár ez ellentétes az általunk felállított modell feltevésével, ám több szempontból is lehet érvelni amellett, hogy jövedelmi hatás kimutatását nem feltétlenül várhatjuk. A kérdőív lehetőséget adott arra, hogy elkülönítsük azokat, akiknek lehetőségük van adójukat személyi költségeik üzleti célú elszámolásával csökkenteni. Azonban ez a változó sem mutatkozott szignifikánsnak. Azonban az adatok szerint az adóbevallásukat maguk végzik, és különösen a vállalkozók jóval megbocsájtóbbak, mint a többi állampolgár.

Az egyéb változókat tekintve azt tapasztaltuk, hogy nem jelentős a különbség a nők és a férfiak véleménye között. Ugyanakkor jelentősek a generációs különbségek: az idősebbek nagyobb arányban ítélik el az adócsalást, mint a középkorúak vagy a fiatalok. Az életkor befolyása mögött többféle hatásmechanizmus is meghúzódhat. Egyrészt kapcsolatban áll a közvetlen és közvetett érintettséggel, ugyanakkor szocializációban meglévő generációs különbségek hatása is megmutatkozhat. Az érintettséghez kötődő hipotézis szerint az idősök körében nagyobb mértékű az adócsalás elutasítottsága. A társadalomszerkezeti változások általános tendenciáiról alkotott feltételezések alapján ugyanakkor azt

¹⁴⁹ A protestáns felekezethez kötődés hatása szignifikáns egy olyan modellben, ahol nem szerepel a régió változó.

mondhatjuk, hogy az idősebbek körében kisebb súlya van a gyenge szolidaritás normáinak (ahogy ezt pl. a kirekesztésre vonatkozó vizsgálatok megerősítik), azaz ők kevésbé szigorúak az adócsalás megítélésében. Ahogy utaltunk rá, az adatok az érintettséghez kötődő hipotézist erősítik meg. Amennyiben létezik a másik feltételezett hatásmechanizmus, azt elnyomja az érintettség hatása. Az életkor mellett a válaszolók lakóhelyének régiója is szignifikáns hatást gyakorol a véleményekre. Elsősorban az észak-nyugati valamint az észak-keleti országrészben élők utasítják el az adócsalás lehetőségét.¹⁵⁰

8. Táblázat. Az adócsalás elítélésének esélyét magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>"Erős szolidaritás" vs "gyenge szolidaritás"</i>					
KOZEPIISK	-,1284	,1088	1,3924	,2380	,8795
EGYETEM	,0860	,1622	,2809	,5961	1,0898
FALU	,0803	,1120	,5142	,4733	1,0836
PROTEST	,1403	,1361	1,0622	,3027	1,1506
TEMPHAVI	,2154	,1610	1,7902	,1809	1,2403
TEMPSOHA	-,1115	,1062	1,1012	,2940	,8945
NINCSFEL	-,2127	,1545	1,8965	,1685	,8084
AGYERVAN	-,1629	,0941	2,9964	,0834	,8497
ROKONLAT	-,0075	,0035	4,5020	,0339	,9926
<i>Érintettség</i>					
ALKALM	,1374	,1157	1,4098	,2351	1,1472
E9JOSZ00	-4,4*10 ⁻⁷	1,093*10 ⁻⁶	,1654	,6842	1,0000
KTSGLEIR	,0903	,1431	,3979	,5282	1,0945
SAJATADO	-,2984	,1188	6,3093	,0120	,7420
VALLALK	-,6370	,2102	9,1826	,0024	,5289
<i>Szocializáció – egyéb változók</i>					
KOR	,0235	,0046	26,7265	,0000	1,0238
NO	,1694	,0963	3,0960	,0785	1,1846
REGIO			19,2022	,0018	
PRO*TEMP	,2699	,3870	,4863	,4856	1,3098
Constant	,1380	,1928	,5120	,4743	

¹⁵⁰ Az itt közölt táblázatokból a könnyebb átláthatóság céljából kihúztuk a régió változó egyes kategóriáira vonatkozó együttthatókat.

9. Táblázat. Az adócsalás elítélésének esélyét magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>"Erős szolidaritás" vs "gyenge szolidaritás"</i>					
TEMPHAVI	,3199	,1413	5,1254	,0236	1,3770
NINCSFEL	-,3150	,1436	4,8093	,0283	,7298
AGYERVAN	-,1581	,0932	2,8796	,0897	,8538
ROKONLAT	-,0075	,0034	4,7124	,0299	,9925
<i>Érintettség</i>					
SAJATADO	-,2810	,1117	6,3301	,0119	,7550
VALLALK	-,7398	,1754	17,7859	,0000	,4772
<i>Szocializáció – egyéb változók</i>					
KOR	,0258	,0043	36,5305	,0000	1,0261
REGIO			23,1968	,0003	
Constant	,2045	,1720	1,4123	,2347	

IV.4. A vélemények struktúrája és a szolidaritási normák

IV.4.1. Bevezető megjegyzések

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy tanulmányunk 3. Hipotézisében szereplő állításokat szembesítsük a mérési eredményekkel.¹⁵¹ A szóban forgó hipotézis azt állítja, hogy ha két hasonló területen működő jóléti intézmény esetében egymástól eltérő a kedvezményezettek körének szélessége, akkor az erős szolidaritás elvei által jobban befolyásolt állampolgárok nagyobb az eséllyel támogatják a társadalom szélesebb rétegeit érintő intézményt úgy, hogy közben a hasonló jellegű, de marginálisabb csoportot célzó juttatást elutasítják.

A függő változó helyes megválasztása ebben az esetben sem könnyebb, mint a közteherviselési csalás megítélésének vizsgálatánál. A hipotézis ráadásul több változó együttes elemzését kívánja meg. Ez tartalmi és módszertani problémákat is felvet, melyek egy részét a kutatás jelenlegi fázisában nem tudjuk megoldani.

Az itt ismertetésre kerülő vizsgálat egy 2001 júliusában készült lakossági kérdőíves felmérés adataira épül.¹⁵² A kutatás során mód nyílt arra, hogy bizonyos pontokon figyelembe vegyük a tanulmányunk által felvetett hipotézisek szempontjait. Így az adatok értékelésekor nem csupán másodelemzésre kell szorítkoznunk. Az elméleti összefüggések operacionalizálására elsősorban a függő változók esetében volt lehetőség. Az általunk vizsgált magyarázó mechanizmusok indikátorainak mérése ebben a kutatásban is csak rendkívül közvetett és tökéletlen módon történhetett. Az előző fejezetben jelentősnek mutakozó változók továbbvitele nem bizonyult termékeny megoldásnak – sem elméleti sem gyakorlati szempontból.

Az alábbi vizsgálat is részben exploratív jellegű. Legalább akkora szerepet kap benne a megfelelő mérési változók felkutatása, mint az elméleti tételek ellenőrzése. Mindazonáltal törekedtünk arra, hogy a különböző empirikus modellek egységes változó-struktúrával rendelkezzenek. Ez hozzájárult ahhoz, hogy az eredmények bemutatása során az elmélet diktálta rendszer szerint haladjunk, és ne a "legsikeresebb" modellek bemutatását követelő induktív logikát kövessük.

A vizsgálat fő célja a különböző jóléti kérdésekben elfoglalt vélemények együttesének vizsgálata. Ugyanakkor az újabb felmérés alapján is kísérletet teszünk arra, hogy a méltányossági elvek általunk elkülönített két dimenziójában külön is megvizsgáljuk a társadalmi struktúra feltételezett hatását. A hipotéziseink kifejtésekor rámutattunk arra, hogy nagyon nehéz olyan jóléti intézményt találni, ahol szeparáltan vizsgálható a méltányossági

¹⁵¹ Az elemzés legelső változata megtalálható Janky (2001b) tanulmányában.

¹⁵² Az empirikus kutatást a TÁRKI Társadalomkutatási Intézet végezte a Gazdasági Minisztérium megrendelésére. A kutatás vezetője Tóth István György volt.

elvek két aspektusa: a szükséglet-orientáltság illetve a kirekesztés mértéke.¹⁵³ Éppen ezért tartottuk szükségesnek a 3. Hipotézis megfogalmazását. Az alábbi elemzésben sem tudjuk konkrét jóléti intézmények vizsgálatában leszűkíteni a hatásmechanizmusokat az egyik dimenzióra. Ehelyett általánosabb attitűdkérdések segítségével próbáljuk operacionalizálni a két dimenzióban megmutatkozó értékítéleteket.

A vélemények együttesének vizsgálatakor már konkrét jóléti intézményekre vonatkozó preferenciákat vizsgálunk. Bár ekkor is alkalmazunk olyan kérdést, amely általánosabb szinten érdeklődik az újraelosztásról alkotott véleményekről. A több kérdésben elfoglalt álláspontok együttes megoszlását magyarázó modellek magyarázó változóinak hatása több esetben visszavezethető a kérdések egyikére gyakorolt befolyással. Ez azonban nem teszi értelmetlenné az együttes vizsgálatot, és nem cáfolja az együttes megoszlásokra vonatkozó hipotéziseket. Feltevéseink ugyanis nem zárják ki, hogy a magyarázó tényezők az egyes kérdésekre vonatkozó preferenciák kialakításában érdemi szerepet játszanak. Hipotéziseink csupán azt állítják, hogy – szemben a vélemények együttesére gyakorolt befolyással –, ezek a hatások nem jelezhetők általános érvénnyel előre.

Az alábbiakban elsőként a különböző modellekben alkalmazott függő változókat tekintjük át. Ezt követően kerül sor a különböző modellekben egységesen alkalmazott magyarázó séma¹⁵⁴ operacionalizálási kísérletének bemutatására. Végül ismertetjük a regressziós becslések eredményeit.

IV.4.2. A függő változók: a szociális attitűdök

IV.4.2.1. Az operacionalizálás alapkérdései

Az elméleti fejezetekben felvázolt hipotézisek alapján kialakított modell függő változójának kiválasztása nem egyszerű feladat. Ennek oka magában a hipotézisekben rejlik. Feltevésünk lényeges eleme ugyanis, hogy az eddigi elméleti kutatások alapján felvázolható oksági kapcsolatok nem feltétlenül működnek egymás ellen ható erők együttes jelenléte miatt. Számos körülményt kell tehát mérlegelni ahhoz, hogy az empirikus modellbe olyan függő változó kerüljön, amelyre vonatkozóan egyértelműen megfogalmazható a magyarázó mechanizmusok hatásának iránya.

A jóléti preferenciák vizsgálataiban gyakran elemzik a nagy ellátórendszerekre vonatkozó véleményeket. Általában a figyelem középpontjában vannak azok az intézmények, melyek a lakosság jelentős része számára nyújtanak ellátást, illetve az állampolgárok nagy része kerülhet bármelyik pillanatban az ellátottak közé. Ide tartozik a nyugdíjrendszer, az egészségügy, és bizonyos fokig a családtámogatási rendszer. A szolidaritási elveken nyugvó motivációs tényezők vizsgálatakor azonban nem elégséges a széles kör számára

¹⁵³ Ilyen, a jóléti intézményrendszerhez kötődő kérdésnek tartjuk a közteherviselésben való részvétel problémakörét, amelyet az előző fejezetben vizsgáltunk.

¹⁵⁴ Egy változó van, amelynek szerepe szükségképpen változik a különböző modellekben.

nyújtott ellátásokra koncentrálni. Ahogy korábban már utaltunk rá, az ilyen intézményekre vonatkozó preferenciákban a támogatás a társadalom legszélesebb köreiben támaszkodhat az önérdék-követés motivációjára. Legalábbis nehezebb a tiszta szolidaritás hatását kimutatni. A segélyek rendszerére vonatkozó véleményekben nagyobb valószínűséggel jelennek meg jól elkülöníthető belső morális ösztönzők. Ugyanis ebben az esetben az állampolgárok nagyobb biztonsággal számíthatják ki annak esélyét, hogy belátható időn belül a szegényeket segítő intézmények támogatottjai lesznek-e. Azonban a segélyekre vonatkozó preferenciáknál különös hangsúlyt kaphat az erős szolidaritás sajátosságainak következményeképp kialakuló mindkét, egymással ellentétes hatást kiváltó mechanizmus. Egyrészt a közvetlen társadalmi környezetben szerzett tapasztalatok és az ott kialakult normák komolyan befolyásolhatják azt, hogy milyen szükséghelyzetekhez rendelnek az egyének támogatási kötelezettséget. Ugyanakkor sok modern társadalomban – köztük Magyarországon is – az ilyen támogatásokra rászoruló csoportok tagjai között aránytalanul nagy számban lehet találni a többségtől kulturális, esetleg etnikai alapokon eltérő kisebbségek képviselőit. Ez külön jelentőséget kölcsönöz a méltányossági elvek univerzalitásának. A hatásmechanizmusok jelenleginél sokkal kifinomultabb elméleti modellje nélkül lehetetlen előzetes feltevéseket fogalmazni arra vonatkozóan, hogy az erős szolidaritás jellegzetességei milyen kapcsolatban állnak a szociális segélyek támogatottságával. Exploratív jellegű vizsgálatra természetesen volna lehetőség. Azonban a tapasztalatok szerint a segélyekre vonatkozó preferenciák és az etnikai, kulturális kizárás kapcsolatának megjelenése erősen függ a kérdezési eljárástól. Túlzott merészség volna tehát bármilyen empirikus általánosítás.

Ennek következtében nem egy kérdésre adott választ veszünk figyelembe, amikor a függő változónkat kialakítjuk. Két válaszból alkotjuk meg a megmagyarázandó tényeket. Egyrészt megvizsgáljuk, hogy miképpen vélekednek általános szinten a válaszadók a meglévő egyenlőtlenségek csökkentéséről, illetve mi a véleményük a széles rétegeket érintő támogatási formákról. Másrészt megnézzük azt, hogy milyen álláspontot foglalnak el a felmérésben résztvevők egy konkrét - hátrányos helyzetben lévő - kisebbségi csoport támogatásáról. A modellekben a két válasz közötti különbséget tekintjük. Azaz azt elemezzük, hogy milyen tényezők határozzák meg azt, hogy valaki egyformán vagy különféleképpen újraelosztás-párti a két kérdésben. Mind a gyenge mind az erős szolidaritás morálja alapján lehet valaki a redisztribúció támogatója vagy ellenzője. Azonban az erős szolidaritás által kialakított vélemény sokkal érzékenyebb kell, hogy legyen a kiválasztott célcsoportra. Azaz az ilyen morál alapján döntők általános újraelosztásról alkotott véleményüket kevésbé "viszik át" a marginális csoportok megsegítésére vonatkozó preferenciáikba.

IV.4.2.2. A méltányossági elvek egyes dimenziói és az attitűdök

A méltányossági elvek szükséglet-orientáltságára utaló attitűdök mérését egy olyan kérdés segítségével kíséreltük meg, melyben két konfliktusban lévő állítás között helyezhették el saját nézeteiket a válaszadók. Az egyik a jövedelmek egyenlőségét preferálta, a másik a

teljesítmények megbecsülését támogatta.¹⁵⁵ A kérdőív e pontja a következőképpen hangzott:

A válaszlapon ellentétes véleményeket olvashat. Helyezze el saját véleményét egy tízfokú skálán, ahol az egyes teljes egyetértést jelent az a) kijelentéssel, a tízes pedig a b) kijelentéssel.

a) A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kell lenniük.

b) Az egyéni teljesítményeket anyagilag jobban meg kellene becsülni.

A felmérés tanúsága szerint nagyjából annyian érzik közelebb magukhoz azt az állítást, miszerint a teljesítményeket jobban meg kellene becsülni, mint azt, hogy a jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenniük (10. Táblázat). A válaszadók hetedét teszik ki a kizárólag az egyenlőség fontossága mellett voksolók, és további hetedét azok, akik egyértelműen a teljesítmény jobb megbecsülése mellett tették le a garast. A kutatás további fontos tanulsága, hogy viszonylag kevés válaszadó "menekült el" a dilemma megválaszolásától oly módon, hogy nagyjából középre helyezte magát a két állítás között. Emellett csupán a kérdezetteknek tizede tagadta meg az állásfoglalást.

Minden magyarázó modellünkben kétértékű függő változót alkalmazunk. Ez a jóléti preferenciák szerkezetének vizsgálatakor a legjobban védhető megoldás.¹⁵⁶ Az imént ismertetett szükséglet-orientáltságot mérő változó esetében a jóléti preferenciák modelljeivel történő összehasonlíthatóság miatt döntöttünk amellett, hogy kétértékűre transzformáljuk a tízértékű kérdést. A válaszok kettéosztása mindenképpen önkényes, ám nem teljesen ad hoc döntés. Az elemzés során úgy döntöttünk, hogy a jövedelmek egyenlősége mellett voksolók első három kategóriája kerül az egyik csoportba, és a többiek a másikba. A döntés során két, egymással konfliktusban álló szempontot kellett figyelembe venni: egyrészt ne szerepeljenek túl kevesen egyik csoportban sem, másrészt próbáljuk meg elkerülni, hogy mindkét csoportban túl sok bizonytalan kerüljön. Az nem volt stratégiai szempont, hogy a vélemények melyik oldala kerüljön a kisebb csoportba.¹⁵⁷

¹⁵⁵ A két állítás reflektál Lindenberg (1998b: 98.) erős és gyenge szolidaritás közötti különbségtételére, ahol az "equality" fogalmát állítja szembe az "equity" terminussal.

¹⁵⁶ Erről az adott változók tárgyalásakor lesz szó.

¹⁵⁷ Amennyiben hasonló logika lapján a vélemények másik oldalát helyezzük a kisebb csoportba, akkor kismértékben rosszabb illeszkedésű a magyarázó modell, ám például szignifikáns egy olyan kulcsváltozó, amely az általunk alkalmazott modellben nem. Egyébiránt nagyon hasonlóak az eredmények abban az esetben is, ha a függő változót folytonosnak tekintjük, és lineáris regressziós modellt illesztünk rá.

10. Táblázat. A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenniük vagy az egyéni teljesítményeket jobban meg kellene becsülni? A vélemények megoszlása egy tízfokú skálán, ahol az egyes teljes egyetértést jelent az előbbi, a tízes pedig az utóbbi állítással.

	Válaszok megoszlása (gyakoriság)	Összes megkérdezett százalékában	Érvényes válaszok százalékában
A jövedelmeknek egyenlőbbeknek kellene lenniük	191	12,56	14,08
2	75	4,91	5,51
3	132	8,64	9,69
4	84	5,54	6,21
5	203	13,36	14,98
6	128	8,44	9,46
7	107	7,01	7,86
8	162	10,64	11,93
9	83	5,45	6,11
Jobban meg kellene becsülni a teljesítményt	192	12,64	14,17
Érvényes válasz összesen	1 357	89,18	100,00
Nincs válasz	165	10,82	
Összesen	1 522	100,00	

A kirekesztésre vonatkozó attitűdök mérésére számos kérdést alkalmaztak a nemzetközi és a hazai szakirodalomban. A tapasztalatok szerint a válaszadók elhelyezkedését a kirekesztés vs. befogadás dimenzióban legjobban a sok íte mből álló kérdés-sorok képesek megragadni. A jelenlegi kutatás keretei között nem nyílt mód arra, hogy a kérdőívben bővebb teret szenteljünk a szóban forgó attitűdöknek. Korábbi kutatások figyelembevételével egy kérdést alkalmaztunk, mint az idegenellenesség indikátorát. Ez a következőképpen hangzott:

Hogyan vélekedne Ön arról, ha egy cigánnyal kellene együtt dolgoznia?

A válaszadóknak öt lehetőség közül kellett választaniuk, ahol az egyik szélső értéket a határozott ellenzés, a másikat a határozott támogatás jelentette.

A kérdésnek előnye és hátránya is egyben, hogy egy konkrét hazai marginális csoportra vonatkozik. Egyrészt megbízhatóbbak és érvényesebbek a válaszok ebben az esetben.¹⁵⁸ Ugyanakkor a válaszadók között ott vannak maguk az érintettek is, akiknek véleménye értelemszerűen nem a befogadásról szól.

Amikor a kérdést függő változóként alkalmaztuk, a már idézett okok miatt dichotómizáltuk. A cigányokkal nem szívesen dolgozók kerültek az egyik kategóriába, a többiek a másikba.

¹⁵⁸ Megbízhatóbb azért, mert olyan csoportról van szó, amelyről a kérdezettek többségének van véleménye. Érvényes azért, mert elég konkrét, és elég marginális csoportra kérdez ahhoz, hogy csökkentse a hippokrita válaszok arányát. Általánosságban ugyanis kevésbé vallják magukat idegenellenesnek az emberek, és szívesebben rejtik el ellenszenvüket, ha úgy gondolják, hogy csak kevesen osztják véleményüket.

11. Táblázat. Hogyan vélekedne arról, ha egy cigánnyal kellene együtt dolgoznia? A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása (gyakoriság)	Összes megkérdezett százalékában	Érvényes válaszok százalékában
Határozottan ellenezné	95	6,24	6,53
Inkább ellenezné	170	11,16	11,68
Nem érdekelné	871	57,21	59,91
Inkább támogatná	227	14,95	15,65
Határozottan támogatná	90	5,94	6,22
Érvényes válasz összesen	1453	95,49	100,00
Nincs válasz	69	4,51	
Összesen	1522	100,00	

A válaszadók többsége semleges álláspontra helyezkedett: 60%-uk állította, hogy nem érdekelné, ha cigány lenne a munkatársa (11. Táblázat). A roma származású munkatárs lehetőségéről pozitívan nyilatkozók némileg többen vannak, mint azok, akik, elleneznének egy ilyen kapcsolatot. A válaszok megoszlásának szórása túlságosan kicsi ahhoz, hogy e változó alapján a kirekesztésre vonatkozó attitűdök egyéni különbségei kellő mértékben megmutatkozzanak. Ráadásul a nehezen mérhető attitűdök egy változóra támaszkodó indikátorainak általános hátránya, hogy a "hordozó kérdés" által felvetett egyéb szempontok hatásainak kiszűrése nehézségekbe ütközik.

Hipotéziseink alapján a jóléti preferenciákkal kapcsolatban olyan kérdés-párokat vizsgálunk, amelyek között szembeszökő különbség elsősorban a kedvezményezettek körében van. Ez azt jelenti, hogy a méltányossági elvek fentiekben tárgyalt két dimenziója közül elsősorban az utóbbi (kirekesztés vs befogadás) játszhat szerepet a vélemények kialakításában. Tehát ez utóbbi változót (és csak ezt) alkalmazzuk magyarázó tényezőként is a jóléti preferenciák struktúrájára vonatkozó modelljeinkben.

IV.4.2.3. A jóléti preferenciák

A jóléti preferenciákat általános és konkrét kérdések segítségével is mértük. A jövedelmi különbségek szintjéről és ezek esetleges csökkentéséről két általánosabb jelegű kérdést tettünk fel. Egyrészt a válaszadókat arra kértük, hogy ötfokozatú skálán fejezzék ki egyetértésüket vagy egyet nem értésüket egyrészt azzal az állítással, miszerint *"Magyarországon a jövedelmi különbségek túl nagyok"*. Másrészt azzal az állítással szembesítettük a kérdezetteket, hogy *"az állam feladata, hogy csökkentse ezeket a különbségeket."* Ez utóbbi állításról is ötfokozatú skálán kellett véleményt nyilvánítaniuk.¹⁵⁹

¹⁵⁹ A felmérés az itt tárgyaltakon kívül még számos kérdést tartalmazott a jóléti rendszer témakörében. Például az újraelosztásra vonatkozó általános preferenciákat a következő kérdéssel is mértük: *Az alacsony, közepes illetve*

Az eredmények – a korábbi vizsgálatok tapasztalataihoz hasonlóan –, azt mutatják, hogy általánosságban az emberek döntő többsége elégedetlen a kialakult egyenlőtlenségi viszonyokkal. A válaszolók több mint 90%-a egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy hazánkban ma túl nagyok a jövedelmi különbségek (12. Táblázat). Mivel minden huszadik válaszadó dilemmázott az állítás megítélésében, kevesebb, mint 4% azok aránya, akik a kijelentéssel nem értenek egyet. A válaszok szórása rendkívül alacsony, így nem érdemes magyarázó modellekben használni a változót.

12. Táblázat. Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy Magyarországon túl nagyok a jövedelmi különbségek? A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása (gyakoriság)	Összes megkérdezett százalékában	Érvényes válaszok százalékában
Egyáltalán nem ért egyet	14	0,92	0,93
Nem ért egyet	38	2,49	2,52
Egyet is ért meg nem is	78	5,14	5,21
Egyetért	306	20,09	20,35
Teljesen egyetért	1 067	70,07	70,99
Érvényes válasz összesen	1 503	98,70	100,00
Nincs válasz	20	1,30	
Összesen	1 523	100,00	

A lakosság nagy többsége úgy véli, hogy az állam feladatai közé tartozik e jövedelmi különbségek csökkentése (13. Táblázat). Azonban az állam ilyen szerepét támogatók aránya némileg kisebb, mint az egyenlőtlenségek miatt elégedetleneké. A válaszadók négyötöde vélte úgy kutatásunkban, hogy az államnak csökkenteni kellene a gazdagok és szegények közötti különbségeket. Az állam redisztribúciós szerepével teljes mértékben egyetértők aránya 52%. Mindössze a válaszadók 8%-át teszik ki azok, akik ellenzik az állam jövedelem-újraelosztásra vonatkozó törekvéseit.¹⁶⁰

magas jövedelműek adója ma túl nagy, megfelelő vagy alacsonyabb, mint kellene? Azonban kutatásunkban a kérdéseknek csupán egy szűkebb körére koncentráltunk.

¹⁶⁰ Tovább finomodik a preferenciákról alkotott kép, ha megvizsgáljuk, hogy miképpen vélekednek a válaszadók a különböző szintű jövedelemmel rendelkezőket sújtó adók nagyságáról. Az egyértelműen látható, hogy az alacsony jövedelműek adóját jóval többen csökkentenék, mint a magas jövedelműekét, és ennek megfelelően az emelést szorgalmazók arányában is nagyok a különbségek az egyes jövedelmi csoportok esetében. Ugyanakkor azt láthatjuk, hogy a magas jövedelműek adóját tekintve is alig haladja meg a válaszadók felét azok aránya, akik szerint növelni kellene az adott jövedelmi csoport közterheit. (A közepes és alacsony jövedelműek viszonylatában kifejezetten alacsony a magasabb adót szorgalmazók aránya). Az is igaz, hogy csak minden ötödik válaszadó véli úgy, hogy a magas jövedelműek adója túl magas.

13. Táblázat. Ön mennyire ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy az állam feladata a jövedelmi különbségek csökkentése? A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása (gyakoriság)	Összes megkérdezett %-ában	Érvényes válaszok %-ában
Egyáltalán nem ért egyet	31	2,02	2,08
Nem ért egyet	83	5,44	5,58
Egyet is ért meg nem is	192	12,61	12,94
Egyetért	405	26,60	27,29
Teljesen egyetért	773	50,78	52,11
Érvényes válasz összesen	1 484	97,45	100,00
Nem tudja, egyéb	37	2,44	
Nincs válasz	2	0,11	
Összesen	1 523	100,00	

A kérdőívben az egyes kiadási területek közötti preferenciákat egy viszonylag újszerű kérdés-sorral igyekeztünk feltérképezni. Az új kérdés-blokkban a szokásosnál konkrétabban neveztük meg a támogatandó célcsoportokat – szám szerint ötöt –, és úgy válogattuk össze őket, hogy különböző módon és mértékben legyenek ezek a csoportok a társadalom periferiáján. A válaszadókat arra kértük, hogy ötfokú skálán értékeljék egyetértésüket azzal, ha ezeket a célcsoportokat az adók emelése árán támogatják az eddigieknél nagyobb mértékben. Az öt célcsoport és a hozzájuk kötődő támogatási forma a következő volt: gyermekeiket egyedül nevelő anyák segélye, mozgássérültek segélye, fiatal cigány felnőttek szakképzése, cigány gyermekek tanulásának támogatása, külföldi menekültek egészségügyi ellátása. A kérdés pontosan a következőképpen hangzott:

Tegyük fel, hogy a kormány többet szeretne költeni bizonyos csoportok segélyezésére, és ez csak úgy lehetséges, ha fölemeli az adókat. A válaszlapon olvashatók közül mely célok nagyobb mértékű támogatásával értene egyet abban az esetben is, ha ennek következtében az adók növekednének, az adózók kézhez kapott jövedelme pedig csökkenne?

A kérdés-sort kifejezetten a tanulmányunkban szereplő kutatási hipotéziseinkhez igazodva alakítottuk ki.¹⁶¹ Ennek következtében nem rendelkezünk megfelelő tapasztalattal a válaszok várható megoszlására vonatkozóan. Ezért szerepel öt item a blokkban, ahelyett, hogy csupán két kérdést tettünk volna fel: egyet egy általános, biztosítás jellegű támogatásról, egyet pedig egy marginális csoport célzott segélyezéséről. A kérdések összeállításakor két szempontra próbáltunk különösen figyelni. Egyrészt arra törekedtünk, hogy létre tudjunk hozni olyan kérdés-pár(oka)t, ahol a két kérdésben a támogatás jellege némileg hasonló, csupán a kedvezményezettek társadalmi helyzetében mutatkozik jelentős különbség. Másrészt igyekeztünk hasonló helyzetű csoportokra vonatkozóan többféleképpen feltenni kérdést, hogy nagyobb eséllyel legyen legalább egy, megfelelő szórású változó. A terjedelmi korlátok mindazonáltal nem tették lehetővé, hogy szisztematikus módon variáljuk a kérdéseket, minden változtatási lehetőséget kihasználva. A válaszok várható megoszlásának bizonytalansága vezetett ahhoz, hogy ellentétben a

¹⁶¹ E helyen külön is szeretnénk köszönetet mondani az empirikus felmérés vezetőjének, Tóth István Györgynek, aki segítséget nyújtott a kérdések végső formájának kialakításában.

hasznoló, a feltételes értékelés módszerének logikáját követő eddigi hazai vizsgálatokkal, ötfokú skálán kértük a lehetséges támogatások értékelését.¹⁶²

Az egyik támogatási típus, melyet több kérdésben vizsgáltunk a hátrányos helyzetű gyermekek segélyezését célozza. Feltevéseink szerint a társadalom széles rétegei számára potenciálisan előforduló élethelyzetre utal az a kérdés, amely a gyermekeiket egyedül nevelő anyák segélyeiről szól. A marginális csoport gyermekeihez való viszonyt próbálja mérni a cigány gyermekek oktatására vonatkozó kérdés. Mindazonáltal a két változó esetében mért válaszok önmagában- és együttesen történő értelmezése kapcsán is felmerülnek nehézségek. Egyrészt nem zárhatjuk ki, hogy a gyermekeiket egyedül nevelő anyák csoportjának egészével a társadalom egy része például világnézeti okokból nem tud azonosulni, ily módon a kirekesztő hozzáállás rájuk is kiterjedhet. Másrészt a két kérdés együttes értelmezését bonyolítja, hogy a másodikban megjelenik az oktatás támogatásának problémája. A vélemények várható megoszlásának ismeretlensége vezetett ahhoz, hogy a cigány gyermekek képzése mellett a fiatal felnőttek továbbképzésére vonatkozóan is kérdést tegyünk fel. Nem tudhattuk ugyanis, hogy a cigányokkal szembeni negatív attitűd milyen mértékben érvényesül, ha a gyermekekre és az oktatásra kérdezzük rá.

A másik vizsgált támogatási terület az egészségüggyel kapcsolatos speciális kiadásokat foglal magában. A mozgássérültek segélyezésére vonatkozóan feltett kérdés egyértelműen mindenkit potenciálisan érintő, biztosítás jellegű támogatásról szólt. A külföldi menekültek egészségügyi ellátására vonatkozó kérdés ezzel szemben egy jól elhatárolható marginális csoport támogatásának lehetőségére utal. Ez utóbbi párosítás elméletileg jobban megfelel céljainknak, ám előre nem tudhattuk, hogy elemezhető megoszlásokat eredményeznek a válaszok. Az egészségügyi támogatásokra vonatkozó kérdés-pár azért előnyösebb, mert hasonlóbb a két juttatás támogatási területe, ugyanakkor határozottabban válik szét a két célcsoport. Továbbá a marginális csoportot nem a cigányok alkotják, ami jobban védhetővé teszi, hogy magyarázó modelljeinkbe beépítsük a cigányokkal szembeni attitűdöt, mint a kirekesztésre való hajlandóság egy általános indikátorát. E szempontok figyelembe vételével empirikus elemzéseinkben végül az egészségügyhöz kapcsolódó két változót használtuk fel. Ezt azért tehettük meg, mert a válaszok megfelelő mértékben szóródtak a vizsgált mintában.

A vizsgálatból kiderül, hogy jelentős különbségek vannak az egyes célcsoportok támogatásának elfogadottsága között. A gyermekeiket egyedül nevelő anyák támogatásának - akár adóemelés árán történő - növelését a válaszolók háromnegyede támogatta. Még nagyobb - 80%-os -, a mozgássérültek támogatásának növelését pártolók aránya (14. Táblázat). Ugyanakkor csupán a válaszolók 29%-a támogatta egyértelműen a cigány felnőttek továbbképzését segítő javaslatot. A roma gyermekek oktatási juttatásainak növelésével valamivel többen - mintegy egyharmadnyian -, értettek egyet.

¹⁶² A feltételes értékelés nemzetközi szakirodalmában ugyanakkor utalnak arra, hogy bizonyos esetekben előnyösebb a preferenciák intenzitását többfokozatú skála segítségével mérni.

14. Táblázat. Egyetértene-e a mozgássérültek segélyeinek nagyobb támogatásával abban az esetben is, ha ezáltal az adók növekednének? A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása (gyakoriság)	Összes megkérdezett %-ában	Érvényes válaszok %-ában
Kicsit sem ért egyet	79	5,16	5,45
Nem ért egyet	42	2,79	2,94
Egyet is ért, nem is	166	10,93	11,53
Egyetért	600	39,45	41,62
Teljesen egyetért	555	36,46	38,47
Érvényes válasz összesen	1443	94,79	100,00
Nem tudja, nincs válasz	79	5,21	
Összesen	1522	100,00	

Mindazonáltal az utóbbi két területről alkotott képet árnyalja az a tény, hogy az egyetértés és egyet nem értés határán lévő dilemmázók aránya ezekben az esetekben igen magas, azaz az ellenzők száma nem olyan jelentős - bár érdemben meghaladja a támogatók számát. A külföldi menekültek egészségügyi ellátására még kevesebben költenének többet: a válaszadók 15%-a szerint kellene magasabb kiadásokat szánni erre területre – akár közterhek növekedésének az árán is (15. Táblázat). Ez az egyetlen terület, ahol az ellenzők aránya meghaladja a válaszolókat felét.

15. Táblázat. Egyetértene-e a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának nagyobb támogatásával abban az esetben is, ha ezáltal az adók növekednének? A válaszok megoszlása

	Válaszok megoszlása (gyakoriság)	Összes megkérdezett %-ában	Érvényes válaszok %-ában
Kicsit sem ért egyet	509	33,47	35,82
Nem ért egyet	372	24,47	26,20
Egyet is ért, nem is	330	21,71	23,23
Egyetért	154	10,13	10,85
Teljesen egyetért	55	3,64	3,90
Érvényes válasz összesen	1422	93,42	100,00
Nem tudja, nincs válasz	100	6,58	
Összesen	1522	100,00	

IV.4.2.4. A jóléti preferenciák együttese

A fentiek során többször utaltunk rá, hogy hipotéziseink tényekkel történő szembesítéséhez változók összevonására volt szükség. Azt is tárgyaltuk, hogy a tanulmányunk szempontjából releváns kérdés-sor esetében mely változók tartozhatnak össze. Az alábbiakban mindemellett kitérünk arra is, hogy a modellekben alkalmazott kompozit változók elkészítésekor nem csupán az említett speciális kérdés-sort vettük figyelembe, hanem a szintén bemutatott általános jellegű kérdéseket is.

Az alábbiakban vizsgált hipotézis arra az általánosabb feltételezésre épül, hogy az erős szolidaritás normái egalitáriánusabb elosztási elveket tartalmaznak, miközben élesebben tesznek különbséget csoporton belüliek és kívüliek között. A jelenség jóléti preferenciákra gyakorolt hatását mérő kompozit változó egyik eleme szükségképpen egy olyan intézmény támogatásának kérdése, amelynek kedvezményezettje egy marginális csoport. A másik elem kétféle úton is operacionalizálható. Egyrészt próbálkozhatunk azzal, hogy az imént idézett egalitáriánus preferenciát általánosabb szinten próbáljuk megragadni, és ezt vetjük össze a kirekesztés által érintett rétegek juttatásainak támogatásával. Másrészt kereshetünk egy konkrét jóléti intézményt, amely a társadalom szélesebb rétegei számára nyújt transfereket vagy szolgáltatásokat. Az előbbi esetben inkább – de nem kizárólagosan –, arról van szó, hogy nem határoljuk le pontosan az újraelosztás kedvezményezettjeinek körét. Ilyenkor a válaszadó a saját maga által fontosnak tartott rétegekre vonatkoztathatja a kérdést, illetve mindenkire érvényesnek tarthatja.¹⁶³ A másik operacionalizálási stratégia választásakor ellenben meghatározzuk ezt a csoportot, és lehetőleg az állampolgárok minél nagyobb részét vonjuk be a potenciális haszonélvezők körébe.

A marginális csoportoknak juttatott támogatások megítélését a szélesebb körű juttatások elfogadottságával összevető változó két komponense a menekültek egészségügyi ellátásáról, illetve az állam újraelosztó szerepéről alkotott vélemény volt. Korábban utaltunk rá, hogy a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának növelését meglehetősen kevesen támogatják, míg a többség egyetért azzal, hogy az államnak csökkentenie kell a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A válaszadók felét teszik ki azok, akik az állam egyenlőtlenség-csökkentő szerepét támogatják, ugyanakkor elvetik annak lehetőségét, hogy a több forrás jusson a külföldi menekültek egészségügyi ellátására (16. Táblázat).¹⁶⁴ Az általános és a konkrét kérdésben is támogató álláspontot elfoglalók aránya 12%, míg a következetes ellenzők az érvényes választ adók 5%-át teszik ki.

¹⁶³ Véleményünk szerint részben az általános megfogalmazás hatása mutatható ki *Smith* (1987a) már idézett módszertani kísérletében, ahol a "szegényeknek nyújtott segítség" nagyobb támogatást kapott, mint a "jóléti juttatások" konkrét programhoz és meghatározott marginális rétegekhez kötött segélycsomagja.

¹⁶⁴ A fenti megfogalmazás azt jelenti, hogy a felkínált (és szövegesen is értelmezett) ötfokú skálán az egyik kérdésben az egyes vagy kettes, a másikban pedig a négyes vagy ötös értéket jelölték meg (hangsúlyozni szeretnénk, hogy a válaszadók nem közvetlenül a számértékek közül, hanem a hozzájuk tartozó ítéletek köréből választottak).

16. Táblázat. Az állami újraelosztásról és a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának támogatásáról alkotott vélemények együttes megoszlása.

<i>Mennyire ért egyet azzal, hogy az állam dolga a jövedelem-különbségek csökkentése, illetve azzal, hogy több támogatás jusson a külföldi menekültek egészségügyi ellátására?</i>	<i>Válaszok megoszlása (gyakoriság)</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
<i>Mindkét dologgal egyetért</i>	169	12,1
<i>Állam szerepével egyetért, menekültek támogatásában ambivalens</i>	250	17,9
<i>Állam újraelosztó szerepével egyetért, menekültek támogatását ellenzi</i>	694	49,7
<i>Állam újraelosztó szerepéről ambivalens, menekültek támogatását ellenzi</i>	101	7,2
<i>Állam újraelosztó szerepét és a menekültek támogatását is ellenzi</i>	71	5,1
<i>Egyéb válaszkombináció</i>	112	8,0
<i>Összesen</i>	1397	100,0

Az érvényes válaszok százalékában

A magyarázó modellekben azt vizsgáljuk, hogy milyen tényezők növelik annak esélyét, hogy valaki az újraelosztás kérdésében egyértelműen támogató, a menekültek esetében pedig egyértelműen ellenző álláspontra helyezkedik. Tehát az említett válaszkombinációt választó kérdeztettek vetjük össze a többi érvényes választ adó alannyal. A két csoport egyforma nagyságú, ami kedvez a magyarázó modellek alkalmazásának.

Hasonló módon állítottuk össze a széles- illetve szűk körnek szóló juttatásokat összevető változót. A marginális réteget megcélzó támogatás ebben az esetben is a külföldi menekültek egészségügyi ellátása volt. A potenciális érintettek körét tágan értelmező juttatás a mozgássérültek támogatása volt. A mindkét kérdésre érvényes választ adók 45%-áról mondható el, hogy egyetért azzal, hogy a mozgássérültek segélyeit akár adónövelés árán is emelni kell, miközben elutasítja, hogy a menekültek egészségügye több forráshoz jusson (17. Táblázat). E kompozit változó esetében kismértékben nagyobb azok aránya, akik mindkét kérdésben támogató, illetve ellenző álláspontot foglalnak el. A magyarázó modellekben az említett 45% válaszait hasonlítjuk össze a többiekével.

17. Táblázat. A mozgássérültek segélyéről és a külföldi menekültek egészségügyi ellátásának támogatásáról alkotott vélemények együttes megoszlása.

<i>Mennyire ért egyet azzal, hogy több támogatás jusson a mozgássérültek segélyezésére illetve a külföldi menekültek egészségügyi ellátására?</i>	<i>Válaszok megoszlása (gyakoriság)</i>	<i>Érvényes válaszok százaléka</i>
<i>Mindkét dologgal egyetért</i>	206	14,5
<i>Mozgássérülteket támogatja, menekültek támogatásában ambivalens</i>	287	20,3
<i>Mozgássérültek támogatásával egyetért, menekültek támogatását ellenzi</i>	637	45,0
<i>Mozgássérültek támogatásában ambivalens, menekültek támogatását ellenzi</i>	123	8,7
<i>A mozgássérültek és a menekültek támogatását is ellenzi</i>	116	8,2
<i>Egyéb válaszkombináció</i>	47	3,3
<i>Összesen</i>	1416	100,0

Az érvényes válaszok százalékában

Mivel a függő változók csupán két értéket vehetnek fel, az ilyen esetekre kidolgozott LOGIT-modelleket alkalmazzuk az operacionalizált magyarázó sémák tesztelésére.¹⁶⁵ Lehetőség volna arra, hogy kihasználjuk változóink többértékűségét, és ne csupán két részre bontsuk a válaszadókat. Ez ellen szól azonban a modell operacionalizálásának részben feltáró, kísérleti jellege, amely csupán első lépés lehet, egy kifinomultabb empirikus modell irányába. Továbbá visszafogottságra int az, hogy a többfokozatú attitűdkérdések rokon értelmű válaszkategóriái közötti választás bizonyos esetekben érzékenyebb a kérdezési szituáció sajátosságaira.¹⁶⁶ Ahogy említettük, a többkategóriás válaszadást elsősorban a kérdésekről szerzett tapasztalatok hiánya indokolta.

IV.4.3. A magyarázó változók

IV.4.3.1. A modell alapvonalai

A különböző függő változók megoszlását magyarázó modellek azonos változó-struktúrával rendelkeznek.¹⁶⁷ Ennek következtében hiányzik néhány téma-specifikus változó, amely feltételezhetően érdemi befolyással van az egyes intézményekről alkotott véleményekre.¹⁶⁸ Az alábbi elemzésben részben eltérő változó-halmazzal dolgoztunk, mint az adócsaláshoz kötődő vizsgálatnál. Az eltérések alapvetően három okra vezethetők vissza. Egyrészt az adócsalás megítélésével kapcsolatos korábbi vizsgálatban törekedtünk arra, hogy lehetőségeinkhez mérten szerepeltessünk olyan változókat, melyek specifikusan a konkrét kérdéshez kapcsolódnak – elsősorban, de nem kizárólagosan az érintettség szempontjából. Másrészt egyes magyarázó változók alaposabb elemzése óvatosságra intett bennünket abból a szempontból, hogy mennyire megalapozott a modellekben történő szerepeltetésük. Harmadrészt az újabb vizsgálatban mód nyílt a korábbi kérdőívben nem szereplő változók tekintetbe vételére is.

A magyarázó modellek szerkezete rendkívül egyszerű: lineáris additív függvényformában ábrázoljuk a változók közötti összefüggéseket. Megfelelő elméleti háttér hiányában nem fogalmaztunk meg előzetes feltevéseket arra vonatkozóan, hogy pontosan milyen kapcsolat létezik az egyes magyarázó tényezők és a függő változók között. Arra törekedtünk, hogy a lehető legtöbb változót kezeljük folytonos formában. Azonban ezt a formát csak abban az esetben tartottuk meg, ha az eredmények visszaigazolták a folytonos

¹⁶⁵ A LOGIT-modell RDE keretekben történő értelmezését ismerteti az 1. számú Függelék.

¹⁶⁶ Lásd ehhez az adócsalás megítéléséről szóló fejezetet.

¹⁶⁷ Ez alól egy kivétel van: A cigányok elfogadottságára vonatkozó kérdés értelemszerűen nem lehet magyarázó változó abban a modellben, ahol ez a függő változó, és elméleti megfontolások miatt nem szerepel abban a modellben sem, ahol a szükséglet-orientáltság mértékét magyarázzuk.

¹⁶⁸ Ilyen kérdés lehet például a mozgáskorlátozottakra vonatkozó juttatás esetében, hogy milyen a válaszadó és környezete egészségi állapota. A félreértések elkerülése végett szeretnénk megemlíteni, hogy ilyen típusú specifikus kérdések a kérdőívbe sem kerülhettek bele.

skála termékenységet. Az esetek többségében az intervallum (vagy arány) skálán mért változók bizonyultak nagyobb magyarázóerejűnek. A változók minden modellben ugyanolyan módon kerültek operacionalizálásra.

IV.4.3.2. Az erős vs. gyenge szolidaritás súlyát befolyásoló tényezők

A magyarázó modellek kulcsváltozóit az erős illetve gyenge szolidaritás relatív súlyát befolyásoló tényezők indikátorai jelentik. Ebben a csoportban négy változót (illetve a kiegészítő modellekben hármat) szerepeltettünk (18. Táblázat).

Iskolai végzettség. Feltételezésünk szerint az oktatásban eltöltött idő során két módon növekedhet a gyenge szolidaritás normáinak súlya az egyének preferenciáiban. Egyrészt a primordiális kapcsolatokon túlmutató viszonyok rendszere épül ki az iskolában. Ezek későbbi életre kiható szerepe nagyobb, ha később lép ki az illető az oktatási rendszerből. Ráadásul a magasabb szintű iskolatípusokban csökken annak esélye, hogy a diák kapcsolatrendszeréhez kizárólag a családi-szomszédsági kapcsolatrendszerhez és/vagy értékrendszerhez illeszkedő személyek tartozzanak. A másik feltételezett hatásmechanizmus során az oktatás által közvetített univerzális normák szerepe nő az oktatásban eltöltött idő hosszával, és ezzel szoros összefüggésben az iskolai pályafutás sikerességével egyenes arányban.¹⁶⁹ Az iskolai végzettséget az elvégzett iskolai osztályok számával mértük.

Vallásgyakorlás intenzitása. Azt feltételezzük, hogy a vallás univerzális normákat közvetít, azaz arra ösztönöz, hogy a szolidaritási elveket ne csupán a közvetlen környezetükre vonatkozóan alkalmazzák az emberek. Az elosztási és jogosultsági elvekre vonatkozóan feltevéseink szerint önmagában a vallásosság mértéke nincs szisztematikus hatással. A korábbi empirikus tapasztalatok alapján választottuk a templomba járás gyakoriságát, mint a vallásosság intenzitásának indikátorát. A vallásosságra vonatkozó közvetlen kérdések ugyanis kevésbé informatívak ebből a szempontból. A templomlátogatás sűrűségét folytonos változóként építettük be a modellekbe. Ennek a változónak a jelentőségét különösen megnöveli az, hogy olyan rétegek tartoznak a gyakori templomba járók közé, amelyek tagjairól egyébként inkább az erős szolidaritási normák követését feltételezzük.¹⁷⁰

Településnagyság. Előzetes hipotézisünk szerint a kisebb településeken nagyobb eséllyel örökölték meg az intenzív rokoni-szomszédsági kapcsolatok, és nagyobb befolyásuk van az erős szolidaritás normáinak. Ebben tradíciók könnyebb átöröklése éppúgy szerepet játszik, mint a jelenlegi társadalmi gazdasági körülményekből levezethető ösztönzők együttese. A településnagyságot a kategoriális kérdéssel mért változó folytonossá alakítása után illesztettük be modelljeinkbe.

Cigányokkal szembeni attitűd. Ez a változó az oksági modellben betöltött szerepét tekintve némileg különbözik az előző háromtól. Ebben az esetben nem a szolidaritási normákat befolyásoló élethelyzetet mérünk, hanem közvetlenül a normák egy aspektusát

¹⁶⁹ A feltevés némileg módosított változata Robinson és Bell (1978: 129-130.) hipotézisének, amely közvetlenül azt állítja, hogy az egyenlőséget tartják fontosabbnak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők.

¹⁷⁰ Idős, kistelepüléseken élő, kevésbé képzett emberekről van szó.

próbáljuk a változó segítségével operacionalizálni. Feltételezésünk szerint a cigányokkal szembeni befogadó attitűd a gyenge szolidaritási elvek dominanciájának egyik mutatója. A kérdés így – amellet, hogy a jóléti preferenciák szerkezetét magyarázó változók egyike–, függő változó a méltányossági elvek kirekesztés vs. befogadás dimenzióját magyarázó modellben. Azáltal, hogy ezt a változót beillesztjük a jóléti preferenciákat magyarázó modellekbe, remélhetően csökkenteni tudjuk empirikus magyarázó sémánk azon hátrányát, hogy a szolidaritásnormákat befolyásoló társadalomszerkezeti tényezőknek csupán egy részét tudjuk jól-rosszul operacionalizálni.

Nem állítjuk, hogy az ismertetett változók köre magában foglalja az összes releváns tényezőt. Azt sem állíthatjuk, hogy ezek a legfontosabb magyarázó faktorok. Ezek azok a tényezők, amelyek mérését a szóban forgó vizsgálat keretei között el tudtuk végezni.

IV.4.3.3. Az érintettséghez kapcsolódó tényezők és egyéb változók

A jóléti preferenciákat befolyásoló változók második csoportját a közvetlen anyagi érintettséghez köthető tényezők alkotják. E körben valójában a közteherviselés általi érintettséget próbáltuk három módon mérni. Egyrészt azt néztük meg, hogy az illető dolgozik-e vagy csupán transzfer-jövedelme van. Másrészt a bevallott személyes jövedelmét vettük számításba. Emellet arra is kíváncsiak voltunk, hogy saját maga milyennek ítéli anyagi helyzetét (azaz várható értékben az újraelosztási folyamat potenciális nettó befizetőjének vagy haszonélvezőjének tekinti magát). Az aktivitást dichotóm változó segítségével mértük. Ugyanígy kétértékű változóként vettük tekintetbe a szubjektív szegénységre vonatkozó kérdést is.

A személyes jövedelmet folytonos változóként illesztettük a modellbe. Mivel erre a kérdésre a felkeresett személyek egy nem elhanyagolható része nem válaszol, a hiányzó adatokat ún. imputálással pótoltuk. Ennek során a válaszmegtagadókhoz a velük azonos munkaerőpiaci státusszal és iskolai végzettséggel rendelkező válaszadók átlagos jövedelmét rendeltük.

Látnunk kell ugyanakkor, hogy e tényezők szerepe az általunk alkotott kompozit változók magyarázatában nem egyértelmű. Emiatt az alábbi elemzésünkben nem tekinthetők tisztán az anyagi érdekelttség mutatóinak, csupán olyan jellemzőknek, amelyek érdemben határozzák meg az emberek életviszonyait, és amelyek esetleges magyarázóerejétől nem tekinthetünk el. A kutatásunk jelenlegi fázisában azonban nem rendelkezünk pontos hipotézissel az anyagi helyzet szerepére vonatkozóan.¹⁷¹

¹⁷¹ Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy az elméleti feltevések szerint az anyagi viszonyok komoly hatással vannak a szolidaritási normák természetére is. A jóléti preferenciák együttesét magyarázó modelljeinkben ennek a feltevésnek megfelelően viselkednek ezek a változók. Ugyanakkor túlságosan merésznek tartanánk, ha egy ennyire szerteágazó hatásmechanizmusokkal bíró tényezőt egyetlen oksági kapcsolat tesztelésére alkalmaznánk.

18. Táblázat. A modellekben szereplő magyarázó változók

Változó neve	Tartalma
<i>Erős vs gyenge szolidaritást befolyásoló tényezők indikátorai</i>	
ISKOLA	Elvégzett iskolai osztályok száma (képzett folytonos változó)
TEMPLOM	Hányszor jár egy évben templomban (képzett folytonos változó)
TELNAGYSAG	Település nagysága (képzett folytonos változó)
BEFOGADO	Szívesen dolgozna-e cigánnyal (négy fok 1: nagyon nem, 4: szívesen)
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség is lehet)</i>	
AKTIV	Dolgozik-e a kérdezett (0: nem, 1: igen)
SZUBJSZEGENY	Rosznak tartja-e anyagi helyzetét (0: nem, 1: igen)
SZJOV	Bevallott havi személyes jövedelem (folytonos változó)
NEME	A kérdezett neme (0: férfi, 1: nő)
KOR	Életkor (folytonos változó)
ONALLO	Önálló v. vállalkozó (volt)-e a kérdezett (0: nem, 1: igen)
REGIO	Lakóhely régiója (kategóriális, képzett dummykkal, 1: Közép-Mo., 2: Közép-Dtúl, 3: Ny-Dtúl, 4: D-Dtúl, 5: É-Mo., 6: É-Alföld, 7: D-Alföld.)

A magyarázó tényezők harmadik csoportját olyan változók alkotják, amelyek a feltevések szerint a jóléti kérdésekben egyaránt köthetők a szocializációs hatásokhoz és a válaszadó érdekeihez, illetve kevésbé mérhető és azonosítható tényezőkkel állhatnak összefüggésben.¹⁷² Ide soroltuk a kérdezett nemét, életkorát, lakóhelyének régióját, valamint azt, hogy dolgozik-e/dolgozott-e önfoglalkoztatóként illetve vállalkozóként.

A tapasztalatok szerint bizonyos jóléti kérdések megítélésében érdemben különbözik a férfiak és a nők véleménye. Azonban az ilyen különbségek mögött álló mechanizmusokról nem tudtunk megfelelő hipotézist felállítani. A válaszolók életkora sok olyan tényezővel állhat összefüggésben, amelyek befolyásolhatják a jóléti preferenciákat. Egyrészt érdemben különbözhetnek a szocializációs hatások az egyes generációk esetében. Másrészt a különböző korú állampolgárok másképpen érintettek a jóléti juttatásokkal és a közterhekkel kapcsolatban. Az önálló státusz egyrészt a közterhekkel szembeni nagyobb érzékenységet implikálhat. Másrészt ez az életforma részben eredménye, részben oka lehet egy olyan típusú beállítottságnak, amely kevésbé szükséglet-orientált méltányossági elveket preferál. A régió, mint magyarázó tényező számos, egyéni szinten nehezen mérhető tényező hatásának eredőjét mutatja meg. Ezek közé tartozhatnak a válaszadó környezetében észlelt aktuális társadalmi-gazdasági problémák csakúgy, mint a szolidaritási elveket befolyásoló kulturális hagyományok.

¹⁷² Korábban utaltunk rá, hogy az empirikus kutatásokban gyakran alkalmazott feltevések szerint az életkor a nem és a többi társadalmi-demográfiai változó többsége mind az önérdekkel, mind az ideológiai tényezőkkel kapcsolatban áll (Blomberg és Kroll, 1999: 322-4.; Edlund, 1999:345-6.; Sanders, 1988: 317.; Sears és szerzőtársai, 1980: 671-2.).

IV.4.4. Az eredmények

IV.4.4.1. Általános tapasztalatok

Négy LOGIT-modellt teszteltünk az empirikus vizsgálat során. Az első kettő a méltányossági elvek két dimenziójában elfoglalt pozíció magyarázó sémája volt, a másik kettő pedig a jóléti preferenciák struktúráját vizsgálta. Mind a négy esetben elsőként megvizsgáltuk, hogy miként működik a modell az összes feltételezett magyarázó tényező bevonása esetén. Ezután az ún. backstep eljárás segítségével program összeállította azt az optimális modellt, amely csak a szignifikáns magyarázó változókat tartalmazza. A változók hatását már 10%-os szignifikancia-szint esetében jelentősnek tekintettük. Ez kevésbé szigorú határnak tekinthető, de egy ilyen, részben exploratív jellegű vizsgálatban hasznos lehet az alkalmazása. Az alábbiakban a backstep eljárás eredményeképp összeállított modelleket közöljük. A kiinduló modellek alapstatisztikái az 5. Függelékben találhatóak.

A négy modellből három – köztük az elemzés fő hipotézisét vizsgáló mindkét modell –, legalább részben visszaigazolta a szolidaritási normákat meghatározó tényezők szerepéről a modell-specifikációban megjelenő feltételezéseket. A jóléti preferenciákat vizsgáló két regresszió egyikében mind a négy, szolidaritási normákkal kapcsolatba hozott változó, a másikban pedig a négyből három változó hatása mutatkozott szignifikánsnak. Továbbá nem volt olyan eset, ahol valamely tényező a feltételezésekkel ellentétes irányú, szignifikáns hatást fejtett volna ki. A négyből három modell illeszkedése elfogadható mértékű, tekintve, hogy attitűdök vizsgálatáról van szó.¹⁷³

Az adatok tehát nem cáfolták jóléti preferenciák szerkezetére vonatkozóan elméleti alapokon felállított hipotéziseket, és az operacionalizálási kísérlet jelentős mértékben sikeresnek tekinthető. Ugyanakkor a modellek viszonylag szerény mértékű illeszkedése arra figyelmeztet, hogy a véleményeket befolyásoló tényezők sokkal pontosabb leírására van szükség. Ezek a pontosabb modellek abban is segíthetnek, hogy az esetleg felmerülő alternatív hipotéziseket a jelenleginél jobban ki tudjuk szűrni.

IV.4.4.2. A méltányossági elvek dimenziói és az attitűdök

A méltányossági elvek szükséglet-orientáltságának magyarázó modelljében azt vizsgáltuk, hogy milyen tényezők határozzák meg annak esélyét, hogy valaki határozottan az egyenlőség oldalára áll a teljesítmény-orientációval szemben. A LOGIT-modell eredményei azt mutatják, hogy a feltételezetten az erős vagy gyenge szolidaritás dominanciájára ható tényezők egy része mutatható csak ki az adatok alapján (19. Táblázat). A modell alapján az iskolában eltöltött évek számának növekedésével csökken annak esélye, hogy valaki határozottan szükséglet-orientált méltányossági elveket valljon. A kisebb településeken élők ellenben hajlamosabbak az egyenlőség preferálására. Nem mutatható ki a templomba járás gyakoriságának hatása. Ez azonban elméleti feltevéseinket inkább erősíti, mint gyengíti. Azt feltételeztük ugyanis, hogy a vallásosság intenzitása

¹⁷³ A pszeudó R-négyzetek nagysága két esetben 8%, egy esetben pedig 5%. A cigányokkal szembeni attitűdöket magyarázó, rosszul működő modell mutatója csupán 3%.

elsősorban a morális elvek által érintettek körének szélességére hat, mintsem a szükséglet-orientáltság mértékére. Egyértelműen hipotéziseinkkel ellentétes ugyanakkor, hogy a cigányokkal szembeni attitűd nem mutat kapcsolatot az egyenlőség-orientáltsággal. Ennek egyik oka a változó azon sajátosságában gyökerezhet, hogy a kérdésben vélhetően pozitív attitűdöt mutató romák többsége azokhoz a társadalmi rétegekhez tartozik, amelyek körében a domináns méltányossági elvek tipikusan szükséglet orientáltak.¹⁷⁴

Az anyagi helyzethez kötött változók érintettséghez kapcsolása ebben a modellben védhető. Az objektív és szubjektív jövedelmi helyzet a feltételezéseknek megfelelően befolyásolja a méltányossági elvek általunk mért szükséglet-orientáltságának mértékét. A magasabb jövedelműek kisebb arányban állnak az egyenlőség pártján. Az idősebbek magasabb arányban választották az egyenlőséget, ugyanakkor az önállóak az átlagnál jobban vonzódnak a teljesítmények megbecsülésének értékéhez. Az adatok azt mutatják, hogy a kérdésben a regionális különbségek is jelentősek.

19. Táblázat. Az egyenlőséget a teljesítménnyel szemben preferáló véleményt magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia- szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,10	0,03	11,94	0,0005	0,91
TELNAGYSAG	-5*10 ⁻⁷	0,00	16,54	0,0000	1,00
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
SZUBJSZEGENY	0,63	0,13	22,98	0,0000	1,88
SZJOV	-6*10 ⁻⁶	0,00	3,08	0,0793	1,00
KOR	0,01	0,00	3,67	0,0555	1,01
ONALLO	-0,72	0,29	5,96	0,0147	0,49
REGIO			15,20	0,0187	
Konstans	-0,27	0,40	0,45	0,5012	

A pszeudó R-négyzet értéke 8%, a helyesen besorolt esetek aránya 73%.

A méltányossági elvek befogadó illetve kirekesztő jellegét mérő modell ellenben nem működött megfelelően. Sem a szolidaritási normákkal sem az érintettséggel összefüggő változók nem mutatnak kapcsolatot a függő változóval (20. Táblázat). Az "egyéb" kategóriába sorolt magyarázó tényezők hatása mellett a teljesítmény vs. szükséglet-orientáltságot mérő (ezúttal folytonos) változó mutatkozik szignifikánsnak (TELJESITMENY). Emellett a modell illeszkedése sem jó, bár attitűdkérdések vizsgálatánál nem ritka a 3-5%-os pszeudó R-négyzet.¹⁷⁵ Az, hogy a szükséglet vs. teljesítmény-orientáltságot mérő változó szignifikáns kapcsolatban van a cigányellenesség

¹⁷⁴ Amennyiben a teljesítmény-orientáltak kerülnek a dichotóm változó kisebb kategóriájába, illetve ha lineáris regressziót futtatunk, akkor a cigányokkal szembeni attitűd a feltételezéseknek megfelelő irányú, szignifikáns hatással van a függő változóra.

¹⁷⁵ Hasonlóan rossz eredményeket kapunk akkor, ha lineáris regresszióként futtatjuk a modellt, folytonosnak tekintve az ötértékű függő változót.

indikátorával, egyúttal gyengíti a teljesítmény-orientáltságot magyarázó modell cigányellenességre vonatkozó negatív eredményét.

20. Táblázat. A cigányokkal szembeni idegenkedést magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia- szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
KOR	0,02	0,00	17,43	0,0000	1,02
ONALLO	0,57	0,23	6,18	0,0129	1,77
REGIO			13,28	0,0388	
TELJESITMENY	-0,06	0,02	6,99	0,0082	0,94
Konstans	-1,96	0,31	38,73	0,0000	

A pszeudó R-négyzet értéke 3%, a helyesen besorolt esetek aránya 78%.

Az eredmények utalhatnak arra, hogy a kirekesztés-befogadás dimenziójának vannak olyan aspektusai, amelyek függetlenek az általunk vizsgált magyarázó tényezőktől, és a választott cigányokra vonatkozó kérdésre adott válaszok éppen ezen aspektusok mentén szóródnak. Ugyanakkor előfordulhat, hogy a kérdésre válaszoló romák társadalmi-gazdasági háttere üt el jelentősen a többi, cigányokkal rokonszenvező rétegetől, ami rontja a modell magyarázóerejét.

A tapasztalt negatív eredmények azonban nem jelentik azt, hogy a változót magyarázó tényezőként ne lehetne figyelembe venni az alábbi modellekben. Sőt, növeli jelentőségét az, hogy az általunk vizsgált többi kulcsváltozótól független tényezőről van szó. Azaz pont azokat a faktorokat foglalja magában, amelyeket azok nem.¹⁷⁶

IV.4.4.3. A jóléti preferenciák szerkezetének magyarázata

Két modellt teszteltünk az elemzés során. Az eredmények arra utalnak, hogy a szolidaritási normákat befolyásoló tényezők többnyire a feltételezéseinknek megfelelően befolyásolták a jóléti preferenciák szerkezetét. A modell illeszkedése jobb abban az esetben, ha a függő változó az általános redisztribúciós preferenciákat hasonlítja össze a marginális csoport juttatásainak megítélésével. Ám akkor is megfelelő a modellünk, ha a függő változóban a széles körnek szóló juttatás iránti preferenciákat vetjük össze szűk körnek szólóval.

¹⁷⁶ Amennyiben szoros kapcsolat létezne, akkor a változó direkt beillesztése helyett "kerülő úton" kellene előállítani a többi változótól független aspektusokat tartalmazó változót. Ilyen megoldásra találunk majd példát a következő fejezetben.

21. Táblázat. Az állami redistribúció támogatását és a menekültek jobb egészségügyi ellátásának elutasítását magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,05	0,02	4,16	0,0414	0,95
TEMPLOM	-0,01	0,00	4,03	0,0447	0,99
TELNAGYSAG	-2*10 ⁻⁷	0,00	4,00	0,0454	1,00
BEFOGADO	-0,30	0,07	20,77	0,0000	0,74
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
SZUBJSZEGENY	0,35	0,12	7,93	0,0049	1,41
SZJOV	-10 ⁻⁵	0,00	13,58	0,0002	1,00
REGIO			35,35	0,0000	
Konstans	1,53	0,35	19,54	0,0000	

A pszeudó R-négyzet értéke 8%, a helyesen besorolt esetek aránya 66%.

Az állami jövedelem-újraelosztást támogató és a menekültek jobb ellátását ellenző magatartást magyarázó modellben mind a négy, általunk felételezett szolidaritási normát befolyásoló tényező érdemi szerepet játszik (21. Táblázat). Az iskolában töltött évek számával csökken annak az esélye, hogy valaki úgy támogassa a jövedelmek állam általi csökkentését, hogy közben elutasítja a menekültekre költött források növelését. Az is kiderül a modellből, hogy minél intenzívebben gyakorolja valaki a vallását, annál kisebb eséllyel lesz redistribúció-párti, miközben a menekültek nagyobb támogatását elutasítja. A nagyobb településen élők szintén kisebb arányban választják ezt a válaszkombinációt. Ugyanez igaz a cigányokkal szemben inkább támogató attitűddel jellemezhető állampolgárookra. Tehát akik nem utasítják el, ha cigánnyal kellene együtt dolgozniuk, kevésbé hajlanak az általános redistribúció támogatására úgy, hogy közben ellenzik a menekültek jobb ellátását.

Mind a szubjektív, mind pedig a bevallott objektív anyagi helyzet is érdemi hatással van arra, hogy valaki miképp vélekedik. Emellett jelentősek a regionális különbségek is.

Empirikus elemzésünk elején említettük, hogy hipotéziseink nem állítanak semmit arról, hogy miképpen befolyásolják az általunk tekintetbe vett tényezők a kompozit változók egyes elemeit. Mindazonáltal felmerülhet az Olvasóban kérdés, hogy nem vezethetők-e vissza az itt tapasztalt hatások az egyes kérdéseknél érvényesülő, más gyökerű mechanizmusokra. Ilyen egyszerű statisztikai modellekkel ezt a lehetőséget kiszűrni nem tudjuk, de az elemzés logikája nem is követeli meg. Ugyanakkor a tisztánlátás érdekében érdemes szót ejteni a kompozit változót alkotó két kérdésről is. A két változóra külön futtatott modellek részben hasonló eredményeket produkáltak. Illeszkedésük némileg rosszabb, mint az együttes változóé. A menekültek ellátására vonatkozó kérdésben az iskolai végzettség, a vallásgyakorlás és a cigányokkal szembeni attitűd változói voltak szignifikánsak (mindegyik magasabb értéke növeli az esélyét a menekültek ellátásával szembeni pozitív hozzáállásnak). A redistribúcióról vallott álláspont esetében az iskola és a templomba járás gyakorisága játszik érdemi szerepet (negatív irányban). A

településnagyság kompozit változó esetében szignifikáns hatása a két egyedi változó esetében nem mutatkozik jelentősnek.

A mozgássérültek segélyeinek és a menekültek ellátásának együttes megítélését magyarázó modell illeszkedése némileg rosszabb, mint az imént ismertetett másik regressziós becslése. A szolidaritási normákra feltevések szerint ható tényezők közül három hatása mutatkozott szignifikánsnak (22. Táblázat). Az iskolai végzettség, a templomba járás gyakorisága és a cigányokkal szembeni attitűd is a feltételezéseknek megfelelő kapcsolatban áll a függő változóval. Az egyéb tényezők közül a jövedelem és a régió játszik jelentős szerepet.

A mozgássérültek segélyeire vonatkozó változó esetében a modell illeszkedése kicsit gyengébb, mint a kompozit függő változó modelljéé. A szolidaritás normáira ható tényezők közül a település nagysága és a cigányokkal szembeni pozitív attitűd van pozitív hatással a mozgássérültek segélyeinek támogatására.

22. Táblázat. A mozgássérültek segélyeinek támogatását és a menekültek jobb egészségügyi ellátásának elutasítását magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia- szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,05	0,02	5,30	0,0214	0,95
TEMPLOM	-0,01	0,00	7,71	0,0055	0,99
BEFOGADO	-0,30	0,06	22,30	0,0000	0,74
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
SZJOV	-4*10 ⁻⁶	0,00	3,00	0,0831	1,00
REGIO			24,60	0,0004	
Konstans	1,30	0,32	16,17	0,0001	

A pszeudó R-négyzet értéke 5%, a helyesen besorolt esetek aránya 61%.

IV.5. Intézményi preferenciák és az alternatívák következményeinek észlelése

(Társszerző: Kopasz Marianna)

IV.5.1. Bevezető megjegyzések

Az alábbi fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk az egészségbiztosítási rendszerrel összefüggő állampolgári preferenciák hátterében meghúzódó főbb tényezőket.¹⁷⁷ Arra törekszünk, hogy empirikus elemzésünket elméletileg megalapozott feltevésekre építsük; azonban vizsgálatunk ezzel együtt is alapvetően feltáró jellegű. Rengeteg egyszerűsítéssel élünk annak reményében, hogy néhány alapvető kérdésben tisztábban látunk az eredmények ismeretében. Az alábbiakban tesztelésre kerülő egyszerű modellek kutatási programunknak inkább kiindulópontjai, mintsem végeredményei. Alapfeltevésünk, hogy a véleményt nyilvánító egyének racionális cselekvők, akik álláspontjuk kialakításakor figyelembe veszik saját anyagi és egészségbiztosítási ellátással összefüggő érdekeiket. Ugyanakkor feltételezzük azt is, hogy az intézményi megoldásokra vonatkozó preferenciák kialakításában erkölcsi megfontolások és ideológiai meggyőződések is szerepet játszanak. Ezek az értékítéletek egyrészt a szocializáció strukturális jellemzőkkel megragadható folyamatának eredményei, másrészt szocioökonómiai sajátosságoktól független egyéni tényezők következményei. A véleményeket meghatározó tényezők modelljét explicit módon racionális döntéshozatali alapokra építjük.

Az empirikus elemzés alapjául egy ezerötven fős, a magyar felnőtt népességet reprezentáló mintán 1999 tavaszán készült kérdőíves felmérés szolgál. Az adatfelvétel "Az állam és polgárai II." kutatási program keretében készült.¹⁷⁸ A kérdőíves felmérés során a kötelező egészségbiztosítás intézményeinek módosítási lehetőségeiről kértük ki a felkeresett emberek véleményét. Egyebek mellett az egészségbiztosítók közötti verseny kialakítása, valamint az állami egészségügyi intézményekben vásárolható előnyök képezték a döntések tárgyát. A válaszadók nem önmagukban értékelték az alternatívákat, hanem a státus quo-val vetették össze őket. A kérdéses során feltérképeztük azokat a változókat – melyek feltevéseink szerint –, szerepet játszhatnak a vélemények kialakításában, vagy, ha közvetlen szerepük nincs is, segíthetnek a preferenciákat kialakító tényezők feltárásában.

A továbbiakban először a függő változókat mutatjuk be. Ezután ismertetjük a modellekben felhasznált magyarázó változókat. A következő alfejezetben regressziós elemzés segítségével tárjuk fel a legalapvetőbb összefüggéseket.

¹⁷⁷ Az elemzés korábbi változata megjelent *Janky és Kopasz* (2000) tanulmányában.

¹⁷⁸ A kutatás vezetői Kornai János és Tóth István György voltak. A vizsgálat alapjául szolgáló adatfelvételt a Pénzügyminisztérium rendelte meg. Az adatelemzést és a kapcsolódó kutatásokat a Közép-Európai Egyetem Kutatási Alapja támogatta. A kutatás összefoglalásához lásd: *Janky - Tóth* (1999a, 1999b), a tanulmányunk szempontjából is releváns eredményekhez: *Janky* (1999), *Kopasz* (1999), *Medgyesi* (1999), *Tóth* (2000).

IV.5.2. A függő változók

A kérdőíves felmérés során két intézményi alternatíváról kérték ki a megkérdezettek véleményét. Az első döntési szituációban az egészségbiztosítók közötti verseny bevezetéséről, a pedig a kiegészítő biztosítási konstrukciók engedélyezéséről kellett döntenüik. A kiegészítő biztosítással kapcsolatban a kérdőívben két kérdés is szerepelt. A válaszadók a felsorolt intézményi alternatívákat nem önmagukban értékelték, hanem minden esetben a státus quo-val hasonlították össze őket. A felmérés során a következő kérdéseket tettük fel:

1. A jelenlegi rendszerben egy bizonyos havi fix összegben túl a járulékfizetők és munkáltatók jövedelmük 10 %-át fizetik be egészségügyi ellátásra. A beszedett pénzt az Országos Egészségbiztosítási Pénztár kezeli. Egyetértene-e azzal a javaslattal, hogy a jelenlegi egyetlen egészségbiztosító helyett több, egymással versenyző biztosító legyen, és azok kezeljék az állampolgárok kötelező befizetéseit? A kötelező befizetés mértéke változatlan maradjon.

2.a) Egyetértene-e egy olyan javaslattal, amely törvényesen lehetővé teszi, hogy az állampolgár a kötelező járulék befizetésén felül önkéntesen kiegészítő biztosítást kössön? A biztosításért havonta 1500 forint biztosítási díjat kell fizetni. Ennek fejében, amikor megbetegszik, a biztosítótól kap egy akkora összeget, amely fedezni tudja a hálapénzzel kapcsolatos kiadásait. Most tehát nem azt kérdezem Öntől, hogy kötné-e ilyen biztosítást, csak azt: elfogadható-e, hogy ilyen biztosítás megkötését lehetővé tegye a törvény?

2.b) És azzal egyetértene-e, hogy a biztosításért havonta 3000 forint biztosítási díjat kell fizetni? Ennek fejében, amikor megbetegszik, a biztosítótól kapott összeg akkora, amely fedezni tudja a hálapénzzel kapcsolatos kiadásait, továbbá egyéb előnyöket is nyújt (pl. a biztosított több szűrővizsgálatot vehet igénybe, egyes szolgáltatásokat soron kívül kap, legfeljebb kétágyas szobába helyezik stb.). Most tehát nem azt kérdezem Öntől, hogy kötné-e ilyen biztosítást, csak azt: elfogadható-e, hogy ilyen biztosítás megkötését lehetővé tegye a törvény?

Függő változóink (VERSENY, KIEGBIZ1, KIEGBIZ2) értéke minden esetben 1, ha a megkérdezett IGEN választ adott, és 0, ha NEM-et. A NEM TUDJA válaszokat elhagytuk az elemzésből.

Az egymással akkor versenyző egészségbiztosítók intézményét a megkérdezettek közül nagyjából ugyanannyian utasítják el, mint amennyien helyeslik (23. Táblázat). Ha csak a kérdésben dönteni tudó válaszadókat vesszük tekintetbe, akkor 49% a versenypártiak aránya. Az önkéntesen köthető kiegészítő biztosítás bevezetésével kapcsolatos véleményeket két kérdés segítségével próbáltuk feltárni. Az első egy olyan intézményi alternatívát vázolt fel, amelyben a kiegészítő biztosítás az egyén hálapénzzel kapcsolatos kiadásaira nyújtana fedezetet betegsége esetén, míg a második – természetesen magasabb árért – ezen túlmenően többszolgáltatásokat is garantál. A két intézményi javaslat első látásra nagyon hasonlónak tűnhet, ám lényeges különbség, hogy az utóbbi az egészségügyi ellátórendszer szolgáltatásaihoz való egyenlőtlen hozzáférés törvényesítése volna. Ez a kérdés kiváltképp érdekes számunkra. Ez ugyanis feltehetőleg sokak morális meggyőződésével összeegyeztethetetlen, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy ez a módosító javaslat csupán a jelenlegi gyakorlat legalizálását jelentené. A hálapénz fedezésére köthető biztosítás engedélyezését alig többen ellenzik, mint amennyien támogatják. A "nem tudja" válaszokat figyelmen kívül hagyva a válaszadók 48%-a ért egyet a javaslattal, míg a többiek nem változtatnának a státus quo-n. Számottevően nagyobb az elutasítása annak az intézményi javaslatnak, amely többszolgáltatások vásárlását is lehetővé tenné. A kérdésben dönteni tudók 62%-a helyteleníti egy ilyen biztosítási konstrukció engedélyezését.

23. Táblázat. Egészségügyi intézményi választások

<i>Intézményi alternatíva</i>	<i>Az alternatívát választók az érvényes válaszok arányában (%)</i>	<i>Érvényes válaszok száma*</i>
<i>Több biztosító versenyezzen a kötelező biztosításokért</i>	48,8	1323
<i>Lehessen hálapénzt fedező biztosítást kötni</i>	48,2	1359
<i>Lehessen többszolgáltatásokra is biztosítást kötni</i>	37,8	1283

*A táblázatban az érvényes válaszok száma alatt az igen és nem válaszok összegét értjük.

IV.5.3. A magyarázó változók

IV.5.3.1. Anyagi érdekeken kívüli megfontolások mérése reziduális módszerrel

Modellünkben az intézményi választás függ olyan jellegzetességektől mint az életkor, az iskolai végzettség, a nemi hovatartozás, az egészségi állapot, a háztartás egy főre jutó jövedelme, az egyén kockázatvállalási hajlandósága és morális meggyőződései. A kockázatvállalási hajlandóság és az olyan morális megfontolások, mint az elosztási igazságosságról vagy az állami szerepvállalásról vallott nézetek, részben összefüggenek bizonyos társadalmi háttérváltozókkal. Van azonban az attitűdöknek ezektől független, egyéni dimenziójuk is. Ezek közvetlenül nem mérhető motivációs tényezők. Ezért a kérdőívben olyan kérdéseket is feltettünk, amelyek esetében feltételezhetjük, hogy a válaszadásra hatással

van a szóban forgó, közvetlenül nem mérhető tényező. E "proxy" változókra – mint függő változókra –, olyan modelleket írtunk fel, mint az intézményi választások magyarázatára. A modelleket empirikusan teszteltük. Hipotézisünk szerint, amennyiben az általunk operacionalizálni kívánt motivációs tényező valóban hat a "proxy" változóra, és amennyiben sikerült összegyűjtenünk a "proxy" változóra ható összes többi magyarázó változót, akkor a "proxy" változóra futtatott regressziós modellünk reziduálisa a véletlen tagon kívül a nem mérhető tényező többi változótól független részét is – és csakis azt – tartalmazza. Feltesszük tehát, hogy az egyes "proxy"-k értékét csak egyféle nem mérhető tényező befolyásolja. A szóban forgó modellek standardizált reziduálisait beépítettük az intézményi választások magyarázatára felírt modellekbe. Azt feltételeztük, hogy ezek a változók mérik a kockázatvállalási hajlandóság és az elosztási értékek társadalmi háttérváltozóktól független részét.

A kockázatvállalási hajlandóságot egy képzeletbeli nyereményjátékban hozott döntés segítségével mértük. A kérdés és a képzett KOCKAZAT változó leírása a Függelékben található. Az erre felírt regressziós modell standardizált reziduálisa (ZRE_1) méri az intézményi választást magyarázó modellekben a kockázatvállalási attitűd szocioökonómiai státusztól független részét.

Az elosztási értékekkel kapcsolatban több "proxy" változót is kipróbáltunk. Az egyik kérdésben a válaszadókat arra kértük, különböző nagyságú fizetésekhez adják meg az általuk kívánatosnak tartott adómértéket. Kiszámítottuk a legmagasabb és a legalacsonyabb fizetési kategóriához tartozó adóösszegek különbségét, és azt feltételeztük, hogy az így kapott összegek jó mérőszámai az egyén által vallott elosztási értékeknek. Azaz, feltevéseinkkel összhangban, minél nagyobb a válaszadó által kívánatosnak tartott adókülönbség – vagyis minél inkább progresszív adórendszert támogat –, annál inkább tekinthető egyenlőségpártinak a megkérdezett. A kérdés és a belőle képzett ADOKUL változó leírása szintén a Függelékben található.

Az újraelosztás elvének támogatottságát egy olyan kérdés segítségével mértük, amely egy képzeletbeli szituációba helyezi a megkérdezettet, ahol arról kell döntenie, hogy mely területeken növekedjenek az állami kiadások – az adók párhuzamos növekedése mellett. A megkérdezettek tíz felsorolt kiadási tétel közül választhattak annyit, amennyit jónak láttak. Mi a kiadások növelésére kiválasztott tételek számát vettük figyelembe, és azzal a feltevéssel éltünk, hogy ez tükrözi az egyén "kis állam versus nagy állam" kérdésben elfoglalt pozícióját. Az újraelosztás híveinek tekintettük azokat, akik az átlagnál több kiadási tételt választottak. A KIADNOV2 változóra vonatkozó információk a Függelékben találhatók.

A közvetlenül nem mérhető motivációs tényezők operacionalizálása során esetenként több "proxy" változót is kipróbáltunk, amelyek közül végül főkomponens-elemzés segítségével választottunk. Ezzel reményeink szerint sikerült kiküszöbölnünk, hogy a proxy változóink – pontosabban azok reziduálisai – tartalmilag együtt járó attitűdöket mérjenek. Egyszerű lineáris regressziós modellt használtunk az ADOKUL változó, és logisztikus regressziós modelleket a KOCKAZAT, valamint a KIADNOV2 változók magyarázatára. A "proxy" változókra futtatott regressziós modellek eredményei a Függelékben találhatók.

IV.5.3.2. A változók

Az elméleti döntési sémában vázolt feltevések alapján a mérhető változókra lebontva állítottunk fel hipotéziseket.

Arra számítunk, hogy a magasabb jövedelem növeli az esélyét az olyan intézményi alternatívák támogatásának, amelyek megvalósítása számottevő bizonytalanságot rejt magában. Várakozásaink szerint a magasabb keresetűek nagyobb arányban támogatják a biztosítók közötti verseny bevezetését. Ezt a hipotézist arra a feltevésre alapozzuk, miszerint az emberek általában kockázatkerülők, de a kockázatkerülés mértéke csökken a vagyon növekedésével.

Feltesszük, hogy a kiegészítő biztosítás iránti kereslet nő a jövedelem emelkedésével. Azt várjuk tehát, hogy a magasabb jövedelműek szívesebben támogatják a magasabb színvonalú ellátást garantáló kiegészítő biztosítás engedélyezését.

Az, hogy a pótlólagos befizetésekkel megvásárolt egészségügyi szolgáltatások a hasznossági szint mekkora növekedésével járnak együtt, függ attól, hogy mennyit betegeskedik az egyén. Azt feltételezzük, hogy minél betegobb valaki, annál nagyobb hasznossági szint-növekedést jelent számára egy többlétszolgáltatásokat kínáló intézményi alternatíva. Hipotézisünket akkor tekintjük alátámasztottnak, ha az önkéntes kiegészítő biztosítást tartalmazó javaslat nagyobb eséllyel számíthat a betegeskedők támogatására, mint azokéra, akik jó egészségnek örvendenek.

Az életkor és az intézményi választás kapcsolatát illetően életciklus-hatást és kohorsz-hatást különítettünk el.

Azok az intézményi alternatívák, amelyek esetében a költségek a közeli jövőben, a várható hasznok viszont a távolabbi jövőben jelentkeznek, inkább számíthatnak a fiatalabbak támogatására, mint az idősebbekére. Hipotézisünk mögött az a fentiekben ismertetett feltételezés rejlik, hogy az életpálya különböző szakaszaiban eltérő a jövőbeli hasznok fontossága; a későbbi szakaszokban a jelenbeli hasznok egyre inkább felértékelődnek a jövőbeliekhez képest. Mindezek alapján azt várjuk, hogy az életkor negatív hatást gyakorol a biztosítók versenyén alapuló szervezeti modell megítélésére.

Feltevéseink szerint az idősebbek kevésbé fogadják el a nagyobb egyenlőtlenségekkel járó intézményi alternatívákat. A fenti kohorsz-hatás alapja, hogy a különböző generációk politikai szocializációja más és más volt, ennek következtében pedig az egyes kohorszok társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni attitűdje is eltérő. Feltételezzük, hogy a fiatalabbak nagyobb egyenlőtlenségeket tolerálnak, mint azok a korosztályok, amelyeknek politikai szocializációja az államszocializmus évtizedeire esett. Ennek alapján azt várjuk, hogy a kiegészítő biztosítás engedélyezését a fiatalok nagyobb arányban támogatják.

Arra számítunk, hogy a nemi hovatartozás közvetlen hatással van az egyének intézményi döntésére. A kísérleti pszichológiai irodalom eredményeire alapozva feltesszük, hogy a nők kockázatkerülőbbek, mint a férfiak. Ennek alapján azt várjuk, hogy a férfiak nagyobb arányban támogatják a biztosítók versenyt tartalmazó javaslatot. Ugyanakkor nem feltételezünk nemek közötti különbségeket a kiegészítő biztosítással kapcsolatos véleményekben.

A kockázatvállalási hajlandóság (az összetételi hatásokon túl) önmagában hatással van az intézményi választásra, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél nagyobb horderejű

változás van kilátásban a jelenlegi intézményrendszerhez képest. Azt várjuk tehát, hogy a kockázatvállalási hajlandóság növeli az esélyét a biztosítók versenyére való áttérés támogatásának, ugyanakkor nincs érdemi hatása a kiegészítő biztosítás megítélésére.

Azt várjuk, hogy azok, akik általában egyenlőségpártiak, minden változatlansága mellett kevésbé hajlanak az önkéntes kiegészítő biztosítás engedélyezésére. Emellett arra számítunk, hogy a biztosítók versenyére vonatkozó intézményi döntést nem befolyásolják sem az egyén újraelosztással, sem pedig közteherviseléssel összefüggő meggyőződései.

24. Táblázat. Az egészségbiztosításra vonatkozó intézményi választások modelljeiben szereplő magyarázó változók

<i>Változó neve</i>	<i>Tartalma</i>
ELETK	Életkor
ISKOLA	Iskolai végzettség (0=max. 8 ált., 1=szakmunkásképző, 2=középiskola, 3=felsőfok)
ADOBEVAL	Nyújtott-e be az egyén vagy munkáltatója adóbevallást (0=nem, 1=igen)
EGYFJKV	Egy főre jutó háztartási jövedelem kvintilisei
NEM	A megkérdezett neme (0=nő, 1=férfi)
BETE4	Gyakran szorul-e orvosi kezelésre (0=nem, 1=igen) ¹⁷⁹
ZRE_1	Standardizált reziduális a KOCKAZAT modelljéből. Magasabb értéke nagyobb kockázatvállalási hajlandóságot jelez.
ZRE_2	Standardizált reziduális a KIADNOV modelljéből. Magasabb értéke nagyobb állami újraelosztás iránti igényt jelez.
ZRE_3	Standardizált reziduális az ADOKUL modelljéből. Magasabb értéke erősebb egalitarianizmust jelez.

IV.5.4. Az eredmények

Mint az előző fejezetben már kiderült, függő változóink dichotóm változók, ezért hipotéziseinket LOGIT-modellekkel teszteltük. A feltáró jellegű elemzést minden esetben az összes magyarázó változó egyidejű bevonásával hajtottuk végre.

Azt vártuk, hogy a jövedelem, az egészségi állapot és az életkor határozzák meg az egyes intézményi *alternatívák következményeit* az egyének számára. Az egészségi állapot és az életciklus vonatkozásában megfogalmazott hipotéziseink többé-kevésbé megerősítést nyertek. Nem sikerült ugyanakkor feltárnunk a jövedelem intézményi preferenciákra gyakorolt hatását.

A döntések *egyéni következményeinek értékelése* az egyén kockázatvállalási hajlandóságának függvénye. Másfelől a döntések *társadalmi szintű következményeinek értékelésére* hatással van a válaszadó politikai értékrendszere, pontosabban annak bizonyos elemei, mint például a

¹⁷⁹ Orvosi kezelésre gyakran szorulónak tekintettük azokat a megkérdezetteket, akik 1998. január 1. és a felmérés időpontja között legalább 15-ször fogadtak háziorvost, vagy legalább 5-ször voltak szakrendelésen, vagy legalább 10 napot feküdtek kórházban.

jövedelmi egyenlőtlenségek, vagy az állami szerepvállalás kívánatos mértékéről vallott felfogás. Ebben a tekintetben eredményeink jórészt összhangban vannak előzetes feltevéseinkkel.

Az egészségbiztosítók versenyeztetése és a státus quo fenntartása közötti választásra hatással van az életkor, az iskolai végzettség, a nemi hovatartozás és a kockázatvállalási hajlandóság. Az életkor negatív hatása a verseny támogatására alátámasztja a kapcsolat irányára vonatkozó feltevésünket. A jelenlegi monopol piacszerkezetről a versenyző piacra való áttérés várhatóan csak hosszabb távon éreztetné esetleges kedvező hatásait, míg az átállás költségei valószínűleg már rövid távon jelentkeznek. A költségek és hasznok eltérő időhorizontja csökkentheti ennek az intézményi alternatívának a vonzerejét az idősebbek körében, akik – feltevésünk szerint – a fiataloknál hajlamosabbak a jelenbeli hasznok felértékelésére. Eredményeink azt mutatják, hogy a verseny támogatásának esélye szignifikánsan megnő a közép- és felsőfokú végzettségűek között a legfeljebb alafokú végzettséggel rendelkezőkhöz viszonyítva. A nemi hovatartozás várakozásainknak megfelelően szignifikáns hatással van az intézményi választásra; a reform támogatásának esélye számottevően magasabb a férfiak esetében. A versenyző modell megítélése 10%-os szignifikancia-szinten függ továbbá az egyén kockázatvállalási hajlandóságától. Az adatok megerősítik azt a hipotézisünket, hogy a nagyobb kockázatvállalási hajlandóság – ceteris paribus – növeli azon intézményi alternatívák elfogadásának esélyét, amelyek nagy horderejűek, és amelyek várható hatásai kevésbé kiszámíthatóak. Várakozásainknak megfelelően az egyén egészségi állapota, illetőleg az, hogy mennyire gyakran szorul orvosi kezelésre, nem befolyásolja az intézményi alternatíva megítélését, hiszen a feltett kérdés nem utal az ellátási színvonalban várható következményekre, és ezek a következmények nem is egyértelműek. Feltevéseinket támogatja az is, hogy az egyenlőséggel kapcsolatos attitűdöknek nincs hatásuk a véleményekre. Várakozásainkkal ellentétben azonban a jövedelem nincs érdemi hatással a biztosítók versenyével kapcsolatos preferenciákra.

Talán érdemes visszatérni egy-egy gondolat erejéig az iskolai végzettség és a nemi hovatartozás intézményi döntésre kifejtett hatására. Az imént láttuk, hogy a kockázatvállalási hajlandóság befolyásolja az intézmények közötti választást. Az is megerősítést nyert, hogy az iskolázottabbak, minden más tényező változatlansága mellett, kockázatvállalóbbak a kevésbé iskolázottaknál (lásd Függelék 37. Táblázat). Az ISKOLA változó az intézményi választásban mutatkozó magyarázó ereje mögött talán a különböző végzettségű csoportok kockázatvállalási hajlandóság szerinti eltérő összetétele állhat. De nem zárhatjuk ki az alternatív magyarázatok lehetőségét sem.

25. Táblázat. A biztosítók versenyére vonatkozó intézményi választás regressziós modellje. Az összes feltételezett magyarázó tényezőt tartalmazó LOGIT-modell.

A változó neve	Együttható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia- szint	Esélyráta Exp(B)
ELETK	-0.0139	0.0046	8.9453	0.0028	0.9862
ISKOLA(1)	0.0026	0.1708	0.0002	0.9880	1.0026
ISKOLA(2)	0.6532	0.1861	12.3186	0.0004	1.9216
ISKOLA(3)	0.4322	0.2446	3.1204	0.0773	1.5406
EGYKV99(1)	-0.3132	0.2076	2.2778	0.1312	0.7311
EGYKV99(2)	0.1814	0.2086	0.7560	0.3846	1.1989
EGYKV99(3)	-0.1606	0.2153	0.5564	0.4557	0.8516
EGYKV99(4)	0.0758	0.2213	0.1174	0.7319	1.0788
ADOBEVAL(1)	0.0259	0.1492	0.0301	0.8622	1.0262
NEM(1)	0.2705	0.1317	4.2224	0.0399	1.3107
BETE4(1)	-0.0869	0.1556	0.3117	0.5766	.09168
ZRE_1	0.1096	0.0632	3.0019	0.0832	1.1158
ZRE_2	0.0601	0.0635	0.8957	0.3439	1.0619
ZRE_3	-0.1019	0.0642	2.5177	0.1126	0.9031
Konstans	0.6041	0.2327	6.7392	0.0094	

A modell statisztikái: modell Chi négyzet: 56.093, szabadságfok: 14, szignifikanciaszint: 0.000, a helyes becslés aránya 60.26%.

A kiegészítő biztosítás engedélyezésével kapcsolatban a kérdőívben két kérdés is tartozott. Az első egy olyan konstrukciót vázolt fel, amelyben az önkéntesen köthető biztosítás a hálapénzzel kapcsolatos kiadásokat fedezi az egyén betegsége esetén, míg a másik többletbefizetésért cserébe ezen felül magasabb szolgáltatási színvonalat is garantál. Az alábbiakban az utóbbi kérdéssel foglalkozunk.¹⁸⁰ A szolgáltatási színvonal emelését garantáló biztosítás engedélyezéséről vallott véleményeket magyarázó modellben három változó bizonyult szignifikánsnak: az életkor, az újraelosztáshoz való viszony valamint az egészségi állapot változója. Az adatok alátámasztják azt a hipotézist, mely szerint az idősebb korosztályokhoz tartozás csökkenti az esélyét az egészségügyi szolgáltatásokhoz való egyenlőtlen hozzáférést implikáló alternatíva támogatásának. A jövedelmi egyenlőtlenségekhez való viszonyulás "proxy"-jára futtatott lineáris regresszió is kapcsolatot mutat az életkor és az egyenlőtlenségek kívánatos mértéke között, mely szerint az idősebbek kisebb egyenlőtlenségeket tartanak még elfogadhatónak, mint a fiatalabbak (lásd Függelék). Az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdöt mérő reziduális is szignifikáns az intézményi döntés magyarázatában, vagyis az egyenlőtlenségekhez való viszonyulás az összetételi hatáson túlmenően is befolyással van a döntésre. A nagyobb egyenlőtlenségeket preferálók kisebb arányban támogatják a javaslatot. Végül megerősítést nyert az az előzetes feltevésünk, hogy a sokat betegeskedők – ceteris paribus – nagyobb eséllyel támogatnák a kiegészítő biztosítás törvényesítését, mint azok, akik jó egészséggnek örvendenek. Ugyanakkor nem teljesültek a jövedelem hatására vonatkozó várakozásaink. Hipotéziseinkkel egyezően a kockázatvállalási attitűdnek és a nemnek nincs érdemi hatása az intézményi választásra.

¹⁸⁰ A hálapénz fedezésére köthető biztosítással kapcsolatos attitűdöket magyarázó modell eredményei a Függelék 4. táblázatában találhatók. Ennek ismertetésétől itt eltekintünk.

Továbbá a magasabb végzettségűek nem ellenzik nagyobb arányban a kiegészítő biztosítások bevezetését, mint a kevésbé iskolázottak.

26. Táblázat. A többletszolgáltatásokat garantáló kiegészítő biztosítással kapcsolatos intézményi választás regressziós modellje. Az összes feltételezett magyarázó tényezőt tartalmazó LOGIT-modell.

<i>A változó neve</i>	<i>Együttható</i>	<i>Standard hiba</i>	<i>Wald</i>	<i>Szignifikancia-szint</i>	<i>Esélyráta Exp(B)</i>
ELETK	-0.0249	0.0049	26.0995	0.0000	0.9754
ISKOLA(1)	-0.1504	0.1764	0.7274	0.3937	0.8603
ISKOLA(2)	-0.0634	0.1906	0.1108	0.7393	0.9385
ISKOLA(3)	-0.1672	0.2552	0.4289	0.5125	0.8461
EGYKV99(1)	-0.0488	0.2112	0.0533	0.8174	0.9524
EGYKV99(2)	-0.1783	0.2178	0.6703	0.4129	0.8367
EGYKV99(3)	0.1689	0.2227	0.5753	0.4482	1.1840
EGYKV99(4)	0.1519	0.2293	0.4391	0.5076	1.1641
ADOBEVAL(1)	0.0531	0.1542	0.1184	0.7308	1.0545
NEM(1)	-0.0530	0.1358	0.1525	0.6961	0.9483
BETE4(1)	0.3032	0.1636	3.4347	0.0638	1.3542
ZRE_1	0.0014	0.0656	0.0005	0.9830	1.0014
ZRE_2	-0.0190	0.0655	0.0837	0.7724	0.9812
ZRE_3	-0.1542	0.0675	5.2164	0.0224	0.8571
Konstans	0.7161	0.2392	8.9609	0.0028	

A modell statisztikái: modell Chi négyzet: 41.095, szabadságfok: 14, szignifikanciaszint: 0.002, a helyes becslés aránya 62.11%.

Elemzésünkben az állampolgárok egészségbiztosítási rendszerrel kapcsolatos preferenciáinak feltárására tettünk kísérletet. Bár hipotéziseink megalkotása során a racionális cselekvésemélet alapfeltevései szolgáltak kiindulópontként, nem vállalkoztunk az egyéni hasznosságfüggvény, valamint a döntési helyzet egzakt modellezésére. Leegyszerűsített döntési sémánkban a választást meghatározó tényezők három típusát különítettük el: a döntések következményeit, a következmények észlelését, valamint az észlelt következmények egyéni értékelését. Feltevéseinkben tekintetbe vettük, hogy miképpen érinthetik a különböző korú, társadalmi helyzetű és egészségi állapotú választókat az egyes intézményi megoldások. Emellett megpróbáltuk beépíteni modellünkbe az egyes alternatívák értékelését befolyásoló egyéni sajátosságokat. A modellépítés során eltekintettünk az alternatívák észlelésének

konkrét mechanizmusaitól.¹⁸¹ Nem vettük figyelembe a különböző magyarázó változók hatásainak lehetséges összekapcsolódásait sem.

Tisztában vagyunk továbbá azzal, hogy a közvetlenül nem mérhető motivációs tényezők intézményi döntésre gyakorolt hatásainak feltárására választott módszer számos buktatót rejt magában. A reziduálisok – a véletlen tagon felül – akkor tartalmazzák kizárólag a bennünket érdeklő tényezőt, ha a "proxy" változó mint függő változó magyarázatára felírt regressziós modellünk minden ható tényezőt a megfelelő függvényformában tartalmaz. Ez bizonyára nem minden általunk felírt modellre áll. Azt is feltételeztük továbbá, hogy az egyes "proxy"-k értékét csak egyetlen közvetlenül nem mérhető tényező befolyásolja. Nem zárhatjuk ki tehát annak lehetőségét, hogy rossz modellspecifikáció vezetett a mért eredményekhez.

¹⁸¹ A kutatás során a kérdőív-kontextus hatását vizsgálta pl. *Medgyesi* (1999).

V. Összegzés

Tanulmányunkban az állampolgárok jóléti intézményekre vonatkozó preferenciáit vizsgáltuk. Elsősorban az olyan intézményekkel kapcsolatos véleményekre voltunk kíváncsiak, melyek nem feltétlenül illetve nem közvetlenül szolgálják az egyén személyes anyagi érdekeit. Elemzésünk középpontjában nem az egyes intézményekre vonatkozó vélemények megoszlása állt. A véleményeket meghatározó tényezőket kívántuk vizsgálni. Az általunk megválaszolni kívánt kérdés logikája illeszkedett a szociológiai kutatások domináns irányzatai által vizsgált mechanizmusokhoz. Ugyanis a társadalomszerkezet egyes aspektusainak egyéni véleményekre gyakorolt hatását próbáltuk feltárni. Ugyanakkor az elemzés jelentős részben az adott kutatási témában ritkábban alkalmazott racionális döntések elméletére támaszkodott. Ez azt jelenti, hogy a vizsgálat kiindulópontját az egyének preferenciarendezéséről alkotott feltevések jelentették.

Hipotéziseink kidolgozásakor a következményekkel racionálisan kalkuláló állampolgárokat tételeztünk fel. Azonban nem fogadtuk el a racionális cselekvés olyan szűk értelmezését, amely szerint csak a személyes anyagi érdek motiválhatja az aktorokat. Az elméleti és empirikus szakirodalmi eredményekre támaszkodva túlléptünk azon a feltételezésen is, amely a szűk önértéken kívül csupán a közeli hozzátartozók irányában mutatkozó altruizmusra számol. Az evolúciós modellekkel és empirikus tapasztalatokkal alátámasztott cselekvéseméleti kutatások eredményei alapján feltételeztük, hogy az állampolgárok akár számukra ismeretlen egyének jólétét is figyelembe vehetik preferenciáikban. Ennek mechanizmusa azonban nem az altruizmuson alapul, hanem az ún. méltányossági elvek logikáját követi. A méltányossági elvek a saját és mások közös költségekhez történő hozzájárulásának és a javakból történő részesedésének összehasonlításán alapulnak, és az ilyen összehasonlításban jelentkező "nem indokolható" egyenlőtlenségek elutasítását jelentik. A méltányossági elvek logikája univerzális, de az elvárt kötelezettségek és az elfogadott jogosultságok szituációról szituációra és társadalomról társadalomra változhatnak. Szintén korábbi kutatásokra támaszkodva feltételeztük, hogy a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciákban érvényesülő méltányossági elvek részben az emberek hétköznapijaiban érvényesülő társas szolidaritási szabályok sajátosságait tükrözik vissza. Ez a hasonlóság jól indokolható a szocializáció racionális döntéseméleti megfogalmazása alapján is, bár ennek a mechanizmusnak a részletes vizsgálatával nem foglalkoztunk. A mindennapok viszonyaiban érvényesülő szabályok méltányossági elvekre gyakorolt befolyása e morális elvek több dimenziójában érvényesül, melyek közül kettőnek van különös jelentősége tanulmányunk szempontjából. Az egyiket a szükséglet-orientáltság vs. teljesítmény-orientáltság dimenziójának neveztük, a másikra pedig a kirekesztés vs. befogadás aspektusaként hivatkoztunk. Az előbbi dimenzióban aszerint különböztetjük meg a méltányossági elveket, hogy elosztási preferenciáik milyen mértékben egalitáriánusak illetve mennyire érzékenyek a jogosultságokért cserébe nyújtott egyéni hozzájárulásokra. Az utóbbi dimenzió az alapján jellemzi a méltányossági normákat, hogy azokat a társadalom tagjainak milyen széles körére kell alkalmaznia a morális elveket követő cselekvőnek. A cselekvők mindennapos interakcióiban érvényesülő szolidaritási szabályok szintén jellemezhetők e két aspektus

szempontjából. Továbbá gazdaszociológiai kutatások korábbi eredményeire támaszkodva feltételeztük, hogy a primordiális kapcsolatok intenzitása hatással van a szóban forgó szolidaritási szabályok fenti két dimenzióban leírható jellegzetességeire. Az erős kisközösségi kohézió növeli a szükséglet-orientáltság súlyát a szolidaritási normákban, ugyanakkor élesebbé teszi a különbséget a csoporton belüliek illetve kívüliek irányában mutatkozó morális kötelezettségek között.

Tanulmányunk egyik alapvető állítása szerint a jóléti intézményekre vonatkozó preferenciák a bennük rejlő méltányossági elveket meghatározó szolidaritási normákon keresztül függnak a cselekvők mikrokörnyezetét alkotó közösségek kohéziójától. A disszertáció legfontosabb alapfeltevése az volt, hogy a jóléti intézmények többségének esetében a primordiális kapcsolatok intenzitása ellentétes irányban befolyásolja a mások javát (is) szolgáló jóléti juttatások iránti preferenciákat az említett két dimenzióban. Egyrészt a rokonsági-szomszédsági viszonyok erőssége az egalitarianizmus értékén keresztül erősíti a szociális juttatások támogatottságát. Másrészt azonban az intenzív primordiális kapcsolatok következményeként előálló erősebb kirekesztő tendenciák csökkentik annak esélyét, hogy az egyén olyan intézményeket támogasson, amelyből személyének vagy szűkebb környezetének nem származik közvetlen haszna. Így az általunk megvizsgált mechanizmusok alapján egy negatív állítást tudunk megfogalmazni a társadalmi struktúra szóban forgó sajátosságai és a jóléti preferenciák mérhető összefüggéseire vonatkozóan.

Két tesztelhető hipotézist azonban a fentiek ismeretében is meg tudunk fogalmazni. Egyrészt feltételeztük, hogy a jóléti intézményrendszerhez köthető, és a méltányossági elveket a fentiek közül dominánsan csak egy dimenzióban érintő kérdésekben mérhető a struktúra adott aspektusra gyakorolt hatása. Ilyen kérdésnek tekintettük a közterhek be nem fizetésének megítélését.¹⁸² Hipotézisünk szerint az erős primordiális kapcsolatrendszerrel jellemezhető egyének – ceteris paribus –, kevésbé tartják elítélendő dolognak, ha valaki adott helyzetben megkárosítja a társadalom számára idegen tagjait. Másik empirikus hipotézisünk azt állította, hogy a jóléti preferenciák szerkezete mérhető kapcsolatban áll a tárgyalt társadalmi szerkezeti sajátosságokkal. Bizonyos jóléti intézmények biztosítási jellegűek, bárki lehet potenciális élvezőjük. Más juttatások marginális rétegeket céloznak meg, és az állampolgárok többsége csekély eséllyel válhat rájuk jogosulttá. Azt feltételeztük, hogy amennyiben a két, azonos jóléti területhez, ám az egyik illetve másik említett típushoz tartozó intézményt összevetünk, a preferenciákban szereplő méltányossági elvek dominánsan a kirekesztés dimenziója mentén tesznek különbséget a juttatások között. Így a társadalmi szerkezet preferenciákra gyakorolt hatásának iránya egyértelműbbé válik. Ugyanilyen egyértelműbb hatást feltételeztünk arra az esetre, amikor a marginális csoportnak juttatott támogatásokat a redistribúcióra vonatkozó általános állításokkal vetjük össze, ahol a kedvezményezettek csoportja nem jól definiált, így a kérdéseinkre válaszolók nem szembesülnek azzal, hogy milyen rétegek kerülhetnek a juttatások haszonélvezői közé.

Hipotéziseinket megkíséreltük empirikus kutatások eredményeivel összevetni. A részben másodelemzésen, részben feltevéseinket is figyelembe vevő felmérések adatainak vizsgálatán alapuló tesztek nem cáfolták az elméleti állításokat. Ugyanakkor a számunkra releváns társadalmi szerkezeti sajátosságok mérése nem könnyű és nem egyértelmű feladat. Az

¹⁸² Tehát nem a közterhek mértékének és megoszlásának problémáiról van ez esetben szó, hanem szigorúan arról a tényről, hogy az elfogadott szabályok szerint befizeti-e valaki az adóját vagy sem.

operacionalizálás eredményeképpen alkalmazott változók csak közelíteni tudják az elméleti faktorokat, és számos alternatív hipotézis kizárása nehézségekbe ütközik.

A jóléti preferenciák gyökereire vonatkozó kutatások nem kerülhetik meg a mérési problémák kérdését. Ugyanis olyan döntési helyzetekre vonatkozóan végezzük kutatásainkat, amelyekkel az emberek mindennapjaikban nem találkoznak, és ritkán kényszerülnek arra, hogy ezekről explicit módon véleményt nyilvánítsanak. Ilyenkor hangsúlyosan merül fel az a kérdés, hogy mit is mérünk valójában, amikor közvélemény-kutatások segítségével válaszra bírjuk az állampolgárokat társadalompolitikai kérdésekben. A határozottan pesszimista álláspont szerint ilyen kérdések esetében a felmérésekben kapott válaszok mögött nem feltételezhetünk valóban létező, konzisztens preferenciákat. Csupán a kérdezési szituációban ad hoc reakciókról van szó. Ebben az esetben nincs értelme a preferenciák struktúráját vizsgáló kutatásoknak, és a mögöttük álló elméletek létjogosultsága is megkérdőjeleződik. A határozottan optimista álláspont szerint létező és (rövidtávon) stabil vélemények alapján születnek a válaszok, és elsősorban kérdezési ügyetlenség, illetve a kérdezettek tudatos megfontolásai alapján torzulhatnak az eredmények.

Tanulmányunkban a módszertani kutatások egyes képviselőire hivatkozva egyfajta középutas álláspontot foglaltunk el, amely illeszthető a racionális döntések elméletének cselekvő-modelljéhez is. Eszerint a válaszadók nem feltétlenül rendelkeznek határozott állásponttal a feltett kérdésekben, ám a rendelkezésükre álló megfontolások alapján racionális módon alakítják ki véleményüket. Minél kevesebb megfontolást vettek számba az eddigiekben az adott kérdéssel kapcsolatban, annál könnyebben befolyásolják őket a kérdezési helyzetben éppen rendelkezésre álló információk. A jóléti preferenciákkal kapcsolatban – mivel feltételezhető, hogy számos kérdésben a többségnek nincs átgondolt véleménye –, különös jelentőséget kap, hogy megfelelő információkkal legyen a kérdezett ellátva és lehetősége legyen az adott kérdés átgondolására. Tanulmányunkban kísérletet tettünk arra is, hogy a preferenciák konzisztenciáját mérjük összetett intézményi dilemmák esetében. Ezúttal nem a társadalmi struktúra és a jóléti preferenciák korábban ismertetett kapcsolatát vizsgáltuk. Csupán arra voltunk kíváncsiak, hogy látják-e a válaszadók az egyes intézményi alternatívák – nem triviális –, következményeit, és ennek következtében általános attitűdjeikkel összhangban döntenek-e a konkrét kérdésekben. Empirikus felmérésünk adatai legalább részben megerősítették a véleményformálás konzisztenciájára vonatkozó optimista hipotéziseket. A pozitív eredmények egyúttal mérsékelt optimizmusra adnak okot a társadalmi struktúra hatásaira vonatkozó esetleges további kutatásokra nézve is.

Az általunk tárgyalt mechanizmusok esetleges további empirikus vizsgálatainak egyik legfontosabb feladata az lenne, hogy az eddigieknél sokkal pontosabban és egyértelműbben definiáljuk azokat a társadalomszerkezeti tényezőket, melyek meghatározzák az egyének életét befolyásoló szolidaritási normákat. A jelenleg alkalmazott változók többsége ugyanis közvetett vagy nem egyértelmű kapcsolatban lehet a szolidaritási normákkal. Ehhez a szóban forgó társadalomszerkezeti sajátosságok elméleti szinten is egzaktabb megfogalmazására van szükség. Emellett az operacionalizálás folyamat nem nélkülözheti kvalitatív kutatások eredményeinek felhasználását, esetleg új, ilyen irányú vizsgálatok elvégzését. Ezek alapján válhat világossá, hogy egy adott társadalmi közegben miképpen működnek az intenzív-, illetve kevésbé erős primordiális kapcsolatrendszer. Ha megtaláljuk a mindennapi szolidaritási normákat közvetlenül befolyásoló strukturális sajátosságokat, akkor modelljeink többegyenletessé fejleszthetők, ahol a generációs különbségek, az iskolai pályafutás vagy a

lakóhely jellege e feltárássra váró strukturális sajátosságokat befolyásolják (és bizonyos esetekben ezek visszahatnak rájuk).

Termékeny kutatási irányt jelenthet a tárgyalt mechanizmusok általánosabb elméleti továbbgondolása. A tanulmányban a társadalmi jelenségek egy szűk szeletét, bizonyos jóléti juttatások támogatottságát meghatározó egyes tényezők szerepét vizsgáltuk. A kutatás középpontjában azonban olyan mechanizmusok álltak, amelyek hatása nem csak az egyes jóléti intézményekre vonatkozó preferenciák esetében érvényesülhet. Az alábbiakban említést szeretnénk tenni néhány olyan, kutatási témánkkal rokon területről, amelyeken hipotéziseink szerint érvényesülhetnek a tanulmányunkban tárgyalt hatások. E területek vizsgálatával mód nyílhatna a feltevések diverzifikáltabb (így nagyobb erejű) tesztelésére is, és könnyebben juthatnánk el a cáfolatig vagy az esetleg szükséges módosításokig illetve kiegészítésekig.

Az egyik kézenfekvő kutatási irányt politikai szociológiához kötődő elemzések jelenthetik. Amennyiben valóban igaz az, hogy az intenzív primoriális kapcsolatok a tanulmányunkban tárgyalt "paradox" preferenciákhoz vezethetnek, akkor felmerülhet az a feltevés, hogy az erős szolidaritás normái által jobban befolyásolt társadalmakban a pártideológiák is nagyobb eséllyel mutatnak ilyen "paradox" szerkezetet: egyes pártoknál az egalitáriánus ideológia erős kirekesztő tendenciákkal párosulhat.

A jóléti rezsimek különbségeinek elemzésekor is meg lehet vizsgálni, hogy az egalitáriánus vs. meritokratikus, illetve a kirekesztő vs. befogadó dimenzióban milyen pozíciót foglalnak el. Léteznek-e a társadalomszerkezeti sajátosságokkal összefüggésbe hozható törvényszerűségek a két dimenzióra vonatkozóan? Tanulmányunkban arra az álláspontra helyezkedtünk, hogy az általunk tárgyalt feltevések szintjén nehéz ilyen jellegű hipotéziseket megfogalmazni. Mindazonáltal mélyebb elemzések megteremthetik a szóban forgó hipotézisek alapját.

Lehetőség volna arra is, hogy túllépjünk a jóléti és politikai preferenciák szintjén, ugyanis a tanulmányban tárgyalt kettősség elemzése a modernizálódó társadalmak más vetületeiben is termékeny lehet. Azonban az általunk eddig végzett vizsgálatok még a választott szűk területre vonatkozóan sem nyújtanak elégséges mélységű elméleti modelleket és minden szempontból kielégítő empirikus teszteket. Úgy véljük, a további kutatások elsődleges feladata ezek kidolgozása lehet.

Függelék

1. függelék

A diszkrét függő változós regressziós elemzés döntéelméleti megközelítése

(Kiegészítés a II.2. fejezethez)

Az alábbiakban azt mutatjuk be, hogy miként lehet cselekvéseméleti alapokon regressziós modelleket építeni. A szóban forgó regressziós modellek fő sajátossága, hogy a magyarázott változó korlátozott számú értéket vehet fel. A legegyszerűbb és legelterjedtebb modellekben dichotóm függő változókat alkalmaznak. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért LOGIT-modellként hivatkozunk az eljárásra, bár ez csak egy szűkebb halmaza a diszkrét magyarázott változós modelleszádnak. Az ilyen, kvalitatív függő változóval számoló eljárásoknak általában nagy a jelentőségük a szociológia szempontjából. A megmagyarázandó jelenség ebben a keretben lehet pl. különféle, önmagukban jellemezhető cselekvési lehetőségek közötti választás, ami különösen vonzóvá teszi a módszert a cselekvésemélet számára. A modell ekkor azt mutatja meg, hogy mekkora az esélye egy alternatíva választásának a cselekvő számára adott körülmények függvényében, azaz:

$P(y_i=1) = F(w)$, ahol egyszerű feltevésekkel élve a hatásmechanizmusokról: (3)

$$w = \beta_0 + \beta_1 x_{1i} + \dots + \beta_m x_{mi}, \quad (4)$$

ahol y_i az i -dik egyén döntésének eredménye (értéke 0 vagy 1), x_{1i}, \dots, x_{mi} a döntést meghatározó változók értékei az i -dik egyén esetében, β_1, \dots, β_m pedig a regressziós paraméterek. A LOGIT-modellben $F(w)$ értéke egy lognormális eloszlású valószínűségi változó eloszlásfüggvényét követi.¹⁸³

A kézikönyvek gyakran követett eljárása, hogy ezt a modellt a lineáris regresszióból vezetik le, mérési problémaként feltüntetve a diszkrét változó jelenlétét. Létezik azonban egy cselekvéseméleti kifejtése is a LOGIT-modellnek. Kiindulásként tekintünk az egyes lehetséges döntési alternatívák hasznosságát és annak meghatározó tényezőit egy lineáris additív modellben.¹⁸⁴

$$U_{iA} = \beta_0 + \beta_1 x_{1iA} + \dots + \beta_m x_{miA} + \varepsilon_{iA}, \quad (5)$$

ahol U_{iA} az az A alternatíva hasznossága az i -dik egyén számára, x_{1iA} az egyes számú, hasznosságot befolyásoló változó értéke A alternatíva választása esetén, ε_{iA} pedig egy hibatenyező. A változók és a hasznosság értékei közötti összefüggéseket a β paraméterek mutatják. Ahogy a hibatenyező jelenlétéből látható, a hasznosság értékét ezen változók alapján csak valószínűsíteni lehet. A hasznosság ilyen sztochasztikus értelmezésének léteznek elméleti interpretációi is, így nem ad hoc módon került a hibatenyező a modellbe (Amemiya 1981: 1490.).

Bizonyos változók értéke azonos a különböző alternatívák esetében, mások viszont eltérő értékeket vesznek fel az egyes kimenetekben. Az utóbbi típusba tartozókat választásfüggő változóknak nevezzük. Ebben a modellben ezek határozzák meg, hogy melyik alternatívát választja az egyén.

Az egyszerűség kedvéért legyen adott két alternatíva, A és B . Az i -dik egyén A -t preferálja B -vel szemben, ha $U_{iA} > U_{iB}$. Kis átalakítások után A választásának a valószínűségét az alábbi módon írhatjuk fel:

¹⁸³ Az $F(w)$ eloszlásfüggvény értéke a w valószínűségi változó adott w^* értékénél azt mutatja, hogy mekkora a valószínűsége annak, hogy $w < w^*$. A lognormális valószínűségi változó eloszlásfüggvénye S alakú, és értéke w csökkenésével a nullához, w növekedésével pedig az egyhez tart.

¹⁸⁴ A kifejtésben Amemiya gondolatmenetére támaszkodunk (Amemiya, 1981: 1490.).

$$P(U_{iA} > U_{iB}) = P\{\varepsilon_{iB} - \varepsilon_{iA} < \beta_1(x_{1iA} - x_{1iB}) + \dots + \beta_m(x_{miA} - x_{miB})\} \quad (6)$$

Amennyiben az $\varepsilon_{iB} - \varepsilon_{iA}$ valószínűségi változóról feltételezzük, hogy lognormális eloszlást követ, akkor az

$$F\{\beta_1(x_{1iA} - x_{1iB}) + \dots + \beta_m(x_{miA} - x_{miB})\} \quad (7)$$

eloszlásfüggvény a (3) és (4) egyenletekben bemutatott LOGIT-modell egy lehetséges felírását mutatja.

Az itt felvázolt gondolkodási logika elméleti jelentősége abban rejlik, hogy a cselekvéseméleti modellfelírástól közvetlenül jutunk a mérési modellhez, ami nem lehetséges a hagyományos eljárás alapján. Az empirikus kutatás kivitelezése szempontjából a választásfüggő változók bevezetésének van jelentősége. Ezeknek, mint láthattuk nem egy értéke van minden egyénre, hanem döntésüktől függően különböző értékük lehet. Használatuk révén lehetőség nyílik arra, hogy a változók szintjén is definiáljuk azokat az egyének előtt álló lehetőségeket és korlátokat, melyek alapján döntésüket meghozzák.

A gyakorlatban a választásfüggő változókkal (is) számoló modelleket elsősorban egy speciális területen használták, a napi közlekedési eszközök megválasztásának módját próbálták magyarázni velük (hivatkozások: *Amemiya*, 1981: 1490-1491.). Ugyanakkor találunk példát arra is, hogy a jóléti rendszerek kialakításával kapcsolatos preferenciák magyarázata során alkottak ilyen logikájú modellt (*Heijden - Nelissen - Verbon*, 1997).

A fentiekben leegyszerűsítettük a modellfelírást. Valójában a hagyományos módon számba vett magyarázó változók is szerepelnek az ilyen eljárást alkalmazó vizsgálatokban, emellett a konstans (β_0) értéke a feltevések szerint eltérő a különböző alternatívák esetén.

Az itt vázlatosan ismertetett modellezési logika elméleti szempontból elegánsabbnak tekinthető, ha megvalósítható. Azonban kivitelezéséhez némileg több információra van szükség, mint a hagyományos eljárás alapján készült elemzések esetében. A konvencionális LOGIT-modell ugyanakkor éppúgy megfeleltethető az elméleti igényesség követelményeinek, ha megfelelően vannak definiálva az egyes változók hatásmechanizmusai.

2. függelék

A cselekvési folyamat egy motivációs modellje

(Kiegészítés a III.2. fejezethez)

Az alábbiakban azt mutatjuk be, miképp értelmezhetőek egy egységes döntéseméleti keretben az egyén cselekvését meghatározó, általunk tárgyalt motivációs tényezők.

A klasszikus racionális döntéseméleti alapokon nyugvó elméleti kutatásokban nem különítik el az egyes döntésekhez kapcsolódó költségek és hasznok különböző lehetséges forrásait. Az empirikus vizsgálatoknak gyakran fontos eleme annak elemzése, hogy egy döntés kapcsán milyen tényezők járnak költséggel és melyek pozitív eredménnyel. Ugyanakkor a vizsgált szituációt formálisan leíró modellekbe ezek a különbségek nem épülnek be. Ehelyett a modellekben csak a döntések valamint az ezekhez kötődő következmények léteznek.

Ez a fajta megközelítés megfelel a racionális döntésemélet elsődleges alkalmazási területének tekinthető gazdaságelmélet támasztotta követelményeknek. Az optimalizálásra törekvő döntéshozó számára közömbös, hogy az egyes döntések számszerűsíthető következményei milyen mechanizmusok eredményei. Az a modell, mely a kifizetések mögött meghúzódó különböző motivációs mechanizmusokat szétválasztja egymástól, ugyanazt a predikciót adja, mint az egyszerűbb változat. Az RDE kutatások klasszikus célterületének számító profitmaximalizáló döntéshozatal esetén a modell nem csupán, mint a meghozott döntések előrejelzője működik jól, hanem mint a döntési mechanizmus logikájának leírója is. A klasszikus elemzések fókuszában álló gazdasági aktorokat számos esetben valóban csak a döntések legkülönbözőbb költség- és haszon-tényezői eredőjeként kialakuló profit érdekli, függetlenül e tényezők forrásától.

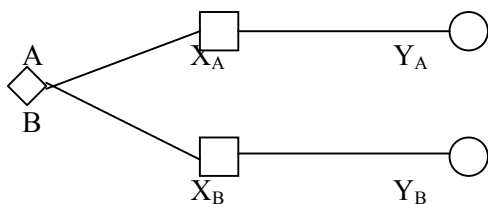
Az ökonómiai megközelítést alkalmazó elemzések vizsgálati területének kiterjesztésekor a modell döntési mechanizmust leíró ereje csökkent. Az élet legkülönbözőbb területein (a gazdaságban is) a cselekvők dilemmáinak középpontjában pl. anyagi és morális megfontolások konfliktusa áll. Mindazonáltal a modell predikcióin ebben az esetben sem változtat, ha explicit módon figyelembe vesszük a döntést meghatározó különféle elemeket. A modell invariáns arra nézve, hogy mit vesz figyelembe a döntéshozó (Ambrus-Lakatos, 1999: 124.).

A szociológiai és politikatudományi cselekvéseméletekben azonban kiemelt szerepet kapott annak vizsgálata, hogy a döntésekhez kapcsolódó hasznok és költségek a cselekvési folyamat mely eleméhez tartoznak. Így volt ez a racionális döntési modellekhez közel álló cselekvéseméletek esetében is. Weber, a társadalmi cselekvés típusainak elemzésekor tett különbséget a cselekvések között aszerint, hogy mennyire tekinthetők önmagukban célnak, és mennyire eszközei bizonyos célok elérésének (Weber, 1986 [1922]). Bizonyos helyzetekben az aktorok "...a cselekvés értelmét nem a rákövetkező sikerben, hanem magában a meghatározott fajtajú cselekvésben látják." (Weber, 1986 [1922]: 53.). Máskor az adott cselekedet esetleg közvetlen költségekkel is jár, csupán a következményeként előálló hasznok kárpótolják a cselekvőt. A filozófiai és szociológiai szakirodalomban azóta is vannak kísérletek arra, hogy a racionális döntési mechanizmust részletesebben kibontsák, és pl. a cselekvés értékét és a következményeket elválasszák egymástól (Huoranszky, 1999).¹⁸⁵

Az alábbiakban a cselekvési mechanizmus elemeinek olyan kifejtésére teszünk kísérletet, amely reményeink szerint átláthatóbbá teszi a különböző motivációs tényezők jellegét és egymáshoz kapcsolódását. Elsőként tekintsük a döntés sémáját tisztán racionális, önérdékkövető egyént feltételezve. A 4. Ábra két alternatíva esetén mutatja a döntési fát.

¹⁸⁵ Arról, hogy mennyire elfogadható, és célravezető eljárás az RDE kiterjesztése oly módon, hogy nem csupán a cselekedetek következményei, de a cselekvések maguk is értékkel bírhatnak lásd Ambrus-Lakatos (1999) Huoranszky cikkéhez fűzött kritikai megjegyzéseit.

4. Ábra A döntési séma két alternatíva és tisztán önérdék-követő egyén esetén.

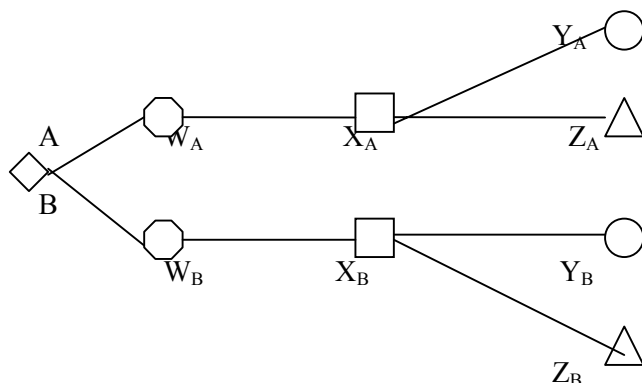
A döntés következményeit két részre osztottuk: egyrészt a döntés közvetlen következményét jelentő cselekedet hasznosságára, másrészt a cselekedet eredményének egyént érintő hatására.¹⁸⁶ Az előbbit a döntés függvényében X_A illetve X_B jelöli, az utóbbit pedig Y_A illetve Y_B . Ez a felírás a racionális döntés klasszikus cél-eszköz modelljének megfogalmazása. Ahogy korábban szó volt róla, a racionális döntésemélet túlhaladt már a döntési folyamat ilyen értelmezésén. Azonban elemzésünk speciális szempontjainak jobban megfelel ez a séma.

A két tényező hatását, X -et és Y -t egyszerű szétválasztani abban az esetben, ha időben is egyértelműen elkülöníthető a kétféle kifizetés észlelése. Például, ha soron következő vizsgánk eredményessége érdekében, vagy sikeres pályafutás céljából úgy döntünk, hogy a délutánt fáradtságos és unalmas tanulással töltjük, akkor a tanulási tevékenység költségei (elfáradás, unalom) élesen elválhatnak a tanulás céljaként megjelölt eredményektől. Azonban még ebben az esetben is lehetőségünk van arra, hogy más módon húzzuk meg a határt a tevékenység és következménye között. Az idézett példánál maradva, értelmezhetjük úgy a vizsgált helyzetet, hogy a tanulás közvetlen (negatív) értékehez tartozik esetleges unalmassága, és a fáradtság már az egyik következmény. Más esetekben sokszor még kevésbé lehet a hétköznapi észjárás alapján "természetes" határvonalakat kijelölni. Számunkra a megkülönböztetés a morális megfontolások döntési sémánkba építése után nyer komolyabb értelmet.

Az 5. Ábra mutatja azt a kiterjesztett döntési sémát (két alternatíva esetén), amely bizonyos morális megfontolások lehetőségét is figyelembe veszi. Az ábrán Z_A illetve Z_B jelöli az adott cselekedet más személyek jólétére gyakorolt hatását, és W_A illetve W_B mutatja a döntés meghozatalának önértékét. Az egyes alternatívák hasznosságát e tényezők alapján határozhatjuk meg. A pontos algebrai forma meghatározásához további feltevések tárgyalására volna szükség. Az alábbi elméleti elemzések szempontjából ez kevésbé lényeges kérdés, ezért részletesebben nem foglalkozunk vele.

¹⁸⁶ Itt azokra a fizikai- és társadalmi jólétet érintő hatásokra gondolunk, amelyekről az iménti, az önérdék-követés és a morális megfontolások fogalmát tisztázó alfejezetben esett szó.

5. Ábra A kiterjesztett döntési séma két alternatíva esetén.

A séma egyik lényeges jellegzetessége, hogy szétválasztja a döntés önértékét és a cselekvésben rejlő közvetlen hasznot. A megkülönböztetés olyan helyzetekben játszhat szerepet, ahol a mások javát szolgáló viselkedési forma önmagában is okozhat örömet a cselekvő számára, és a tevékenység következményei az egyén számára is érezhető mértékűek lehetnek. Érdekes ugyanis ebben az esetben szétválasztani a morális tevékenységet élvezőket azoktól, akik valamilyen belső parancsnak engedelmességgel segítenek másoknak úgy, hogy a segítség számukra fáradságos, kellemetlenségekkel és lemondással járó cselekedet. A kiterjesztett döntési séma alapján a morális megfontolások három típusát különböztetjük meg:

1. Az első a *döntések önértékébe vetett hit*. Ebben az esetben bizonyos viselkedésformák önmagukban értékkel bírnak függetlenül attól, hogy a szóban forgó tevékenységek végzése és következményeik milyen hatással vannak a cselekvőre és más személyekre).
2. A morális megfontolások másik típusa a cselekvés által érintett más személyek jólétét veszi tekintetbe. Az *altruizmus* fogalma az alábbi tanulmány keretei között ezt a motiváció-típust takarja.¹⁸⁷
3. A morális megfontolások harmadik csoportja a cselekvések másokra gyakorolt hatását veti össze az egyén számára jelentkező következményekkel. A morális megfontolások e családját (mert többféle, egymástól érdemben különböző motivációt jelenthet) *méltányossági elveknek* nevezzük.¹⁸⁸

Az alábbi alfejezetekben az empirikus vizsgálataink szempontjainak figyelembe vételével e három morális megfontolás és az önérdék-követés alapvető jellegzetességeit tekintjük majd át.

A morális megfontolások preferenciákba épülésének két alapvető útja van. Az egyik a *biológiai evolúció*, melynek során bizonyos szelekciós mechanizmusok arra az eredményre vezethetnek, hogy a mások javát szolgáló tevékenységek végzését akkor is szükségesnek érzik bizonyos egyének, ha az saját jólétüket csökkenti. A másik lehetőség, hogy a cselekvők a *szocializáció* folyamata során internalizálják a morális tartalommal bíró preferenciákat. A két folyamat hosszabb időtávot tekintve egymással szoros kapcsolatban zajlik. A témával foglalkozó kutatók a kulturális és a biológiai mechanizmusok útján létrejött preferenciák koevolúciójáról beszélnek, és óva intenek attól a feltételezéstől, hogy a kulturális fejlődés csak a természetes szelekció által adott preferenciákra épül, a

¹⁸⁷ Eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy létezhet a mások javát semmilyen módon nem szolgáló rosszakarattal, amelyet szintén a többiek jóléte motivál – negatív előjellel.

¹⁸⁸ A magas státusra vonatkozó preferenciák szintén az egyén számára jelentkező és a többi szereplőt érintő hatások együttes értékelésén alapulnak. Azonban ezeket nem tekintjük morális megfontolásoknak, hanem az önérdék-követés fent definiált fogalma alá soroljuk.

visszahatás lehetősége nélkül. Mindazonáltal az egyén szintjén mindenképpen az a helyzet, hogy a szocializációs folyamatban a biológiai tulajdonságok változtathatatlan adottságok.

A szocializáció során kialakult morális jellegű preferenciák értelmezhetők oly módon is, hogy az egyén számára nincs önmagában értéke egy-egy döntésnek, illetve nem okoz közvetlenül örömet számára mások jólétének növekedése. Csupán az a meggyőződése a környezetéből kapott információk alapján, hogy a morális megfontolásokhoz igazodás pozitívan hat a cselekvések egyéni következményeire.

3. függelék

A méltányossági egyensúly Rabin modelljében

(Kiegészítés a III.2. fejezethez)

A méltányossági elvek cselekvésalapú explikációinak klasszikus példája Rabin (1993) modellje. Az alábbiakban bemutatjuk, miképpen jön létre a méltányossági elvek által is befolyásolt egyensúly ebben a modelben.

A méltányossági elvek alapján döntő két cselekvő interakciójának eredményeképpen létrejövő egyensúly-típus sajátosságai a következőképpen foglalhatók össze:

- Ha egy kétszemélyes játék Nash-egyensúlya a "kölcsonösen maximális" vagy a "kölcsonösen minimális" kimenetelt eredményezi, akkor ez az egyensúly méltányossági egyensúly. "Kölcsonösen maximális" (minimális) kimenetel az, ahol a szereplők a másik fél adott viselkedése mellett maximalizálják (minimalizálják) a másik kifizetését.
- Kisebb anyagi ösztönzés esetén egy kimenetel akkor és csak akkor méltányossági egyensúly, ha kölcsonösen maximális vagy minimális kifizetéseket biztosítanak.
- Erősebb anyagi ösztönzés esetén egy kimenetel akkor és csak akkor méltányossági egyensúly, ha egyben Nash-egyensúly is.

Nem célunk a modell további részletes elemzése, csupán két egyszerű és jól ismert játék-struktúrára vonatkozóan ismertetjük a lehetséges méltányossági egyensúlyokat.¹⁸⁹ Az X ábra a Fogoly-dilemma valamint a "Ki a gyáva nyúl" típusú játékok egyfajta kifizetési struktúráját mutatja, ahol X értéke változó, és a kifizetések anyagi ösztönzésként értelmezhetők. A "Foglyok dilemmájá"-ban a kölcsonös dezertálás az egyetlen Nash-egyensúly. A Rabin-féle modell feltevései alapján ez egyben mindig méltányos egyensúly is. Ugyanakkor, ha X értéke elegendően alacsony, akkor a kölcsonös kooperálás is lehet méltányos egyensúly. A "Ki a gyáva nyúl" típusú játékban két Nash-egyensúly van: amelyekben az egyik játékos merész, a másik pedig megfutamodik. Az X elegendően magas értéke mellett ezek méltányos egyensúlyok is. Amennyiben azonban X értéke alacsony, a Nash-egyensúlyok már nem méltányos egyensúlyok többé. Ekkor a kölcsonös merészség és a kölcsonös megfutamodás válik méltányos egyensúllyá.

6. Ábra. A Fogoly-dilemma és a "Ki a gyáva nyúl" típusú játékok

		B				B	
		Kooperál	Dezertál			Merész	Gyáva
A	Kooperál	4X, 4X	0, 6X	A	Merész	-2X, -2X	2X, 0
	Dezertál	6X, 0	X, X		Gyáva	0, 2X	X, X

¹⁸⁹ Az ismertetésben Rabin példáit mutatjuk be. (Lásd: Rabin, 1993: 1288-89).

4. függelék

Bolton és Ockenfels modellje méltányossági normákra

(Kiegészítés a III.2. fejezethez)

Bolton és Ockenfels (2000) általánosabban fogalmazzák meg a hasznosságfüggvény típusát, mint a szövegben ismertetett *Fehr és Schmidt* (1999) modellje. Az alábbiakban ezt a modellt mutatjuk be. Az általuk definiált "motivációs függvény" értéke formálisan kifejezve tehát:

$$V_i = V_i(x_i, \delta_i) \quad (8)$$

ahol x_i az anyagi kifizetéseket jelöli, δ_i pedig ezek relatív értékét. δ_i a következőképpen fejezhető ki:

$$\delta_i = x_i / \sum_j x_j, \text{ ha } \sum_j x_j > 0 \quad (9)$$

$$\delta_i = 1 / n, \text{ ha } \sum_j x_j = 0 \quad (10)$$

ahol n a szereplők száma, $\sum_j x_j$ pedig az összes játékos együttes kifizetése (*Bolton és Ockenfels*, 2000: 171.).

A modell alapfeltevései a következőkben összegezhetők:

- Az egyének adott relatív kifizetés mellett a magasabb abszolút kifizetést biztosító alternatívát választják.
- Adott abszolút kifizetés mellett a relatív kifizetés hasznosságfüggvénye egy konkáv, fordított U alakú görbével jellemezhető, melynek maximum-pontja az átlagnak megfelelő kifizetésnél található.

A kialakuló egyensúlyi helyzet a hiányos informáltság körülményei között születik (*Bolton és Ockenfels*, 2000: 173.).

5. függelék

A jóléti preferenciákat magyarázó modellek – további táblázatok

(Kiegészítés a IV.4. fejezethez)

27. Táblázat. Az egyenlőség vs teljesítmény kérdésében alkotott véleményt magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,10	0,03	12,08	0,0005	0,90
TEMPLOM	0,00	0,00	0,47	0,4928	1,00
TELNAGYSAG	-0,00	0,00	16,66	0,0000	1,00
BEFOGADO	-0,05	0,07	0,47	0,4920	0,95
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	0,21	0,17	1,55	0,2126	1,24
SZUBJSZEGENY	0,64	0,13	23,17	0,0000	1,89
SZJOV	-0,00	0,00	3,72	0,0536	1,00
NEME	0,05	0,13	0,17	0,6832	1,05
KOR	0,01	0,00	4,86	0,0275	1,01
ONALLO	-0,78	0,30	6,82	0,0090	0,46
REGIO			15,21	0,0187	
Konstans	-0,25	0,49	0,26	0,6112	

A helyesen besorolt esetek aránya %.

28. Táblázat. A cigányokkal szembeni attitűdöket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,02	0,03	0,80	0,3715	0,98
TEMPLOM	0,00	0,00	0,99	0,3201	1,00
TELNAGYSAG	0,00	0,00	0,90	0,3428	1,00
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	0,25	0,17	2,01	0,1566	1,28
SZUBJSZEGENY	0,16	0,14	1,37	0,2412	1,18
SZJOV	0,00	0,00	0,53	0,4667	1,00
NEME	0,17	0,13	1,69	0,1934	1,19
KOR	0,02	0,00	21,36	0,0000	1,02
ONALLO	0,52	0,23	5,25	0,0219	1,68
REGIO			14,11	0,0284	
Konstans	-2,34	0,43	29,88	0,0000	

29. Táblázat. Az állami redisztribúcióról és a menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott vélemények együttesét magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,04	0,03	3,07	0,0797	0,96
TEMPLOM	-0,01	0,00	4,85	0,0276	0,99
TELNAGYSAG	0,00	0,00	4,49	0,0342	1,00
BEFOGADO	-0,30	0,07	20,18	0,0000	0,74
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	-0,01	0,15	0,00	0,9540	0,99
SZUBJSZEGENY	0,35	0,12	7,95	0,0048	1,42
SZJOV	0,00	0,00	8,49	0,0036	1,00
NEME	0,14	0,12	1,32	0,2502	1,15
KOR	0,00	0,00	0,21	0,6448	1,00
ONALLO	-0,27	0,23	1,38	0,2404	0,77
REGIO			35,91	0,0000	
Konstans	1,33	0,43	9,52	0,0020	

30. Táblázat. A mozgássérültek segélyeiről és a menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott vélemények együttesét magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,05	0,02	4,44	0,0350	0,95
TEMPLOM	-0,01	0,00	7,24	0,0071	0,99
TELNAGYSAG	0,00	0,00	0,25	0,6192	1,00
BEFOGADO	-0,30	0,06	22,63	0,0000	0,74
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	-0,07	0,14	0,27	0,6043	0,93
SZUBJSZEGENY	0,06	0,12	0,27	0,6037	1,06
SZJOV	0,00	0,00	1,58	0,2084	1,00
NEME	-0,02	0,11	0,04	0,8413	0,98
KOR	0,00	0,00	0,26	0,6134	1,00
ONALLO	-0,09	0,21	0,17	0,6784	0,92
REGIO			24,25	0,0005	
Konstans	1,38	0,42	11,01	0,0009	

31. Táblázat. A menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott véleményeket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	0,04	0,03	2,31	0,1283	1,04
TEMPLOM	0,01	0,00	5,88	0,0153	1,01
TELNAGYSAG	0,00	0,00	1,66	0,1977	1,00
BEFOGADO	0,42	0,07	36,60	0,0000	1,52
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	0,07	0,15	0,20	0,6520	1,07
SZUBJSZEGENY	-0,24	0,13	3,34	0,0677	0,79
SZJOV	0,00	0,00	0,08	0,7738	1,00
NEME	0,03	0,12	0,08	0,7755	1,04
KOR	0,00	0,00	0,00	0,9658	1,00
ONALLO	0,00	0,23	0,00	0,9987	1,00
REGIO			34,16	0,0000	
Konstans	-2,45	0,45	30,02	0,0000	

32. Táblázat. A menekültek egészségügyi ellátásáról alkotott véleményeket magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	0,05	0,02	4,31	0,0379	1,05
TEMPLOM	0,01	0,00	5,66	0,0173	1,01
BEFOGADO	0,42	0,07	37,38	0,0000	1,52
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
SZUBJSZEGENY	-0,25	0,13	3,92	0,0478	0,78
REGIO			33,59	0,0000	
Konstans	-2,47	0,37	44,67	0,0000	

33. Táblázat. A mozgássérültek segélyeiről alkotott véleményeket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	0,00	0,03	0,03	0,8718	1,00
TEMPLOM	0,00	0,00	1,29	0,2564	1,00
TELNAGYSAG	0,00	0,00	8,30	0,0040	1,00
BEFOGADO	0,14	0,06	4,52	0,0334	1,15
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	0,25	0,15	2,86	0,0908	1,29
SZUBJSZEGENY	0,27	0,12	4,69	0,0304	1,31
SZJOV	0,00	0,00	5,57	0,0182	1,00
NEME	0,24	0,12	4,04	0,0444	1,27
KOR	0,00	0,00	1,43	0,2319	1,00
ONALLO	0,18	0,22	0,65	0,4218	1,19
REGIO			13,80	0,0319	
Konstans	-1,02	0,43	5,72	0,0167	

34. Táblázat. A mozgássérültek segélyeiről alkotott véleményeket magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
TELNAGYSAG	0,00	0,00	8,72	0,0032	1,00
BEFOGADO	0,13	0,06	3,92	0,0476	1,14
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
SZUBJSZEGENY	0,27	0,12	4,76	0,0292	1,31
SZJOV	0,00	0,00	4,49	0,0341	1,00
NEME	0,22	0,12	3,72	0,0537	1,25
REGIO			14,07	0,0289	
Konstans	-0,80	0,28	8,02	0,0046	

35. Táblázat. Az állami redistribúcióról alkotott véleményeket magyarázó modell. A kiinduló LOGIT-modell

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,08	0,02	9,92	0,0016	0,93
TEMPLOM	-0,01	0,00	6,92	0,0085	0,99
TELNAGYSAG	0,00	0,00	0,19	0,6662	1,00
BEFOGADO	0,09	0,06	1,81	0,1786	1,09
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
AKTIV	-0,03	0,14	0,03	0,8588	0,98
SZUBJSZEGENY	0,46	0,12	13,78	0,0002	1,58
SZJOV	0,00	0,00	2,23	0,1352	1,00
NEME	0,18	0,12	2,33	0,1273	1,19
KOR	0,01	0,00	1,87	0,1717	1,01
ONALLO	-0,27	0,21	1,64	0,2000	0,76
REGIO			23,98	0,0005	
Konstans	0,84	0,41	4,17	0,0412	

36. Táblázat. Az állami redistribúcióról alkotott véleményeket magyarázó modell. A backstep eljárás eredményeként összeállított modell.

Változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
<i>Erős vs gyenge szolidaritás indikátorai</i>					
ISKOLA	-0,10	0,02	22,65	0,0000	0,90
TEMPLOM	-0,01	0,00	5,90	0,0151	0,99
<i>Egyéb változók (szocializáció és érintettség)</i>					
SZUBJSZEGENY	0,51	0,12	18,07	0,0000	1,67
NEME	0,23	0,11	4,39	0,0361	1,26
REGIO			24,49	0,0004	
Konstans	1,36	0,29	22,48	0,0000	

6. függelék

Anyagi érdekeken kívüli megfontolások mérése reziduális módszerrel (Kiegészítés a IV.5. fejezethez)

A módszer arra szolgál, hogy olyan motivációs tényezőket mérjünk, melyek közvetlen mérése nehézségekbe ütközik. A tanulmányban azért használjuk fel, hogy az általános attitűdökben megmutatkozó, és a társadalmi-demográfiai változóktól függetleníthető motivációs tényezők beilleszthetők legyenek a konkrét intézményi választások modelljeibe. Így tisztábban látható legyen, hogy az általános attitűdök érvényesülnek a komplex intézményekre vonatkozó döntésekben is.

Az eljárás alapfeltevése szerint két alapvető motivációs erő befolyásolja az egyének döntését a vizsgált helyzetben. Az egyik az anyagi önérték, a másik valamilyen morális megfontolás. Ez utóbbi tartalmára vonatkozóan a vizsgált szituációtól függően fogalmaznak meg konkrét feltevéseket. A feltételezett morális megfontolás nem (vagy csak nehezen) mérhető közvetlenül. A vizsgált magyarázandó változó elméleti és mérési modellje ekkor az alábbi módon írható fel (a lehető legnagyobb egyszerűsége törekedve)¹⁹⁰:

$$\text{az elméleti: } y_i = \beta_0 + \beta_1 x_{1i} + \beta_2 x_{2i} + \varepsilon_e, \quad (11)$$

$$\text{a mérési: } y_i = \beta_0 + \beta_1 x_{1i} + \varepsilon_m, \quad (12)$$

ahol y_i a magyarázott változó értéke az i -dik egyén esetében, x_1 az anyagi önértéket reprezentáló változó, x_2 pedig a morális megfontolások változója. Az ε_e és ε_m valószínűségi változók az elméleti és a mért modell hibatagjai, ahol $\varepsilon_m = \beta_2 x_2 + \varepsilon_e$.

Ahhoz, hogy a morális megfontolásokat mérhetővé tegyük, keresnünk kell egy olyan függő változót az adott populáció viselkedésével kapcsolatban, melynek értékeit ugyanazok az anyagi és nem anyagi tényezők határozzák meg, mint az általunk vizsgált Y változót, ráadásul a morális megfontolások hatása ugyanúgy működik. A módszer szerint erre a másik változóra futtatjuk először a mérési modellt. Az egyes egyének esetében empirikusan regisztrált hibatag értékek feltételezésünk szerint tehát tartalmazni fogják a morális megfontolások (anyagi érdekektől független) hatását is. Ezért, feltéve, hogy az Y és a másik változó elméleti magyarázómodelljében található hibatagok függetlenek egymástól, a másik mért modell hibatagjával kiegészítjük a (12) egyenletben leírt modellt, és így megközelítő módon mérni tudjuk a morális megfontolások hatását.

Az eljárás jól szolgálhatja pl. a cselekvések önértékének vizsgálatát, és általában ott hasznosítható, ahol azt feltételezzük, hogy mérhető változóink nem tudják teljesen lefedni a cselekvők által számba vett tényezőket. Elsősorban a politikatudományban találkozhatunk ilyen jellegű elemzésekkel, ahol a képviselők vagy a választók döntéseinek ideológiai meghatározottságát vizsgálták vele (Pl. *Carson és Oppenheimer*, 1984; *Holmes*, 1990).

A hibás modellspecifikáció általában súlyos problémákat vethet fel az empirikus vizsgálatok eredményeinek értelmezésekor, és ez kiemelten igaz erre a módszerre. A szokásos regressziós modellezés során a rossz modellfelírás jó eséllyel (de nem feltétlenül) vezethet nem szignifikáns mértékű hatásokhoz, ami a leginkább elterjedt tesztelési stratégia alkalmazásakor csökkenti a tévkövetkeztetések esélyét. Ha azonban az itt ismertetett modellezési keretben hiányosan, vagy nem megfelelő módon vettük számba az anyagi önérték meghatározó tényezőit, vagy valamilyen, valójában szerepet játszó nem anyagi szempontot nem vettünk figyelembe, akkor tévesen juthatunk arra a következtetésre, hogy a kiegészítő motiváció működésére vonatkozó feltevéseink helyesek.

¹⁹⁰ Az ismertetésben nagyon leegyszerűsítjük a probléma tárgyalását. Az eljárás kifinomultabb bemutatását lásd *Carson és Oppenheimer* (1984).

7. függelék

Egészségbiztosítási preferenciák: A "proxy" változók és magyarázó modelljeik

(Kiegészítés a IV.5. fejezethez)

A "proxy" változók

A kockázatvállalásra vonatkozó kérdés

A kockázatvállalási hajlandóságot egy képzeletbeli nyereményjátékban hozott döntés segítségével mértük. Az erre vonatkozó kérdés a következőképpen hangzott:

Ön most vagy kézhez kap 100 ezer forintot, vagy részt vesz egy sorshúzáson. Beleteszünk egy kalapba három fekete és egy fehér golyót, és Ön csukott szemmel húz egyet. Ha feketét húzott, 200 ezret kap, ha fehéret, semennyit. Melyik lehetőséget választja?

- *Elveszi a 100 ezer Ft-ot, vagy*
- *húz a golyók közül?*

Értelemszerűen kockázatkerülőnek tekintettük azokat, akik a biztos 100 ezer forintot választották. A KOCKAZAT változó értéke 0, ha az egyén kockázatkerülő, és 1, ha kockázatvállaló.

Az elosztással kapcsolatos értékekre vonatkozó kérdések

A közvetlenül nem mérhető motivációs tényezők operacionalizálása során esetenként több "proxy" változót is kipróbáltunk, amelyek közül végül főkomponens-elemzés segítségével választottunk. Ezzel reményeink szerint sikerült kiszűrniük, hogy proxy változóink – pontosabban azok reziduálisai – tartalmilag együtt járó attitűdöket mérjenek. Az elosztással kapcsolatos értékek mérésére a következő kérdést találtuk a legalkalmasabbnak:

Ön szerint mekkora adót kellene fizetniük azoknak, akiknek havi bruttó (adózás előtti) fizetése

- a) 30 000 Ft
- b) 60 000 Ft
- c) 120 000 Ft
- d) 240 000 Ft
- e) 320 000 Ft.

A válaszadók konkrét összegeket rendeltek minden egyes bruttó fizetéshez. Kiszámítottuk a legmagasabb és a legalacsonyabb fizetési kategóriához tartozó adóösszegek különbségét (ADOKUL), és azt feltételeztük, hogy az így kapott összegek jó mérőszámai az egyén által vallott elosztási értékeknek. Azaz, feltevéseinkkel összhangban, minél nagyobb a válaszadó által kívánatosnak tartott adókülönbség – vagyis minél inkább progresszívebb adórendszert támogat –, annál inkább egyenlőspártinak tekinthető.

Az újraelosztás elvének támogatottságát egy olyan kérdés segítségével mértük, amely egy képzeletbeli szituációba helyezi a megkérdezettet:

Tegyük fel, hogy a kormány többet szeretne költeni bizonyos célokra, és ez csak úgy lehetséges, ha fölemeli az adókat. Mely területeken támogatná az állami kiadások növekedését abban az esetben is, ha ennek következtében az adók növekednének, az adózók kézhez kapott jövedelme viszont csökkenne?

A megkérdezettek tíz felsorolt kiadási tétel közül választhattak annyit, amennyit jónak láttak. Mi a kiadások növelésére kiválasztott tételek számát vettük figyelembe, és azzal a feltevéssel éltünk, hogy ez tükrözi az egyén "kis állam versus nagy állam" kérdésben elfoglalt pozícióját. Az újraelosztás híveinek tekintettük azokat, akik az átlagnál több kiadási tételt választottak. A KIADNOV2 változó 0 értéket vesz fel, ha a válaszadó a "kis állam" híve, és 1-et, ha a "nagy állam" mellett elkötelezett.

37. Táblázat. A kockázatvállalási hajlandóság modelljének eredményei

A változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Wald	Szignifika-ncia-szint	Esélyráta Exp(B)
ELETK	-0,04	0,00	63,80	0,00	0,96
ISKOLA(1)	0,27	0,16	2,69	0,10	1,31
ISKOLA(2)	0,50	0,18	7,99	0,00	1,65
ISKOLA(3)	1,01	0,25	16,91	0,00	2,75
EGYKV99(1)	0,40	0,20	4,16	0,04	1,49
EGYKV99(2)	0,31	0,20	2,42	0,12	1,37
EGYKV99(3)	0,23	0,21	1,18	0,28	1,25
EGYKV99(4)	0,38	0,22	3,13	0,08	1,47
ADOBEVAL(1)	0,17	0,14	1,39	0,24	1,18
NEM(1)	0,33	0,13	6,73	0,01	1,39
BETE4(1)	-0,25	0,15	2,91	0,09	0,78
Konstans	1,54	0,22	46,84	0,00	

A modell statisztikái: modell Chi négyzet: 191.761, szabadságfok: 11, szignifikanciaszint: 0.0000, a helyes becslés aránya 67.27%.

38. Táblázat. A kiadások növelésével szembeni attitűd modelljének eredményei

A változó neve	Együttható	Standard hiba	Wald	Szignifika-ncia-szint	Esélyráta Exp(B)
ELETK	-0,01	0,00	11,74	0,00	0,99
ISKOLA(1)	0,25	0,16	2,59	0,11	1,28
ISKOLA(2)	0,53	0,17	9,93	0,00	1,70
ISKOLA(3)	0,40	0,23	2,99	0,08	1,49
EGYKV99(1)	0,07	0,19	0,14	0,71	1,07
EGYKV99(2)	0,00	0,19	0,00	0,99	1,00
EGYKV99(3)	-0,03	0,20	0,02	0,89	0,97
EGYKV99(4)	0,18	0,20	0,83	0,36	1,20
ADOBEVAL(1)	-0,20	0,14	2,16	0,14	0,81
NEM(1)	-0,06	0,12	0,23	0,63	0,94
BETE4(1)	0,02	0,14	0,02	0,88	1,02
Konstans	0,32	0,21	2,46	0,12	

A modell statisztikái: modell Chi négyzet: 3 3.593, szabadságfok: 11, szignifikanciaszint: 0.0004, a helyes becslés aránya 59.92%.

39. Táblázat. A magas és az alacsony jövedelmek adóterhei közötti különbségre vonatkozó preferenciák modelljének eredményei

A változó neve	Együtt-ható	Standard hiba	Standard. együtt-ható	T-érték	Szign.-szint
ELETK	0,15	0,03	0,17	5,05	0,00
ISKOLA(1)	-0,10	1,16	0,00	-0,08	0,93
ISKOLA(2)	1,44	1,22	0,04	1,19	0,24
ISKOLA(3)	0,63	1,56	0,01	0,41	0,69
EGYKV99(1)	-0,33	1,30	-0,01	-0,25	0,80
EGYKV99(2)	1,66	1,33	0,04	1,25	0,21
EGYKV99(3)	1,33	1,35	0,03	0,99	0,32
EGYKV99(4)	1,66	1,36	0,04	1,22	0,22
ADOBEVAL(1)	1,82	1,00	0,06	1,82	0,07
NEM(1)	1,08	0,88	0,04	1,23	0,22
BETE4(1)	1,56	1,02	0,05	1,53	0,13
Konstans	12,18	1,83		6,65	0,00

R² = 0.03740, kiigazított R² = 0.02879, F = 4.34012, az F próba szignifikanciaszintje: 0.0000

40. Táblázat. A hálapénzt fedező kiegészítő biztosítással kapcsolatos intézményi választás regressziós modellje

A változó neve	Együttható	Standard hiba	Wald	Szignifikancia-szint	Esélyráta Exp(B)
ELETK	-0,03	0,00	33,01	0,00	0,97
ISKOLA(1)	0,01	0,17	0,01	0,94	1,01
ISKOLA(2)	-0,06	0,19	0,10	0,75	0,94
ISKOLA(3)	-0,26	0,25	1,08	0,30	0,77
EGYKV99(1)	-0,11	0,21	0,27	0,60	0,90
EGYKV99(2)	-0,41	0,21	3,78	0,05	0,66
EGYKV99(3)	0,05	0,22	0,05	0,83	1,05
EGYKV99(4)	-0,01	0,22	0,00	0,97	0,99
ADOBEVAL(1)	0,12	0,15	0,60	0,44	1,12
NEM(1)	-0,18	0,13	1,93	0,16	0,83
BETE4(1)	0,07	0,16	0,21	0,65	1,07
ZRE_1	0,14	0,06	5,18	0,02	1,16
ZRE_2	0,03	0,06	0,20	0,65	1,03
ZRE_3	-0,17	0,06	7,15	0,01	0,84
Konstans	1,20	0,24	25,82	0,00	

A modell statisztikái: modell Chi négyzet:70.361, szabadságfok: 14, szignifikanciaszint: 0.0000, a helyes becslés aránya 61.35%.

Irodalomjegyzék

- Abell, Peter (1991): Introduction. In. Abell, Peter (szerk.): *Rational Choice Theory*. Edward Elgar, Aldeshot, Brookfield, ix-xviii.
- Abell, Peter (1992): Is Rational Choice Theory a Rational Choice of Theory? In. Coleman, James – Fararo, Thomas (szerk.): *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Sage, Newbury Park, 183-206.
- Akerlof, George (1980): A Theory of Social Custom, of Which Unemployment May Be One Consequence. *Quarterly Journal of Economics* **94**: 749-775.
- Akerlof, George (1997): Social Distance and Social Decisions. *Econometrica* **65**: 1005-1027.
- Althaus, Scott (1998): Information Effects in Collective Preferences. *The American Political Science Review* **92**: 545-558.
- Altonji, Joseph – Hayashi, Fumio – Kotlikoff, Laurence (1992): Is the Extended Family Altruistically Linked? Direct Tests Using Micro Data. *The American Economic Review* **82**: 1177-1198.
- Amemiya, Takeshi (1981): Qualitative Response Models: A Survey. *Journal of Economic Literature* **19**: 1483-1536.
- Andreoni, James (1990): Impure Altruism and Donations to Public Goods: A Theory of Warm-Glow Giving? *Economic Journal* **100**: 464-477.
- Andreoni, James (1995): Cooperation in Public Good Experiments: Kindness or Confusion? *The American Economic Review* **85**: 891-904.
- Arrow, Kenneth (1972): Gifts and Exchanges. *Philosophy and Public Affairs* **1**: 343-362.
- Aumann, Robert (1976): Agreeing to Disagree. *Annals of Statistics* **4**: 1236-1239.
- Aumann, Robert (1992): Irrationality in Game Theory. In. Partha Dasgupta – Douglas Gale – Oliver Hart – Eric Maskin (szerk.): *Economic Analysis of Markets and Games*. MIT Press, Cambridge MA, London, 214-227.
- Aumann, Robert (1995): Backward Induction and Common Knowledge of Rationality. *Games and Economic Behavior* **8**: 6-19.
- Aumann, Robert (1996): Reply to Binmore. *Games and Economic Behavior* **17**: 138-141.
- Axelrod, Robert (1984): *The Evolution of Cooperation*. Basic Books, New York.
- Bardsley, Nicholas (2000): Interpersonal Interaction and Economic Theory: The Case of Public Goods. *Annals of Public and Cooperative Economics* **71**: 191-228.
- Baron, James – Hannan, Michael (1994): The Impact of Economics on Contemporary Sociology. *Journal of Economic Literature* **32**: 111-1146.
- Bartels, Larry (1986): Issue Voting Under Uncertainty: An Empirical Test. *American Journal of Political Science* **30**: 709-728.
- Becker, Gary (1974): A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy* **82**: 1063-1093.
- Becker, Gary (1976): Altruism, Egoism, and Genetic Fitness: Economics and Sociobiology. *Journal of Economic Literature* **14**: 817-826.
- Bendor, Jonathan – Kramer, Rod – Swistak, Piotr (1996): Cooperation under Uncertainty: What Is New, What Is True, and What Is Important. *American Sociological Review* **61**: 333-338.
- Bergstrom, Theodore (1989): A Fresh Look at the Rotten Kid Theorem – and Other Household Mysteries. *Journal of Political Economy* **97**: 1138-1159.
- Bergstrom, Theodore – Stark, Oded (1993): How Altruism Can Prevail in an Evolutionary Environment. *The American Economic Review* **83** (Papers and Proceedings): 149-155.
- Berk, Richard (1974): A Gaming Approach to Crowd Behavior. *American Sociological Review* **39**: 355-373.
- Bernheim, Douglas (1994): A Theory of Conformity. *Journal of Political Economy* **102**: 841-877.
- Bernheim, Douglas – Stark, Oded (1988): Altruism Within the Family Reconsidered: Do Nice Guys Finish Last? *The American Economic Review* **78**: 1034-1045.
- Bicchieri, Cristina (1993): *Rationality and Coordination*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Binmore, Ken (1996): A Note on Backward Induction. *Games and Economic Behavior* **17**: 135-137.

- Binmore, Ken (1998a): *Game Theory and the Social Contract II*. MIT Press, Cambridge MA, London.
- Binmore, Ken (1998b): The Evolution of Fairness Norms. *Rationality and Society* **10**: 275-301.
- Blomberg, Helena – Kroll, Christian (1999): Do Structural Contexts Matter? *Acta Sociologica* **42**: 319-335.
- Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (1998b): The Relationship Between Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis — Past Developments and Future Perspectives. In: Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 3-27.
- Bolnick, Bruce (1975): Toward a Behavioral Theory of Philanthropic Activity. In: Phelps, Edmund (szerk.): *Altruism, Morality and Economic Theory*. Russel Sage, New York 197-223.
- Bolton, Gary (1991): A Comparative Model of Bargaining: Theory and Evidence. *American Economic Review* **81**: 1096-1136.
- Bolton, Gary – Ockenfels, Axel (2000): ERC: A Theory of Equity, Reciprocity and Competition. *American Economic Review* **90**: 166-193.
- Bonachich, Philip – Gerald Shure – James Kahan – Robert Meeker (1976): Cooperation and Group Size in the N-Person Prisoners' Dilemma. *Journal of Conflict Resolution* **20**: 687-706.
- Boudon, Raymond (1989): Subjective Rationality and the Explanation of Social Behavior. *Rationality and Society* **1**: 173-196.
- Boudon, Raymond (1996): 'The Cognitivist Model': A Generalized 'Rational Choice Model'. *Rationality and Society* **8**: 123-150.
- Boyd, Robert – Lorberbaum, Jeffrey (1987): No Pure Strategy Is Evolutionarily Stable in the Repeated Prisoner's Dilemma Game. *Nature* **327**: 58-59.
- Boyle, Kevin-J. – F. Reed Johnson – Daniel W. McCollum – William H. Desvousges – Richard W. Dunford – Sara P. Hudson. (1996): Valuing Public Goods: Discrete versus Continuous Contingent-Valuation Responses *Land Economics*; **72**: 381-96.
- Brady, Henry – Ansolabehere, Stephen (1989): The Nature of Utility Functions in Mass Publics. *American Political Science Review* **83**: 143-163.
- Brown, Philip – Crompton, Rosemary (2000): Gazdasági átstrukturálódás és társadalmi kizárás. In: Lengyel György – Nagy Bea (szerk.): *Az európai integráció társadalmi feltételei és következményei*. Aula, Budapest, 171-181.
- Brown, Thomas C. – Patricia A. Champ – Richard C. Bishop – Daniel W. McCollum. (1996): Which Response Format Reveals the Truth about Donations to a Public Good? *Land Economics*; **72**: 152-66.
- Burford, Heather – Foley, Linda – Rollins, Patricia – Rosario, Kemberly (1996): Gender Differences in Preschoolers' Sharing Behavior. *Journal of Social Behavior and Personality* **11**: 17-25.
- Burlando, Roberto – Hey, John (1997): Do Anglo-Saxons Free Ride More? *Journal of Public Economics* **64**: 41-60.
- Buskens, Vincent (1999): *Social Network and Trust*. Thela Thesis, Amsterdam.
- Campbell, Angus – Converse, P – Miller, W – Stokes, D (1960): *The American Voter*. University of Chicago Press, Chicago.
- Carson, Richard – Oppenheimer, Joe (1984): A Method of Estimating the Personal Ideology of Political Representatives. *American Political Science Review*. **78**: 163-178.
- Carson, Richard – Flores, Nicholas E. – Martin, Kerry M. – Wright, Jennifer L. (1996): Contingent Valuation and Revealed Preference Methodologies: Comparing the Estimates for Quasi-Public Goods *Land Economics*; **72**: 80-99.
- Cavanna, Henry (ed.)(1998): *Challenges to the Welfare State*. Edward Elgar, Chaltenham, Northampton.
- Chamberlin, John (1974): Provisions of Collective Goods as a Function of Group Size. *American Political Science Review* **68**: 707-716.
- Chong, Dennis (1991): *Collective Action and the Civil Rights Movement*. Chicago University Press, Chicago.
- Chwe, Michael Suk-Young (1998): Culture, Circles, and Commercials. *Rationality and Society* **10**: 47-75.
- Coleman, James (1986): Social theory, social Research, and a Theory of Action. *American Journal of Sociology*, **81**: 1309-1335.
- Coleman, James (1990): *Foundations of Social Theory*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Cooper, Russel – DeJong, Douglas – Forsythe, Robert – Ross, Thomas (1996): Cooperation without Reputation: Experimental Evidence from Prisoner's Dilemma Games. *Games and Economic Behavior* **12**: 187-218.

- Cornes, Richard – Sandler, Todd (1996): *The Theory of Externalities, Public Goods, and Club Goods*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cowell, Frank (2000): Measurement of Inequality. In.: Atkinson, A. – Bourguignon, F. (szerk.): *Handbook of Income Distribution* (forthcoming).
- Csaba Iván (1997): Fiskális illúziók és redisztribúciós család. *Századvég, Új Folyam* 4: 109-118.
- Csepeli György – Wessely Anna (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika* május, 1-7.
- Csontos László (1995): Fiskális illúziók, döntésmélet és az államháztartási rendszer reformja. *Közgazdasági Szemle*, 12.sz.
- Csontos László (1996): Túl jön és rosszon: a racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* 43: 326-331.
- Csontos László – Kornai János – Tóth István György (1996a): Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer reformja. *Századvég Új Folyam* 2: 3-28.
- Csontos László – Kornai János – Tóth István György (1996b): Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti rendszer reformja: egy empirikus vizsgálat első eredményei. In. Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. TÁRKI, Budapest, 238-271.
- Csontos László – Kornai János – Tóth István György (1998): Tax Awareness and the Reform of the Welfare State: Hungarian Survey Results. *Economics of Transition* 6: 287-312.
- Csontos László – Tóth István György (1996): *Az állam és polgárai: fiskális csapdák és államháztartási reform az átmeneti gazdaságban*. TÁRKI, Budapest.
- Csontos László – Tóth István György (1998): Fiskális csapdák és államháztartási reform az átmeneti gazdaságban. In.: Gács János – Köllő János (szerk.): *A "túlzott központosítástól" az átmenet stratégiájáig. Tanulmányok Kornai Jánosnak*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 367-384.
- Dawes, Richard (1980): Social Dilemmas. *Annual Review of Psychology* 31: 169-193.
- Diekmann, Andreas (1985): Volunteer's Dilemma. *Journal of Conflict Resolution* 29: 605-610.
- Edlund, Jonas (1999): Attitudes towards Tax Reform and Progressive Taxation: Sweden 1991-96. *Acta Sociologica* 42: 337-355.
- Eismeier, Theodore (1982): Public Preferences About Government Spending: Partisan, Social, and Attitudinal Sources of Policy Differences. *Political Behavior* 4: 133-145.
- Elster, Jon (1989a): Social Norms and Economics. *Journal of Economic Perspectives* 3: 99-117.
- Elster, Jon (1989b): *The Cement of Society: A Study of Social Order*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Emerson, Michael – Van Buren, Mark (1992): Conceptualizing Public Attitudes toward the Welfare State: A Comment on Hasenfeld and Rafferty *Social-Forces* 71: 508-510.
- Esping-Andersen, Gosta (1999 [1996]): Jóléti államok az évszázad végén. In.: Csaba Iván – Tóth István György (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Osiris, Budapest, 89-111.
- Esser, Hartmut (1998): Why are Bridge Hypotheses Necessary? In. Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 94-111.
- Evans, Geoffrey (1993): Class, Prospects and the Lifecycle: Explaining the Association between Class Position and Political Preferences. *Acta Sociologica* 36: 263-276.
- Evans, M.D.R. – Kelley, Jonathan – Kolosi Tamás (1992): Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia. *American Sociological Review* 57: 461-482.
- Falk, Armin – Fehr, Ernst – Fischbacher, Urs (1999): *On the Nature of Fair Behavior*. University of Zurich Institute for Empirical Research in Economics Working Paper Series, No. 17.
- Fehr, Ernst – Schmidt, Klaus (1999): A Theory of Fairness, Competition, and Cooperation. *The Quarterly Journal of Economics* 114: 817-868.
- Fehr, Ernst – Schmidt, Klaus (2001): *Theories of Fairness and Reciprocity – Evidence and Economic Applications*. University of Zurich Institute for Empirical Research in Economics Working Paper Series, No. 75.
- Ferge Zsuzsa (1996a): A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle* 1.sz. 51-74.
- Ferge Zsuzsa (1996b): Az adótudatosságról és az állam felelősségéről. Hevenyészett első válasz Csontos – Kornai – Tóth cikkére. *Századvég Új Folyam* 3.sz. 154-162.
- Fernandez, Raquel – Rodrik, Dani (1991): Resistance to Reform: Status Quo Bias in the Presence of Individual-Specific Uncertainty. *American Economic Review* 81: 1146-1155.

- Flache, Andreas (1996): *The Double Edge of Networks*. Thela Thesis, Amsterdam
- Frank, Robert (1985): *Choosing the Right Pond: Human Behavior and the Quest for Social Status*. Oxford University Press, Oxford, New York.
- Frei, Bruno – Eichenberger, Reiner (1989): Should Social Scientists Care About Choice Anomalies? *Rationality and Society* **1**: 101-122.
- Friedman, Debra – Hechter, Michael (1988): The Contribution of Rational Choice Theory to Macrosociological Research. *Sociological Theory* **6**: 201-218.
- Frohlich, Norman – Oppenheimer, Joe (1970): I Get By With a Little Help from My Friends. *World Politics* **23**: 104-120.
- Frohlich, Norman – Hunt, Thomas – Oppenheimer, Joe – Wagner, R. Harrison (1975): Individual Contributions for Collective Goods: Alternative Models. *Journal of Conflict Resolution* **19**: 310-329.
- Gamson, William (1975): *The Strategy of Social Protest*. Wadsworth, Balmont, CA.
- Gál Róbert Iván – Geritz, Stefan (2002): Az endogén preferencia-adaptáció elmélete. In. Gál Róbert Iván – Szántó Zoltán (szerk.): *Cselekvésmélet és társadalomkutatás*. Osiris, Budapest, megjelenés alatt.
- Gijsberts, Merove (1999): *The Legitimation of Inequality in State Socialist and Market Societies 1987-1996*. Thela Thesis, Amsterdam.
- Goldthorpe, John (1998): The Quantitative Analysis of Large-Scale Data-Sets and Rational Action Theory: For a Sociological Alliance. In. Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 31-53.
- Gould, Roger (1993): Collective Action and Network Structure. *American Sociological Review* **58**: 182-196.
- Granovetter, Mark (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* **78**: 1360-1380.
- Granovetter, Mark (1978): Threshold Models of Collective Behavior. *American Journal of Sociology* **83**: 1420-1443.
- Green, Donald – Shapiro, Ian (1994): *Pathologies of Rational Choice Theory*. Yale University Press, New Haven, London.
- Güth, Werner – Shmuel Nitzan (1997): The Evolutionary Stability of Moral Objections to Free Riding. *Economics and Politics* **9**: 133-149.
- Hansen, John Mark (1998): Individuals, Institutions, and Public Preferences over Public Finance. *American Political Science Review* **92**: 513-531.
- Hardin, Garret (1968): The Tragedy of the Commons. *Science* **162**: 1243-1248.
- Hardin, Russel (1971): Collective Action as an Agreeable N-Prisoners' Dilemma. *Behavioral Science* **16**: 472-481.
- Hardin, Russel (1982): *Collective Action*. John Hopkins University Press, Baltimore, London.
- Hardin, Russel (1991): Acting Together, Contributing Together. *Rationality and Society* **3**: 365-380.
- Harsányi János (1955): Cardinal Welfare, Individualistic Ethics, and the Interpersonal Comparison of Utility. *Journal of Political Economy* **63**: 309-321.
- Harsányi János (1969): Rational Choice Models of Political Behavior vs. Funcionalist and Conformist Theories. *World Politics* **21**: 513-538.
- Harsányi János (1976): Advances in Understanding Rational Behavior. In. Harsanyi: *Essays on Ethics, Social Behavior, and Scientific Explanation*. Reidel, Dordrecht, 89-117.
- Hasenfeld, Yeheskel – Rafferty, Jane (1989): The Determinants of Public Attitudes toward the Welfare State. *Social-Forces* **68**:
- Hausman, Daniel – McPherson, Michael (1993): Taking Ethics Seriously: Economics and Contemporary Moral Philosophy. *Journal of Economic Literature* **31**: 671-731.
- Hausman, Jerry-A., (ed.) (1993): *Contingent valuation: A critical assessment* Contributions to Economic Analysis, vol. 220. Amsterdam; London and Tokyo: North-Holland.
- Hámori Balázs (1998): *Érzelemgazdaságtan*. Kossuth, Budapest.
- Hechter, Michael (1994): The Role of Values in Rational Choice Theory. *Rationality and Society* **6**: 318-333.
- Hechter, Michael (1998): The Future of Rational Choice Theory and its Relationship to Quantitative Macrosociological Research. In. Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 289-290..
- Hechter, Michael – Kanazawa, Satoshi (1997): Sociological Rational Choice Theory. *Annual Review of Sociology* **23**: 191-214.

- Heckathorn, Douglas (1989): Collective Action and the Second Order Free Rider Problem *Rationality and Society* **1**: 78-100.
- Heckathorn, Douglas (1991): Extensions of the Prisoner's Dilemma Paradigm – The Altruist's Dilemma and Group Solidarity. *Sociological Theory* **9**: 34-52.
- Heckathorn, Douglas (1993): Collective Action and Group Heterogeneity – Voluntary Provision versus Selective Incentives. *American Sociological Review* **58**: 329-350.
- Heckathorn, Douglas (1996): The Dynamics and Dilemmas of Collective Action. *American Sociological Review* **61**: 250-277.
- Hedström, Peter – Swedberg, Richard (1998): Rational Choice, Situational Analysis, and Empirical Research. In: Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 70-87.
- Heijden, van der Eline – Nelissen, Jan – Verbon, Harrie (1997): Altruism and Fairness in a Public Pension System. *Journal of Economic Behavior and Organization*, **32**: 505-518.
- Henrich, Joseph – Boyd, Robert – Bowles, Samuel – Camerer, Colin – Fehr, Ernst – Gintis, Herbert – McElreath, Richard (2001): In Search of Homo Economicus: Behavioral Experiments in 15 Small-Scale Societies. *American Economic Review* **91**(*Papers and Proceedings*): 73-78.
- Hetényi István (1997): Folytassa doki! *Századvég, Új Folyam* **4**: 119-122.
- Hirshleifer, David – Eric Rasmusen (1989): Cooperation in a Repeated Prisoners' Dilemma with Ostracism. *Journal of Economic Behavior and Organization* **12**: 87-106.
- Hochman, Harold – Rodgers, James (1969): Pareto Optimal Redistribution. *American Economic Review* **59**: 542-557.
- Hoffmann, Robert (2000): Twenty Years on: The Evolution of Cooperation revisited. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation* **3**: <<http://www.soc.surrey.ac.uk/JASSS/3/2/forum/1.html>>
- Holländer, Heinz (1990): A Social Exchange Approach to Voluntary Cooperation. *American Economic Review* **80**: 1157-1167.
- Holmes, Thomas (1990): Self Interest, Altruism, and Health Risk Reduction: An Economic Analysis of Voting Behavior. *Land Economics* **66**: 140-149.
- Huoranszki Ferenc (1999): Döntéelmélet és erkölcsi normák. *Szociológiai Szemle* 1. sz.
- Janky Béla (1999): A státus quo-hoz ragaszkodó és a jóléti rendszer reformját támogató csoportok szocioökonómiai és gazdaságideológiai profilja. In.: Janky Béla - Tóth István György (szerk): *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Kutatási beszámoló Az állam és polgárai II. című kutatás adatfelvétele alapján. TÁRKI, Budapest, 55-79.
- Janky Béla (2000a): A racionális döntések elmélete és a mérés problémája. *Szociológiai Szemle* 1. sz.: 139-155.
- Janky Béla (2000b): Szociális attitűdök. In.: Szivós Péter - Tóth István György (szerk.): *Növekedés alulnézetben*. TÁRKI Monitor jelentések. TÁRKI, Budapest, 209-220.
- Janky Béla (2001a): Rational Choice Theory in Sociology and Quantitative Empirical Research: A Survey. *Review of Sociology* **7**: 21-34.
- Janky Béla (2001b): *A nagy elosztórendszerek reformja: a társadalmi hatások és a közvélemény*. Kutatási zárójelentés "A nagy elosztórendszerek reformjának társadalmi hatásai" című kutatás alapján. TÁRKI, Budapest.
- Janky Béla (2002): Társadalmi struktúra, méltányossági elvek és a jóléti intézményekre vonatkozó állampolgári preferenciák. *Műhelytanulmányok*, BME-GTK, megjelenés alatt
- Janky Béla - Kopasz Marianna (2000): Az egészségbiztosítással kapcsolatos állampolgári preferenciák magyarázata. *Szociológiai Szemle* 3. sz.: 16-40.
- Janky Béla – Tóth István György (szerk) (1999a): *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Kutatási beszámoló Az állam és polgárai II. című kutatás adatfelvétele alapján. TÁRKI, Budapest.
- Janky Béla – Tóth István György (1999b): Adótudatosság, fiskális illúziók és a jóléti rendszerek reformja: Az állam és polgárai kutatás második hulláma. In.: Janky Béla - Tóth István György (szerk): *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Kutatási beszámoló Az állam és polgárai II. című kutatás adatfelvétele alapján. TÁRKI, Budapest, 5-22.
- Jasso, Guillermina – Rossi, Peter (1977): Distributive Justice and Earned Income. *American Sociological Review* **42**: 639-651.

- Kahneman, Daniel – Tversky, Amos (1979): Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. *Econometrica* **47**: 263-291. [Magyarul (1998): Kéltáéelmélet: A kockázatos helyzetekben hozott döntések elemzése. In. Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 82-112.]
- Kahneman, Daniel – Knetsch, Jack (1992): Valuing Public Goods: The Purchase of Moral Satisfaction. *Journal of Environmental Economics and Management* **22**: 57-70.
- Kalt, Joseph – Zupan, Mark (1984): Capture and Ideology in the Economic Theory of Politics. *American Economic Review* **74**: 279-300.
- Kangas, Olli (1997): Self-Interest and the Common Good: The Impact of Norms, Selfishness and Context in Social Policy Opinions. *Journal of Socio-Economics* **26**: 475-494.
- Kelle, Udo – Lüdemann, Christian (1998): Bridge Assumptions in Rational Choice Theory: Methodological Problems and Possible Solutions. In. Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 112-125.
- Kelley, Jonathan – Evans, M.D.R. (1993): The Legitimation of Inequality: Occupational Earnings in Nine Nations. *American Journal of Sociology* **99**: 75-125.
- Kelley, Jonathan – Evans, M.D.R. (1995): Class and Class Conflict in Six Western Nations. *American Sociological Review* **60**: 157-178.
- Kerr, Norbert – Garst, Jennifer – Lewandowski, Donna – Harris, Susan (1997): That Still, Small Voice: Commitment to Cooperate as an Internalized versus a Social Norm. *Personality and Social Psychology Bulletin* **23**: 1300-1311.
- Király Júlia (1997): Az ingyenebéd alkonya. *Századvég, Új Folyam* **4**: 122-127.
- Kluegel, James – Mason, David – Wegener, Bernd (1999): The Legitimation of Capitalism in the Postcommunist Transition: Public Opinion about Market Justice, 1991-1996. *European Sociological Review* **15**: 251-283.
- Kollock, Peter (1993): An Eye for an Eye Leaves Everybody Blind: Cooperation and Accounting Systems. *American Sociological Review* **58**: 768-786.
- Kollock, Peter (1996): The Logic and Practice of Generosity. *American Sociological Review* **61**: 341-346.
- Kollock, Peter (1998): Social dilemmas: The Anatomy of Cooperation. *Annual Review of Sociology* **24**: 183-214.
- Kopasz Marianna (1999): Az egészségügyi intézményi választások megítélése az újraelosztással kapcsolatos preferenciák és az adótudatosság függvényében. . In.: Janky Béla - Tóth István György (szerk.): *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Kutatási beszámoló Az állam és polgárai II. című kutatás adatfelvétele alapján. TÁRKI, Budapest
- Kornai János (1998): *Az egészségügy reformjáról*. KJK, Budapest.
- Kreps, David – Paul Milgrom – John Roberts – Robert Wilson (1982): Rational Cooperation in a Finitely Repeated Prisoner's Dilemma. *Journal of Economic Theory* **27**: 245-252.
- Kreps, David (1990): *A Course in Microeconomic Theory*. Princeton University Press, Princeton.
- Langlois, Richard – Csontos László (1993): Optimization, Rule-Following, and the Methodology of Situational Analysis. In. Maki, Uskali – Gustafsson, Bo – Knudsen, Christian (szerk.): *Rationality, Institutions and Economic Methodology*. Routledge, London, New York, 113-132.
- Lengyel György (1996): Economic Sociology in East-Central Europe: Trends and Challenges. *Replika, Special Issue*. 35-51.
- Lengyel György – Tóth István János (1996): Az életszínvonallal való elégedettség társadalmi tényezői. *JEL-KÉP* **1. sz.** 31-46.
- Lengyel György – Tóth István János (1998): Osztályhelyzet, jövedelmi esélyek, elégedettség. *Századvég, Új folyam* **9. sz.** 49-70.
- Lewis, David (1969): *Conventions. A Philosophical Study*. Harvard University Press, Cambridge MA.
- Lindbeck, Assar (1997): Incentives and Social Norms in Household Behavior. *American Economic Review* **87**: 370-377.
- Lindenberg, Siegwart (1989): Choice and Culture: The Behaviorial Basis of Cultural Impact on Transaction. In. Haferkamp, Hans (szerk.): *Social Structure and Culture*. De Gruyter, Berlin, 175-200.
- Lindenberg, Siegwart (1992): The Method of Decreasing Abstraction. In. Coleman, James – Fararo, Thomas (szerk.): *Rational Choice Theory: Advocacy and Critique*. Sage, Newbury Park, 3-20.
- Lindenberg, Siegwart (1998a): The Influence of Simplification on Explananda: Phenomenon- centered Versus Choice-Centered Theories in the Social Sciences. In. Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.):

- Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 54-69.
- Lindenberg, Siegwart (1998b): The Microfoundations of Solidarity: A Framing Approach. In: Doreian, Patrick – Fararo, Thomas (szerk.): *The Problem of Solidarity: Theories and Models*. Gordon and Breach Publishers, Amsterdam, 61-112.
- Lindenberg, Siegwart – Frey, Bruno (1993): Alternatives, Frames, and Relative Prices: A Broader View of Rational Choice Theory. *Acta Sociologica* **36**: 191-205.
- Lupia, Arthur (1994): Shortcuts Versus Encyclopedias: Information and Voting Behavior in California Insurance Reform Elections. *American Political Science Review* **88**: 63-76.
- Manza, Jeff – Hout, Michael – Brooks, Clem (1995): Dealignment, Realignment, or Trendless Fluctuation. *Annual Review of sociology* **21**: 137-162.
- Margolis, Howard (1982): *Selfishness, Altruism, and Rationality: A Theory of Social Choice*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Marwell, Gerald – Pamela Oliver (1993): *Critical Mass in Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Marwell, Gerald – Oliver, Pamela – Prael, Ralph (1988): Social Networks and Collective Action: A Theory of Critical Mass III. *American Journal of Sociology* **94**: 502-534.
- McGuire, Martin (1974): Group Size, Group Homogeneity, and the Aggregate Provision of a Pure Public Good Under Cournot Behavior. *Public Choice* **18**: 107-126.
- Medgyesi Márton (1999): Tanulás és információfeldolgozás. Hogyan módosítják a jóléti programok költségére és adóárára vonatkozó szelektív információk a finanszírozással és az intézményi alternatívákkal kapcsolatos preferenciákat? In.: Janky Béla - Tóth István György (szerk.): *Adótudatosság, fiskális illúziók és az egészségbiztosítás reformjával kapcsolatos vélemények*. Kutatási beszámoló Az állam és polgárai II. című kutatás adatfelvétele alapján. TÁRKI, Budapest.
- Miller, Gary (1997): The Impact of Economics on Contemporary Political Science. *Journal of Economic Literature* **35**: 1173-1204.
- Mitchell, Robert-Cameron – Richard T. Carson (1989): *Using surveys to value public goods: The contingent valuation method* Washington, D.C.: Resources for the Future.
- Modiglian, Andre – Modigliani, Franco (1987): The Growth of the Federal Deficit and the Role of Public Attitudes. *Public-Opinion-Quarterly* **51**: 459-480.
- Molnár Attila Károly (1997): A racionalizmus határai. *Századvég, Új Folyam* **4**: 127-131.
- Muller, Edmund – Opp, Karl-Dieter (1986): Rational Choice and Rebellious Collective Action. *American Political Science Review* **80**: 471-487.
- Nagel, Thomas (1975): Comment. In: Phelps, Edmund (szerk.): *Altruism, Morality and Economic Theory*. Russel Sage, New York 63-67.
- Nagy Ildikó – Tóth István György (1997): *A nyugdíjakkal és a nyugdíjreformmal kapcsolatos attitűdök alakulása*. TÁRKI, Budapest.
- Nieboer, Anna-Petra (1998): Life Events and Well-Being: A Prospective Study on Changes in Well-Being of Elderly People Due to a Serious Illness Event or Death of the Spouse. *Kézirat*. Rijksuniversiteit, Groningen.
- Nowak, Martin – May, Robert (1992): Evolutionary Games and Spatial Chaos. *Nature* **359**: 826-829.
- Nowak, Martin – Sigmund, Karl (1993): A Strategy of Win Stay, Loose Shift That Outperforms Tit-For-Tat in the Prisoner's Dilemma Game. *Nature* **364**: 56-58.
- Oberschall, Anthony (1994): Rational Choice in Collective Protests. *Rationality and Society* **6**: 79-100.
- Ochs, Jack – Roth, Alvin (1989): An Experimental Study of Sequential Bargaining. *American Economic Review* **79**: 355-384.
- Ockenfels, Axel – Weimann, Joachim (1999): Types and Patterns – An Experimental East-West-German Comparison of Cooperation and Solidarity. *Journal of Public Economics* **71**: 275-287.
- Oliver, Pamela (1980): Rewards and Punishments as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Investigations. *American Journal of Sociology* **85**: 1356-1375.
- Oliver, Pamela (1990): Modeling the Second-Order Problem is Not Easy: A Comment on Heckathorn. *Rationality and Society* **2**: 118-122.
- Oliver, Pamela – Gerald Marwell (1988): The Paradox of Group Size in Collective Action: Towards a Theory of the Critical Mass II. *American Sociological Review* **53**: 1-18.

- Oliver, Pamela – Marwell, Gerald –Teixeira, Ruy (1985): A Theory of the Critical Mass I. Group Heterogeneity, Interdependence and the Production of Collective Goods. *American Journal of Sociology* **91**: 522-556.
- Olsen, Jan-Abel(1997): Aiding Priority Setting in Health Care: Is There a Role for the Contingent Valuation Method? *Health-Economics*; **6**: 603-612.o.
- Olson, Mancur (1997 [1965]): *A kollektív cselekvés logikája*. Osiris, Budapest
- Opp, Karl-Dieter (1989): *The Rationality of Political Protest: A Comparative Analysis of Rational Åhchoice Theory*. Westview Press, Boulder.
- Opp, Karl-Dieter (1998): Can and Should Rational Choice Theory Be Tested by Survey Research? The Example of Explaining Collective Political Action. In. Blossfeld, Hans-Peter – Prein, Gerald (szerk.): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 204-230.
- Opp, Karl-Dieter – Gern, Christiane (1993): Dissident Groups, Personal Networks, and Spontaneous Cooperation: The East German Revolution of 1989. *American Sociological Review* **58**: 659-680.
- Orthmayr Imre (1997): Módszertani Individualizmus. *Szociológiai Szemle* 2. sz., 3-32.
- Pete Péter (1997): Infantilizmus vagy racionális alulinformáltság? *Századvég, Új Folyam* **4**: 131-136.
- Portney, Paul R. (1994): The Contingent Valuation Debate: Why Economists Should Care. *Journal of Economic Perspectives* **8**(4): 3-17.
- Quattrone, George – Tversky, Amos (1988): Contrasting Rational and Psychological Analyses of Political Choice. *American Political Science Review* **82**: 719-736.
- Quinn, Kevin – Martin, Andrew – Whitford, Andrew (1999): Voter Choice in Multi-Party Democracies: A Test of Competing Theories and Models. *American Journal of Political Science* **43**: 1231-1247.
- Rabin, Matthew (1993): Incorporating Fairness into Game Theory and Economics. *American Economic Review* **83**: 1281-1302.
- Rabin, Matthew (1998): Psychology and Economics. *Journal of Economic Literature* **36**: 11-46.
- Rabusic, Ladislav – Sirowatka, Tomas (1999): Czech Welfare State and Its Legitimacy. *Polish Sociological Review* 2.sz.: 239-263.
- Rafferty, Jane – Hasenfeld, Yeheskel (1992): The Determinants of Public Attitudes toward the Welfare State. *Social-Forces* **71**: 511-512.
- Rapoport, Anatol (1985): Editorial Comment on Articles by Diekmann and Molander. *Journal of Conflict Resolution* **29**: 619-622.
- Rasmusen, Eric (1989): *Games and Information*. Basil Blackwell, Oxford.
- Raub, Werner (1988): Problematic Social Situations and the Large Number Dilemma. *Journal of Mathematical Sociology* **13**: 311-357.
- Raub, Werner – Weesie, Jeroen (1990): Reputation and Efficiency in Social Interactions: An Example of Network Effects. *American Journal of Sociology* **96**: 626-654.
- Rawls, John (1997 [1972]): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest.
- Reeves, Edmund – Pitts, Timothy (1996): Cooperative Strategies in Low-Noise Environments. *American Sociological Review* **61**: 338-341.
- Ritzman, Rosemary – Tomaskovic-Devey, Donald (1992): Life Chances and Support for Equality and Equity. *Social Forces* **70**: 745-763.
- Robinson, Robert – Bell, Wendell (1978): Equality, Success and Social Justice in England and the United States. *American Sociological Review* **43**: 125-144.
- Róbert Péter (1996): A szociálpolitikával kapcsolatos attitűdök alakulása. In. Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1995-ről*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest, 705-723.
- Róbert Péter – Nagy Ildikó (1998): Újraelosztó állam vagy öngondoskodó polgár? *TARKI Társadalompolitikai tanulmányok* 8. TARKI, Budapest
- Róbert Péter – Sági Matild 1992. Amikor a sokkal jobb még mindig rossz: szubjektív társadalmi helyzet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. *Szociológiai Szemle* 4. sz. 15-39,
- Rose, Richard – Makkai, Toni (1995): Consensus or Dissensus about Welfare in Post-Communist Societies? *European Journal of Political Research*
- Roth, Alvin – Prasnikar, Vesna – Okuno-Fujiwara, Masahiro – Zamir, Shmuel (1991): Bargaining and Market Behavior in Jerusalem, Ljubljana, Pittsburgh and Tokyo. *American Economic Review* **81**: 1068-1095.

- Samuelson, Paul (1993): Altruism as a Problem Involving Group versus Individual Selection in Economics and Biology. *The American Economic Review* **83** (Papers and Proceedings): 143-148.
- Sanders, Arthur (1988): Rationality, Self-Interest, and Public Attitudes on Public Spending. *Social Science Quarterly* **69**: 311-324.
- Sandler, Todd (1992): *Collective Action*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- Schelling, Thomas (1973): Hockey Helmets Concealed Weapons and Daylight Saving: A Study of Binary Choices with Externalities. *Journal of Conflict Resolution* **17**: 381-428.
- Schelling, Thomas (1978): *Micromotives and Macrobehavior*. Norton, New York.
- Schoefield, Norman (1975): A Game Theoretic Analysis of Olson's Game of Collective Action. *Journal of Conflict Resolution* **19**: 441-461.
- Sears, David – Lau, Richard – Tyler, Tom – Allen, Harris (1980): Self-Interest vs. Symbolic Politics in Policy Attitudes and Presidential Voting. *American Political Science Review* **74**: 670-684.
- Shapiro, Robert – Smith, Tom (1985): The Polls: Social Security. *Public Opinion Quarterly* **49**: 561-572.
- Shogren, Jason-F. – Seung Y. Shin – Dermot J. Hayes – James B. Kliebenstein. (1996): Resolving Differences in Willingness to Pay and Willingness to Accept. *American-Economic-Review*; **84**: 255-70.
- Sigmund, Karl – Fehr, Ernst – Nowak, Martin (2002): The Economics of Fair Play. *Scientific American*, January: 83-87.
- Simon, Herbert (1982): *A korlátozott racionalitás*. KJK, Budapest.
- Simon, Herbert (1990): A Mechanism for Social Selection and Successful Altruism. *Science* **250**: 1665-1668.
- Simon, Herbert (1993): Altruism and Economics. *The American Economic Review* **83** (Papers and Proceedings): 156-161.
- Smith, Tom (1987a): That Which We Call Welfare by Any Other Name Would Smell Sweeter: An Analysis of the Impact of Question Wording on Response Patterns. *Public Opinion Quarterly* **51**: 75-83.
- Smith, Tom (1987b): The Welfare State in Cross-National Perspective. *Public Opinion Quarterly* **51**:
- Smith, Kerry (1992): Arbitrary Values, Good Causes, and Premature Verdicts: Comment *Journal of Environmental Economics and Management*; **22**: 71-89.
- Smith, Kerry (1996): Can Contingent Valuation Distinguish Economic Values for Different Public Goods? *Land-Economics*; **72**: 139-51.
- Smith, Vincent – Kehoe, Michael – Cremer, Mary (1995): The Private Provision of Public Goods: Altruism and Voluntary Giving. *Journal of Public Economics* **58**: 107-126.
- Snijders, Chris (1996): *Trust and Commitments*. Thela Thesis, Amsterdam
- Somlai Péter (1997): *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Corvina, Budapest.
- Sugden, Robert (1982): On the Economics of Philanthropy. *Economic Journal* **92**: 341-350.
- Sugden, Robert (1984): Reciprocity: The Supply of Public Goods through Voluntary Contributions. *Economic Journal* **94**: 772-787.
- Sugden, Robert (1986): *The Economics of Right, Cooperation and Welfare*. Blackwell, New York.
- Svallfors, Stefan (1997): Worlds of Welfare and Attitudes to Redistribution: A Comparison of Eight Western European Nations *European Sociological Review*
- Szabó Andrea – Szabó László 1994. Az életszínvonalról alkotott vélemények és a jövedelmek összefüggései. *Szociológiai Szemle* 3. sz. 93-123.
- Szamuely László (1997) Tények és (félre)értelmezések. *Századvég, Új Folyam* **4**: 136-140.
- Szántó Zoltán (1992): A racionális döntések elmélete és a pozitív társadalomkutatás. Hozzászólás Róna Tas Ákos "A racionális döntések elmélete a szociológiában" című cikkéhez. *Replika*, 4.sz., 116-118.
- Szántó Zoltán (1998a): A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In. Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest.
- Szántó Zoltán (1998b): A makroszociológia mikroalapjairól. Gondolatok Tardos Róbert "Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára" című tanulmánya kapcsán. *Szociológiai Szemle* 2.sz. 89-108.
- Szántó Zoltán (1999): *A társadalmi cselekvés mechanizmusai*. Aula, Budapest.
- Szirmai, Adam (1986): *Inequality Observed: A Study of Attitudes towards Income Inequality*. Fedobruk, Enschede.
- Tardos Róbert (1998): Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. *Szociológiai Szemle* 1.sz., 3-22.

- Taylor, Michael (1987): *The Possibility of Cooperation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Taylor-Gobby, Peter (1985): *Public Opinion, Ideology and State Welfare*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Taylor-Gobby, Peter (1991): *Social Change, Social Welfare and Social Science*. Harvester Wheatsheaf, New York etc.
- Tirole, Jean (1988): *Theory of Industrial Organization*. MIT Press, Cambridge MA.
- Tóka Gábor (2000): Politikai ismeretszint és választói magatartás Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. In. Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk): *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 573-590.
- Tóth István György (1995): *Az államháztartási reform, a családok és a nyugdíj előtt állók*. TÁRKI, Budapest.
- Tóth István György (2000): Az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciák vizsgálata. In.: Elekes Zsuzsa – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések*. Századvég, Budapest. 213-238.
- Uhlaner, Carole (1993): What the Downsian Voter Weights: A Reassessment of the Costs and Benefits of Action. In. Grofman, Bernanrd (szerk.): *Information, Participation and Choice*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Ullmann-Margalit, Edna (1977): *The Emergence of Norms*. Oxford University Press, Oxford.
- Weber, Max (1979): *Gazdaságtörténet*. KJK, Budapest.
- Weber, Max (1986 [1922]): *Gazdaság és Társadalom I/I*. KJK, Budapest.
- Weber, Max (1995 [1905]): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi, Budapest.
- Weimann, Joachim (1994): Individual Behavior in a Free riding Experiment. *Journal of Public Economics* **54**: 185-200.
- Welch, Susan (1985): The "More for Less" Paradox: Public Attitudes on Taxing and Spending. *Public Opinion Quarterly* **49**: 310-316.
- Zafirovski, Milan (1999): What is Really Rational Choice? *Current Sociology* **47**: 47-132.
- Zaller, John – Feldman, Stanley (1992): A Simple Theory of the Survey Response: Answering Questions Versus Revealing Preferences. *American Journal of Political Science* **36**: 579-616.